



Мариана Тинчева Еклесия

Сън срещу събота

На майка ми

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

- Ефимия, кандилото угасна ли?
- Не е, сестро... Спи!
- Зазорява ли вече над хълма Господен?
- Скоро ще е ден.
- Сънувах, силен вятър поведе гемията към Златния рог, към България... Време е да ме облечеш.
- Ще се моля!

Младата монахиня, сведена под иконостаса в килията, се прекръсти, обърна лице към одъра и в здрача на прозореца видя старицата, легнала по гръб. Кръстът върху гърдите ѝ светеше, пръстите опипваха монашеска броеница, а дишането ѝ бе неспокойно и тежко – дишане на човек, който моли за изповед.

– Ефимия, в живота ми имаше хора, които не трябва да бъдат забравени. Моля те да потърсиш мастило и лист.

Монахинята се изправи; тихо пристъпи към одъра, раздвижи пръсти над взрения в кандилото поглед, но зениците не отвърнаха – старицата бе ослепяла напълно.

– Ефимия, дай ми сестринска дума, че ще се върнеш в България! – опипа с неவிждащи зеници лицето на младата.

– Не те разбирам днес, сестро Анна. Зад зидовете на манастира останахме, за да раздаваме милостиня на бедните.

– Безотрадни хора има навред, момичето ми, а Родината е една за човека! След този Великден гледай да тръгнеш... – старицата положи ръка върху големия кръст на гърдите си и поиска да стане. Олюля се в тъмата напред, опря се в раменете на Ефимия и въздъхна. – Бих тръгнала с нашенци още по-лани, но силите ме напуснаха.

– Не се уморявай в спомени, благочестива сестро.

– Щом стигнеш в България, кажи на онези, които ме помнят, че наставницата на малки момичета милееше да се върне в земята си... Беше голяма, безкнижовна тъма. Ефимия, кръщелното ми име е...

Старицата затвори очи и не се чува повече думи. Младата монахиня наметна расото си, когато над планината Мория зазоряваше. От църквата дойде звън на клепало. Беше март, 1898 година.

Преди четири години, малко време до поклонението в деня на Възнесение Господне, тук, в подножието на самия божигробски хълм в

Ерусалим, от всички страни на земята – по вода и суша, от изгрев до залез, пристигаха разноезични християни, водени от надежда да намерят вечно причастие, щом докоснат камъка на Голгота, където Йосиф Ари-матейски и Никодим положили тялото на Христос преди две хиляди години. Разтоварени от мулетарски кERVани след уморителен път, вече съвсем изнемощели, брадясали, прашни, неспали, някои поклонници се втурваха на часа да намерят килии към манастирите, че да се подслонят; други се лутаха да търсят домове на кираджии с одаи за ношувка; трети – по-издръжливи и силни, се отправяха в неразбория да търсят път към Христовия хълм... Стените на Сюлейман Великолепни посрещаха всички с кули, надписи, руини...

Сред колцината българи, пристигнали с кERVана към залез слънце и разтоварени току край църквата „Св. Харалампии“, имаше старица, навярно прехвърлила осемдесетте. Как бе плавала на гемия от Златния рог до пристанището на Йафа и как в тази старост щеше да събере сили за обратния път? Човек би рекъл, че животът ѝ е преминал в усилия, в крайна несрета. Лицето ѝ бе замислено, укротено, дълбоко; ръцете ѝ – бавни, дълго плевели градината на живота; дрехите – излинали, вехти, но спретнати... Не говореше много за себе си и не споменаваше свои деца. Сродниците ѝ уважително я наричаха Наставницата и гледаха да ѝ помагат за пренасяне на вързопа, който не беше твърде голям, но тежеше.

– Вървете след мен! – Гицо Велев от Габрово въведе българите в двора на църквата и взе да говори напътствено, щото помнеше Ерусалим отпреди десет години.

На кERVанджията, който поотделно питаше българите в кой ден след Възнесение ще тръгнат обратно, че да ги запише в тефтера, старицата отвърна: „Не знам, след Великден ще мисля...“ – и се запъти към една ниска килия.

– Да ти помогна, Наставнице. – Деветнайсетгодишната Мадлена Кирилова, момиче на лични, имотни стопани от Сливен, поде вързопа ѝ.

– Сполай, девице мила, Бог е дарил с хубост лицето и душата ти! – старицата остави тояжката си пред прага, отупа с ръце горната дреха, събирала прахоляка на дългия път, пристъпи вътре, огледа мрачината и се обърна: – Ако щещ, остани при мен да ми помагаш с каквото можеш, ще те възнаградя за добрината със златно кръстче. – Добра се до близкостоящия одър и се стовари на него.

– Ще остана с теб, но не ми е потребна отплата, благодарението услажда душата ми – момичето също прекрачи прага и видя, че вътре вече

има дрехи на непознати. – Нявярно трябвало е да дойдеш преди години по тези места?

– Много обич и дългове имах в живота, затова не тръгнах на млади ни – въздъхна по далечен спомен.

– Ще ида да потърся леген, ще донеса студена вода да натопиш нозете си. Вярвам, че ще ти просветлее! – Мадлена се обърна. На прага се събираха още българи за подслон.

На заранта, когато камбаните биха за утринна служба и новопристигнали далекодрумници влизаха в църквите, Наставницата не стана – умората тежеше в коленете и глезените ѝ, а вдигнеше ли глава, събаряше я световъртеж. Към обед едва, щом Мадлена ѝ донесе да пие лековита отвара от билки и намокри косите ѝ с хладка вода, старицата се почувствува добре, поиска да излезе навън. И макар че над Ерусалим се сипеше задух, реши да не губи ден, а да върви по обетованата земя на юдеите. В малко вързопче сложиха хляб, сушени от лятото плодове, и наедно с други хаджии тръгнаха към Патрикханата да споменат имена за здраве и упокой... Много живи и мъртви носеше в паметта си Наставницата, та плати триста гроша на архимандрита, който пишеше из тефтерите и за всяко име вземаше осемнайсет или дваисет гроша.

– Прощавай, отче, забравих Таисия – върна назад ръката си, понечи да добави друго, ала някой я бутна да бърза и тя продължи.

Когато минаха край църквата „Св. Иван Продромос“, чуха българска реч на хаджии, дошли нявярно предишните дни.

– Къде е пътят към Божи гроб? – без да отиде при тях, спря за миг да попита.

– Все нагоре – отвърнаха ѝ учудени не толкова, че виждат българка по тези места, колкото от възрастта ѝ.

– Нагоре? – тя вдигна забрадката, обърса потта от челото си. – Нагоре! – повтори, за да събере сили да тръгне отново.

Облечени в светски дрехи или монашеско расо, стотици християни се изнизваха по тесните каменни улички на града. Те носеха в ръцете си запалени свещи, шептяха разноезични молитви, напредваха бавно, вгълбени в себе си. Незаличимо за паметта беше това шествие. Слънцето пареше и беше задушно до изнемога; някои по-слабовати безмълвно се разделяха с човешките сили, други спираха край зидовете на къщите да се отморят.

– Да починем и ние – Мадлена притегли Наставницата към стобора на варосан дом, защото усети, че възрастната се задушава.

В този край на града къщите бяха по-големи и спретнати, видимо

на по-заможни стопани, събирали дълги години пари от подслон на чуждоземци. В ниското пък се виждаха скупчени крайните махали с бордеи, където навярно живееха най-бедните. Тук-там сводове на църковни кубета пробиваха с кръстове маранята и се чуваше звън на камбани. Наставницата усещаше, че краката не я държат вече и не може да продължи нагоре.

– Сега ще се върна в килията да почина... до камъка ще стигна навярно утре – рече, поиска да тръгне сама назад.

– Ще се върна с теб – малката я хвана под лакътя да ѝ помогне.

– Ти иди с другите, обратно мога да вървя сама – опита се да я напъти нагоре, усещаше моминското ѝ нетърпение да стигне заветния хълм, но Мадлена се изхитри.

– Защо нашенци те наричат Наставница? – заговори я друго.

– Защото някой от тях навярно ме помни!

Множеството вървеше нагоре и пътят към църквата „Св. Харалам-пи“ беше труден.

– Ето някаква уличка без поклонници – Мадлена посочи в ниското, надникна да се увери, че няма никого и поведе спътницата си...

Преди да стигнат мегдана на малък градски конак, Наставницата седна на камък под клоните на смокиня. Щом развърза вързопа да извади кърпа, около нея изневиделица се скупчиха дечурлига арабчета: бедни, гладни, одрипани, мръсни, те я молеха за храна. Даде им де шо намери из кесията грошове, даде им всичкия хляб и сухите плодове, и се прекръсти: „Богородице, добра ходатайко на дните ни, моли усърдно Сина, когото роди, да спаси тези деца от глад!“... Едва се измъкна изпод протегнатите им ръце и продължиха, пред вратата на юнашката вратница видяха сюроя народ – тук стари и млади чакаха подаяние. Между абисинци и правоверни бяха захванати крамоли; някои сред тях изглеждаха много болнави, други – настървени и зли, ги замеряха с камъни, после изваждаха ножове да защитят своята вяра.

– Защо? – старицата извика на глас, опита се да спре ръката на абисинец, вдигнал прът, а той изруга, стовари я с все сила в прахоляка, затича напред...

Капки пот се стекоха от челото ѝ, спряха в гънките около устните, паднаха върху дрехите. Затвори очите си да не гледа безчинството, щото нямаше сърце за чужда неправда. Мадлена я хвана под мишците, опита се да я вдигне и като виждаше колко ожесточена става свадата между разномерци, зариди. – Да се върнем, Наставнице, по-добре да идем при свои! Мой бе грехът, че те поведох насам – теглеше я обратно.

– Не, не, по-добре е да видим хората от крайните махали! – без страх от боя между нечестивите поиска да вървят надолу.

Колкото повече се отдалечаваха от конака, толкова по-нетърпима ставаше ужасната смрад на кирпичените коптори, където най-бедните на Ерусалим живееха като нищи. Зарити в прахта, без дрехи, без вода да измият телата си, деца се боричкаха в мръсотията за парче хляб, а майките, безучастни, лениво ги гледаха.

– По-добре е било да не са се раждали! – Мадлена не скри почудата си от мизерията.

– Децата не могат да имат даже стремление към човешки разсъдък, щото майките им са безпросветни. – Наставницата се взря в лицето на жена, състарена от много раждане; голишарче някакво дърпаше пресъхналата ѝ гръд, по ръцете ѝ се виждаха рани.

– Защо чакат милостиня от чужда ръка, а не се заловят да работят земята наоколо? – Мадлена погледна към ниското, после обърна глава към Голгота. – Нима в подножието на Разпятието божие се стеле толкова глад, болести, немощ, разруха?

– В книгите пише, че така е било по тези места от векове. – Наставницата сякаш не чу питането на момичето, пък и да беше го чула, едва ли можеше да даде благоразумен ответ на човешкото неблагоразумие.

И наистина – тъй бе откакто се помни светът по тези места. Многоезични владетели влизали тук с похитителен огън и меч, след тях кръстоносци съсичали мирен живот и съсипвали храмове, после други могъщи водители превръщали тяхната слава на прах... И тъй – сякаш векови бе отредено да бъде – без мир!

... Дните около Възнесение Господне в Ерусалим напомняха библейска притча на живо и всяка година се изнизваха бързи като вода, минала между два камъка след голямата река на живота. Християните, дето нямаха много пари и не бяха виждали чужди земи, тук изпадаха в душевен възторг. Те повтаряха и на сън нощта с камбаните и песнопенията; шушукаха за играта, когато Исус мие краката на учениците си; тръпнеха от спомена за благоговейния миг, докоснали честното дърво на Разпятието... Последователите на Христовата вяра из целия свят копнееха да отнесат незаличимите мигове в своя земя, да разказват надълго и нашироко чудатостите на този град. Но понеже думите са безплътни, ваят бивалици – небивали, поклонниците влизаха в дюкяните да купят някой досегаем, зрим армаган. Най-често те даваха грошовете си за позлатени ерусалимски кръстчета или товареха топове червено сукно за

празнични дрехи на родственици. По улиците гладни художници продаваха рисунки на Христос в Гетсиманската градина; хитри търговци предлагаха на купувачите свещена пръст от Голгота; пък стъкълце, с чудотворна вода за здраве и добра участ чинеше грошове колкото два топа сукно. Невъобразимо бе умилението от видяното и преживяното тук. Но в дните, докато керванджиите товареха самарите на мулетата за обратния път и пълнеха кесиите си с пари, християните усещяха как душата им, издигната до възбод, ненадейно се връща за подслон в същото малко, греховно тяло.

Българите, пристигнали преди две недели и останали в килиите на църквата „Св. Харалампи“, стъкмяха вързопи, а сърцата им преливаха от жажда по-скоро да стъпят отново на бащината земя. Наставницата не излизаше много-много от църковния двор и не бяха я виждали да купува някому армагани. Мадленка Кирилова ѝ служваше като родна, слушаше поучителната ѝ реч, отвръщаше ѝ кротко по нейна воля, а имаха ли разномислие по учението за Бога, човешкото тяло или размещението на звездите – пак говореха на тих глас, уважаващ светогледа на другия. Необяснимо за мнозина българи остана родството между старостта и калъпилия за бъдност живот на момичето. Необяснимо бе за онези, които в битието си тачеха само имането на кесията и имота. Колцина, дете в главите си носеха повече знание и разсъдък, бяха разбрали, че между сливенската мома и Наставницата бе запалено огънчето на голямо духовно родство... Това, че тези дни двете вървяха по общи пътеки из Ерусалим, все още не смущаваше никого. Ала когато Мадленка каза, че остава тук да служи на старицата, докато тя отново събере сили за обратен път към Родината, смая и мислещите. Какво бе накарало девичата да отсъди за себе си такава безизвестност? Кога ще се върне при свои, щом до неделя последните мулетарски кервани поемат пустинния път до пристанището на Йафа? Нявярно би останала тук до идущия Великден, когато отново пристигнат българи? Но как и защо се отрече от щедростта на бащината си къща, за да остане в мрачна усамотена килия... Аха! Нявярно както и други българи бяха сторили по-преди – тя искаше да остане зад зидовете на манастир и да раздава тук милостиня. Но никой не я попита така ли е, никой не охули деянието ѝ, щото Наставницата наистина нямаше сили за обратния път, някой трябваше да помогне на дните ѝ.

Когато керванджията шибна задницата на първото муле – да тръгва! – българите християни за последен път се обърнаха към заветния хълм, прекръстиха се ѝ се заспоряха подир кервана. Наставницата и

Мадлена вървяха с тях до мястото, дето начеваше песъчливият път, сбогуваха се с далекодрумниците, рекоха им на добър път, а когато пътниците се скриха от взора на изпращачите, върнаха се обратно. По пътя старицата помоли съсухрен калугер да я упъти къде е конакът на руския владика Никифор, отделил се преди години от божигробското братство. Архиереят имал помощник българин, на когото българите пращаха армаган. Онуфри било монашеското му име, много грошове давал за сиромаси, та... Калугерът разбра ли, не разбра ли каквото питат, махна с ръка към Патрикханата и си продължи пътя – на ранина беше хладно, бързаше да се прибере. Двете българки се лутаха още някое време по улиците, питаха, разпитваха тук-там, разни ръце им посочваха разни посоки, та накрая, не щеш ли, се намериха пак на мегдана, дето първия ден след пристигането в Ерусалим по неволя гледаха свадата между разноверци.

– Навярно сме сбъркали? – Мадлена не искаше да повярва, че владиката и свещеникът раздават милостиня на размирните хора, отново събрани тук, отново с препирни и закани.

– Знаеш ли, може да не сме сбъркали – старицата опря гръб о стобора на отсрещната къща, после седна на някаква плоча да гледа към прага.

След малко конашката вратница се отвори, от нея излезе висок, светлообразен мъж, в архиерейски одежди без владишка корона. Трябва да беше над петдесетте, щото плещите му се виждаха леко прихлупени, а брадата и дългите до раменете коси, вече съвсем избелели. Щом го видяха, чакащите утихнаха в миг, подадоха към одеждите му ръце, а той започна да вади пари от кесия и да ги слага в дланите им.

– Да идем – Наставницата рече тихо, сякаш на себе си, тръгна към конака, пък Мадлена безмълвно по нея. Като наближиха сюрята и поискана да си направят път към прага, крайните, чакащи милостиня, нададоха вик, задърпаха раменете на българите – да се махат от там! – и навярно биха стоварили върху тях юмруци, ако владиката не вдигна ръка. Гласът му, мощен и строг, в миг омиротвори злите човешки стихии. Мадленка вдигна вързопа, за да се види, че двете жени не чакат за подаяние.

– На ваше преосвещенство трябва да предадем армаган! – викна към прага, опита да размести с гърди народа, ала стената от гърбове не се отвори, докато архиереят не подаде ръка към непознатите – сиреч тълпата да стори път!

– Благодаря, ваше високо преподобие! – Наставницата първа стигна до прага, наведе глава, като да чакаше благослов; след нея наведе глава

и Мадлена; щом духовникът направи кръст с ръка, даде им знак да влязат в конака, пък той остана вън.

Тихо, хладно беше в голямата одая с иконостаса и позлатен светилник пред него. О трите отвъдни стени бяха закрепени църковни столове, над столовете започваха стенописи, осветляващи човеколюбието на Христос. Гостенките отидоха първо до кутията за дарения, пуснаха в процепа ѝ по два гроша, сложиха пред иконостаса бяла везана кърпа, а когато обърнаха очи към стените да гледат рисунките, от малка врата до иконостаса излезе свещеник на възраст и поздрави на български.

– Добър ден, преподобни отче, и добра среща! Ти трябва да си Онуфри – старицата се зарадва, сякаш Исус оживя на стената.

– Аз съм Онуфри – той също се просветли. – Защо толкова дни след Възнесение идвате?

Йеромонахът, дълги години живял в Ерусалим, знаеше, че българите гледат да дойдат при него на часа от пристигането си, та да им помогне в издирване на подслон.

– Две недели исках да те намеря, ала старостта ме събаряше, безсъние не даваше покой на душата ми. Дълъг, мъчителен за годините ми беше пътят от Плевен до тук...

– Благочестивата християнка от Плевен ли е? – йеромонахът попита свойски, лицето му, скрито зад гъста, черна брада се разшири от усмивка: – И друг път са идвали християни от Плевен.

– От Плевен съм... А девицата, която има милостта да се грижи за мен, е от Сливен. Мадленке, дай армагана на благочестивия отец!

Момичето измъкна от вързопя и подаде на духовника поднос за сладко и хвалебствена книга с писмо. Йерият обърна към светлината листа да прочете името на изпращача:

– От дядо хаджи Минко Ганъов е, дето беше лани тук. Благ, много благ християнин! – каза туй, което помнеше за плевналията. Дядо Минко наистина светеше с добрината си, щом сред стотиците тук прииждащи Онуфри не го беше забравил.

– Той също говори добри думи за теб. – Наставницата се олюля от световъртеж, хвана с две ръце тояжката си, потърси рамото на момичето.

– Седнете сега да починете, да поприказваме – българинът се сети да ги покани, мушна писмото в джоба си, посочи към двата стола, близо до конашката вратница. Ненадейно през ума му мина, че жените навярно бързат. – И с кой керван ще стигнете Йафа?

Преди тримата да седнат на църковните столове и да чуе отговор на

питането си, вратата се отвори и влезе владиката.

– Вдигам ръка и молихте, вас, чада божи, достигнали тази честна земя! – гласът му кълтеше, несъразмерен със стените и покрива на конака, та човек, преди да разбере душата, усещаше, че гласът на архиепископа е даден от бога за назидание. Говореше църковнославянски и руски, но от много години живееше с йеромонах Онуфри, видеше се, разбираше българска реч.

– Честна земя ли казахте, ваше високопреосвещенство? – Наставницата изправи глава след думите му и се отпусна в стола. Изглеждаше съсипана, преуморена; под тъмната забрадка лицето ѝ бледнееше. Владиката помисли, че от възрастта старицата не го е чула добре, затова повтори по-силно „честна земя“.

– Не смея да Ви пререкавам, Ваше преосвещенство, ала тъкмо тук искам да кажа: Много години живях, много друмища извървах по земята, но и до днес не зная кое наричаме честен живот или човешка правда...

Йеромонах Онуфри сви вежди, притвори очи, сякаш чу богоухлество, затова побърза да я прекъсне:

– Ние, християните, дето четем богоучение и изпълняваме Христовата вяра, знаем кое е правда, кое – не е.

– Кое е правда? – старицата вече не искаше да се примирява, затова посочи вратата: – На прага чакат гладни, бездомни, размирни, окаяни... Без да сме сторили грях и да носим вина за нищетата им, те бяха готови да ни стоварят в прахта! – обратно на телесната немощ гласът на Наставницата излизаше силен, укоряващ, строг. Личеше ѝ, че е вървяла по тежки друмища, търсила е християнската правда, но в една дреха не бе успяла да облече две непримирими души.

– В чувства, помисли, дела в нас всеки миг зрее плодът на раздора. – Онуфри вече не смееше да укорява, искаше да умири християнката: – Но нали нашият Учител е казал: „Блажени са изгонените заради правда, защото тяхно е царството небесно“. Защо в душата на благочестивата госпожа е надигнат смут, забравила е човешкото примирение?

– Към тази земя тръгнах с надежда да намеря покой с поднебесните сили... – Наставницата искаше да продължи на глас, ала сведе глава в мълчание. Малки, безсилни ѝ се струваха думите за ударите на кръвта ѝ.

Архиепископ Никифор се окашля. Все още прав, мощен, богоозарен, той най-добре знаеше, че между хората не може да има вечно примирение щом боговете, на които служат, имат различна правда.

– Вярно е, че както тъматата и светлината се зачеват в една утроба,

така истината и лъжата, мирът и раздорът живеят под един небесен свод – опита се да продължи неизречените слова на старицата, та да я подкрепи. – Но след всяко незнание кое е добро, кое – зло, не остава ли една богозаветна правда: по-добре е с шепи да пренесеш вода за жадния, а да не затуляш пред очите му кладенеца; по-добре е да превържеш раната на посечен човек, вместо да стоварваш отново нож върху тялото му; по-добре е да утешиш злочестия, да сееш живот и надежди – вместо смърт, неверие, злост.

– Отче, скланям глава пред тази истина! В помисли и дела цял живот копнеех да ѝ служа. – Наставницата се вдигна от стола, пристъпи към архиепископа, поиска да целуне ръката му и се прекръсти: – За себе си намерих душевен покой – доколкото имах сили, давах буквите на безбуквени люде, отварях очите на слепи за знания християни, и малките дарове на човеколюбието бяха за мен превелика отплата. Но виждах как гладните, вече наситили своя глад, искат още и още, без да мислят за другите гладни – както имотният, събрал голямо имане, умножава богатството си от труда на нямащите... Кой може да бъде достоен съдник на човешкия род, щом и на честната Христова земя живее неправдата? – старицата наведе глава за покаяние. Очакваше мощният глас на владиката да се стовари върху ѝ, ала вместо анатема за неверието, усети дланите му върху плещите си.

– Благочестивата госпожа навярно има нужда от покой, от дълги молитви... С какво мога да ѝ помогна? – поиска да изправи раменете ѝ.

– Ако Ваше високопреосвещенство издействува да остана в свещения на монахините манастир, бих служила Богу и бих раздавала на страдащите утеха...

– Пресвята е жаждата за благотворителност – каза напевно, като в благослов. – Ще говоря с тукашните сподвижници за килия в някой гръцки девически метох¹.

– Нашата църква се отлъчи от гръцката и със сестрите навярно няма да се сродим. Ако може, попитайте другаде – Наставницата стана отведнъж, сякаш вдигната с ръката на надеждата.

– Господжата иска да остане сама в манастир?

– Не сама. С това момиче... Бог да ми прости, че го отлъчих от родна земя и близки, но Мадлена иска да служи на бедните в тази земя... Не знам...

1. Метохът е ИМОТ на манастир с жилища за монаси в друго населено място, което носи името на съответния манастир.

Момичето поклати глава за съгласие с думите на старицата, безмълвно обърна лице към иконостаса – голямата свещ на позлатения свещник гореше равно, несмутима от дишането им.

Алеята за разходка на монахините в двора на руския девически манастир в Ерусалим свършваше под свода на огромни кипариси. Там, до сами църковните зидове, върху забравени от времето надгробни камъни с изсечен християнски кръст, през 1983 година разчетох различни имена на жени, пристигнали в тази свята за тях обител и останали завинаги тук.

Върху един каменен надпис едва се четеше:

МОНАХИНЯ АННА род. в г. Плевене 1815–1898 г.
--

Българка, погребана в Ерусалим? Разгърнах избуялата трева с надежда да намеря още няколко думи за непознатата, защо тук е завършил некраткият ѝ земен път? От 1898-а, посочена като година на смъртта ѝ, бяха изминали повече от осемдесет лета и зими, а от рождението... Върху камъка всичко бе избледняло, заличено, недействително. Помолих любезната сестра Таисия, игумения на руския девически манастир, да ми помогне. Ала годините... Годините не са оставили нищо друго и в манастирската хроника...

Времето беше започнало да заличава ерусалимските ми срещи, пътя на пашите хаджии до Божи гроб, църквите, дюкянчетата, кулите на Сюлейман Великолепни... И... един ден в софийската народна библиотека в ръката ми попадна старинен ръкопис. Тръгнах след него. После се зарових в стари възрожденски книги... В едно сравнително по-ново списание (СВЕТЛИНА, кн. II, 1897 год.) случайно зърнах снимка на възрастна жена, облечена в расо, с монашеска броеница в ръка и с голям кръст върху гърдите.

„Тази жена, лика на която представяме на читателите, е скромната първа светска Българска учителка Анастасия Димитрова, сега Анна Монахиня...“ – пишеше под снимката и огънчето ме жегна.

„За да не остане забравена тази народна труженица и от благодарност към заслугите ѝ към българския народ, аз (авторът на статията продължаваше със загриженост за съдбата ѝ) след като се снабдих с лика и

кратки сведения за живота и дейността ѝ, давам им гласност, с надежда, че те ще послужат на бъдещия биограф при описването на живота и дейността ѝ...“

Да, това вече е нещо! Редовете подсказваха, че старицата от портрета е монахиня Анна, чийто надгробен камък видях в Ерусалим.

„Инициаторка на много полезни предприятия по събуждането на духа на Българина, съучастница във всички народоползени начинания в града ни до преклонна възраст, тя остави един добър спомен между съгражданите си. След половинвековна дейност за полза на народа си, в преклонна възраст се посвети в служение Богу и през 1894 год. напусна града ни, като се засели в Йерусалим, гдето живее и сега, забравена от всички, даже и от тези, за просветата на които е употребила цели 50 години

гр. Плевен 6/1 1897 год. И. Ю.“

Авторът на статията е поискал да остане безизвестен. Не е могъл да скрие само възмущението и тревогата си от забравата на една българка – първата наша будителка за народно просвещение.

За мен този текст беше добро възмездие за дългогодишната ми незабрана на монахиня Анна. Искях да разкажа за народоползното ѝ начинание, а се страхувах от твърде оскъдната историческа памет за нея – две страници в книгата на Юрдан Трифонов „История на града Плевен“ и същата снимка.

Животът на града отдавна е заличил следите на първата българска учителка, отворила училище за момичета в годините на забрана за грамотяване на жената. Но една заран, пред стените на старата Светиниколска църква в Плевен, видях скромна мемориална плоча: „На това място е била родната къща на Анастасия Димитрова, основала през 1840 г. първото в България светско девическо училище“.

Намерих и други думи на възрожденци за нея; открих и писмата на врачанския владика Агапий – единствените автентични документи около нейната личност... Така близо век след смъртта ѝ събрах смелост да се заема със светския образопис.

Следващите страници са съобразени с исторически събития и дати, но те са плод на фантазия – неповторими, горящи безсъници, които ме измъчваха: дълго. И на които съм благодарна.

Авторката

ПЪРВА ЧАСТ ГОСПОДИ, ПАЗИ АНАСТАСИЯ!

1.

Беше месец май на 1810-а.

Пръстга миришеше на цветя и плодородие, а въздухът – на барут.

Миналата неделя граф Каменски² разпрати вестonosци да тупат с тупало наред мегданите по градовете и да викат с цяло гърло – всички българи да се раздигат от къщите си, та турската войска да не граби от тях брашно и каруци!

– Боже, не стига ли немотията, ами война ни прати? – кръстеха се старите плевенци. На часа се хванаха да товарят покъщнина, дечурлига, дребен добитък, жито и тръгнаха с волски кола да дирят подслон другаде – кой където види. Никъде не ги чакаха.

Димитър не тръгна по върволицата; краката му свърнаха през лозята към Гривица и мислеше за момата на дядо Влайо. Задяваше Цвета три зими, та сега искаше да я поведе със себе си – знае ли накъде ще поеме тя без него, къде ще ги спре орисията, ще се срещнат ли някога пак? Той метна торбата на рамо и от рътлината край Плевен се обърна да види копторчето, което въздигна с братята си преди две недели, че да подслони невеста... Здраве да има! Все някога войната ще свърши и с Цвета ще се върнат в Плевен... Пак се упъти към Гривица и вече умуваше как ще бутне вратата на одаята и от прага ще каже на дядо Влайо: „Знаеш защо съм дошъл, дядо Влайо... Нали знаеш защо идвам?... Искам Цвета!“ – по устните му трептяха неизречените думи, а сърцето блъскаше ризата.

Никой в Гривица не разбра, че Цвета, най-малката дъщеря на дядо Влайо, този ден се жени – нямаше време за музика и сватбарски гошавки. Когато младоженците спряха пред църковната порта с китка полски цветя и конопени окърпени дрехи, поп Стефан вече криеше свещниците в каменната грамада на задния двор и надничаше през плета да види за дава ли се войната. Нямаше и годещари. Свещеникът сложи

2. Главнокомандуващ руската армия при първото идване на русите в Плевенския край.

Евангелието над главите на младите, благослови набързо с „Бог да ви пази!“, залости вратата и хукна към къщи да вземе попадиината – да бягат!

Това беше венчавката. До вечерта селото се раздига – всеки род към безизвестност. Само сватбарите в Долна Гривица ядоха качамак, пиха ланско вино, а по тъмно в сеновалчето до обора постлаха бяло платно за младоженците. Тихо, несмутимо трябваше да бъде в тази единствена нощ под звездите в двора на дядо Влайо.

Миришеше на неволя. Цвета извика подир моминството си, а Димитър положи цвете върху гърдите ѝ:

– Честита да бъде за двама ни тази вечер! Знаеш колко те любя, Цвето...

Сладка и къса нощ.

Заранта драгинкото сложи червеното було на невестата върху ябълковото дърво, дето много ражда. По обяд се натовариха върху каруцата и поеха прашния друм към Търново.

През август, два дни преди света Богородица, русите победиха турската войска около Батиня. Мюсюлманите около Свищов и Русчук именуваха войната „батин кавгасъ“, а из Плевенско я знаеха като „чапаня“. Малко по-късно русите завзеха с бой и Свищов, но когато граф Воронцов влезе с войската си в Плевен, около сарая и укрепления хан нямаше българи да го посрещнат – плевенци бяха вече към Влашко; милееха за копторите си, сънуваха топлия чернозем, чакаха вест да се върнат, чакаха... Ала до зимата никой не проговори за мир. И не само. Ами щом войниците на граф Воронцов напуснаха града и поеха към Балкана, аскерите на Бошняк ага, разгромени, като бягаха от Русчук, намериха в Плевен опразнените къщи и влязоха там да изкарат зимата. Но през януари 1811-а русите, щом се върнаха в Плевен пак, с бой и барут, поразиха бивака на Бошняк ага така, че от него не остана помен!

При отстъплението си аскерите порутиха всички български къщи, градени години от християнски ръце!

Градът беше съсипан преди още в Букурещ да подпишат примирие. Преди да се върнат към родните къщи десетки семейства... Някои плевенци наистина събраха кураж и заприиха да се порутените си коптори мудро, отчаяно, без надежда за дълъг покой.

Още щом разговари конете, чорбаджи Георги Михайлов, управител на българите в града, се хвана да праща хабери по кираджии до всички

напуснали: ако родените тук милеят за дворовете и за къщата си, ако мислят за преуспяването на бащината земя, нека на всяка цена да се върнат!

До есента на 1813 година се завърнаха стотина семейства. Хванаха се да извозват кирпича от опустошените зидове и стъкмяха грамади да печат кал с плява за нови къщи...

Ама нали подир едно зло се изсипва и друго, още по-зло, след прокудата и войната в града влезе чума! Сякаш лоша ръка искаше да затрие и дух, и опора за идните дни, та подир столетия, когато летописци срещат името Плевен в тефтери и исторически календари, да се питат имало ли е или нямало хора по тези места. Градът опустя. Затвори се в уединение. Покрай дюкяните, около джамиите и ниската църквица „Св. Николай“ последни люде бягаха за спасение към водите на Вита. Тук бегълците се свираха в колиби от брястова шума, из бранищата или в речните подмоли, където водата ваеше пясъчни пещери, лягаха направо под сводовете им.

Димитър и Цвета, още не стигнали до чаршията след прокудата на войната, чуха, че трябва да бягат към Вита. Пристигнаха надвечер до реката и намериха завет в ниска, обърната към изгрева пещера по левия бряг. Денем ходеха да събират диви плодове и какво що намерят за ядене, надвечер рисуваха по стените на пещерата къща, която да захванат щом спре чумата и завинаги се върнат в Плевен. На Цвета по идеше отръпки да рисува. В тези години я от бъртане по каменливите пътища, я от тежка умора в чергарската работа, невестата не отима дете. Нощем боязливо се свиваше до Димитър и не смееше да продума за рожба; той също си мислеше за тази нерадост, ала мълчеше, не хвърляше укори против жена си. Не беше от онези мъже, дето не зачитат невестите си – голяма душа имаше този мъж! И работата, и силите му бяха за трима.

– Тази нощ или чумата ще ме вземе, или ще посея в тебе дете! – обърна се сънотръпен към Цвета. Тя от свян ли, от студ ли зъзнеше под черджето и под ронливия покрив на пещерата. – Няма чума, рожба иска да е! – надигаше се, щом усещаше още и още мъжка сила в себе си. Точно тази нощ му бе отредена да даде бъдеще от кръвта си. – Здравено дано е! – рече, па се прекръсти и заспа отмалял и блажен в студа.

С дълбоката зима, с благодатния сняг чумата позагълхна, но се затри много народ. Първенците на Враца, под чиято духовна управа беше и Плевен, бяха пратили хабер до братството в Хилендарския манастир – монасите там да сторят няколко молебствия, та да се отвърне гневът божии от хората. Плевенци нямаха грях, че през 1800-та година даалиите,

минали през града, порутили и божия храм „Света Параскева“. Сега клетите християни от кое зло по-напред да се крият? От сиромашията, от глада, от непрестанната суша или от гнева на аскерите?... Много от семейните родове, разпилени към Влашко и далечни села, не се върнаха повече. Други пък придойдоха с благи надежди и започнаха да орат земята.

С каруцата на дядо Петър Райкин последните бегълци се връщаха от Вита.

– Стооой! – Димитър дръпна юздите на коня и добичето закова копита в земята. Тук, дето беше вдигнал с братята си копторче, за да подслони невеста, беше останала само купчинка райска пръст – аскерите на Бошнав ага бяха сринали одаята с огнището. Цвета лежеше между ритлите на каруцата, но надигна глава и като видя пустоша, захапа ръката си и заплака.

– Невесто, не се кахъри, един ден ще имаме и сънища кротки, и нивичка хлебна, и ново ковашко огнище! – Димитър започна да храни с благи надежди жена си, а тя се смъкна от каруцата, хвана се да пренася пръст за ново копторче, че подир месец...!

На 12 май 1815 година върху рогозка в копторчето на Ковача изплака дете. Цвета в полушепот благодареше на бога, че най-сетне изпълни дълга си пред майка, пред мъж, пред многопохвалния корен на своя род, като се слоби с това първо чедо!

– Анастасия ще бъде името й! – Димитър вдигна момичето към расото на свещеника в църквата и положи грош пред иконостаса. Беше де нят за кръщение.

– Анастасия ли? – взря се в детето духовникът.

– Тъй, отче! – сведе и тяло, и памет пред самото Евангелие. – Моята майка се казваше Таса. Тя премина живота си в пост и недоимък, а като останахме отрано без тате, върху нея легна всичката тегоба...

Димитър не продължи на глас, защото думите на свещеника го изпревариха, но неколцина от старите люде, поканени в църквата, си спомниха: Една заран през 1800-та година Таса тръгна със синовете си към нивята, пръснати край манастира „Св. Георги“. Предната заран монасите бяха изпокрили кандилници и църковни потреби – бягаха от идващите кърджалии. При Бохот, в гората, даалиите видели калугерите и ги изтрепали до един! До вечерта съсипали и манастира. Таса, както се молела пред стените на църквата за спасение на божия храм, един душман я съсякъл в гърба, вечна й памет.

„АНАСТАСИЯ“ – свещеникът записа в църковната книга: „Първо,

най-голямо дете от баща Димитър и майка Цвета“.

И момичето оцеля. Докато Ковача вадеше камъни от барата за градежа на ново ковашко огнище, докато по-сетне удряше по наковалнята, в главата му се въртеше все един мерак – да направи чук, движен от нечовешка ръка! Но може ли да има такъв чук?... Искаше му се да попита клисаря в църквата, но и клисарят нямаше да го осветли – отде да знае? Щом Димитър започна отново да майстори клинци, синджири, мотики, подкови, кантари, посъбра малко грошове и с тях откупи едното алено конче на комшията дядо Петър. После двамата със стареца взеха да разорават пустоша около двора на Грънчарите и молеха плевенци да посетят ниви в ораното, че да се върне благодатта на земята! Ковача все виждаше Плевен, обърнат във Вавилон – с мощни, отбранителни кули срещу враговете, с големи къщи за стари и млади, улиците – всички с калдъръм от бял камък, а църквите с позлатени кубета, забити висоооко, високо в небето... Димитър мечтаеше на глас, подканяше Алчо в браздите, а дядо Петър, седнал на слога, слушаше до премала.

Всички в Плевен – и християни, и мюсюлмани, газеха бурени, кал, купища смет, или – тъй да речем – жадна за семена и живот, ала страдаща, поругана земя... Откъм ловчанското шосе на града се чу познато тупуркане на копита – завръщаха се още три каруци плевенци. От войната в 1810-а чорбаджи Георги Михайлов не забегна далеч, но от чумата се кри чак в Габрово и толкова дълго се беше бавил там, че по-първи хора на Плевен взеха да мислят за нов чорбаджия... На седалката до чорбаджи Георги седеше млад, непознат за плевенци мъж. Личеше, че е буден и разсъдителен, а пригласяше на чорбаджията кротко и по негова воля.

– Зет си вода от Габрово, мъж за Димитра намерих – първенецът рече малко гузно, ако и младият габровец да беше хубав, спретнат, светлообразен, но имал кусур – минал под първо венчило преди три години. Оженил се бил тогава за крехка, болнава тревненка, поминала се месеци подир венчавката, без да му остави дете... Непознатият се именуваше Влад Петков и не стига му дето беше хубав, ами на всичко отгоре – грамотен! Произхождал от заможен занаятчийски род и беше изучил бояджийския занаят на баща си. В килийното школо на отец Макарий в Габрово бил учил четмо и писмо, а се чу и това, че една година бил ходил в гръцко училище. Личеше му! Грамотен човек гледа отворено и широко, а безбуквените хора са мижави! В Плевен просветените християни бяха колцина, а чорбаджи Георги искаше да се въздига учеността!

Като спряха пред голямата двуката къща, невестата подаде през ритлите на колата вързоп дрехи и... армаганът в ръцете на Влад Петков

изрева – с рожба се връщаха хората. Момче било, ненавършило още два месеца и кръщенето му щяло да бъде в църквата „Свети Николай“. Добър знак идваше за града!

Полека-лека Плевен започна да се съвзема. Дюкяните по чаршията отвориха кепенците си, петъчният пазар за жива стока се поднови, тук-там задимяха нови комини, а по улиците взе да се носи мирис на мляно кафе и печена ръж. Като видя, че хората се поокопитиха, чорбаджи Георги отсече от своята мера най-здравия и дълъг салкъм, че да подпрат със ствола му църквата. Откакто кърджалиите сринаха „Св. Параскева“, край зидовете ѝ плевенци носеха по Гергьовден агнетата си за благослов; а за кръщене, венчавка и опело едничка остана „Св. Николай“. Градът броеше около триста български къщи, та за мнозина не достигаше място под църковния купол. Най-бедните палеха свещ и излизаха в църковния двор да слушат проповедите на свещеника – те не чуваха всичко. По-заможните, изправени до олтара, повтаряха тихо назад, но или добавяха нещо от себе си, или скриваха туй, дето не им беше изгода. Случеше ли се пък на свет ден да вали дъжд, най-бедните хора от крайнините идваха накачулени на главите с чували, дъждът ги мокреше вън, а щом виждаха, че предните се прекръстят, кръстеха се и те.

Едничкото място, от което плевенци можеха да научат кое е добро и кое – зло, беше църквата „Св. Николай“. И тъй бе откакто животът е пуснал тук корени с благи надежди... И така щеше да бъде за християните години наред!

2.

От минарето на голямата Гаази-Али бей джамия ходжата пискливо, на пресекулки, викаше от заранта и на мегдана се събираха мюсюлмани. Преди девет дена от Цариград беше тръгнал новият мютевелия³ на Плевен, а в хубаво време, като това през май, пътят с файтон е една неделя. Файтонът, теглен от чифт силни, арабски коне, спря пред джамията чак на десетия ден, а когато кочияшът отвори вратата да види будни ли са пътниците, посрещачите се ококориха и останаха като втрещени.

– Вай, аркадашлар, жена ли ще насърчава живота ни?

Мълвата си беше мълва, но това, че султанът направи Фатме ханъм управител на Плевенския вакъф⁴ – никой не разбра как стана.

3. Мютевелия (тур.) – управител.

4. Вакъф (тур.) – завещан имот с благотворителни функции.

Мютевелийката носеше със себе си надлежен печат и ферман, че е първа от потомците на наследниците на завещателя Гаази-Али бей и че тя ще поеме водачеството по тези земи. Първа да е – това може. Но да управлява мюсюлмани и християни и да напътства мъже?

Ханъмата слезе от файтона спокойно, пристъпи няколко крачки встрани, сведе се леко, като за поклон, но щом вдигна очи, та видя разрушения покрив на джамията, сви вежди и още същата вечер разпореди най-добрите майстори на града да поправят покрива. Добри думи и хули за тази първа нейна заръка не се чува, но само за две недели дялгерите тъй поправиха Гаази-Али бей джамия, че цялата стана бляскава! Беше 1233 година. По християнския календар – 1818.

Фатме ханъм вече прехвърляше 50 години, но щом вдигнеше фереджето си да поговори с някоя жена, лицето ѝ се откриваше гладко и бистро, а очите ѝ – дълбоки и сини, като вода на вир, утоляваха жаждата на човека за изповед. Видимо бе от началото още, че тази гледана с мерак госпожа има дарбата да управлява по-естествено и разумно вакъфа от някои мъже, мютевелии, но никой не искаше да признае това! Малко време след пристигането си в Плевен, тя поиска от султан Махмуд II да премахне данъка джизие за някои села около града, та хората по-бързо да се завръщат. Вакъфът трябваше да расте по хубост и численост и поведена от тази воля, госпожата каза, че на всяко родено дете – все едно мюсюлманче или християнче – ще дава златна пара!

Чорбаджии и сиромаси взеха да шушнат, че ханъмата иска да се издокара с добри деяния само в началото. Но този ден, когато писарите завършиха ваенето на мраморната плоча във възхвала на Фатме ханъм, Цвета роди второ дете и мютевелийката тури златна пара в ръката на своя пратеник – да я отнесе като дар!

Градът беше смаян!

Пратеникът пристигна в копторчето на Ковача, докато Цвета повиваше новороденото – беше момче и Димитър, щом взе парата, сконфузен рече, че ще кръстят бебето Христо – да бъде богу драго!

– Да не повярва човек, че има такава жена! И с нашия чорбаджи Георги Михайлов си води коня, и със султана си има думата! – Ковача хвалеше мютевелийката в кръчмата на дядо Гънчо, а останалите мъже мълчаха. Някой искаше ли да разлюти виното му, подхвърляше, че словослови Фатме ханъм, защото изпратила грош за Христо.

– Та кога ще получиш още един? – вземаха го на подбив, щом пийнеха повече, а Димитър кротичко им отвърщаше.

– Не ща аз пара от ханъмата. В града има по-сиромаси хора от мен,

нека на тях да даде...

Ковача беше сит от съдбата си. Анастасия и Христо стоплиха вярата му, че е мъж човекотворец и той скоро поиска трето дете.

– Невесто, кръвта ни е силна! Виж тези години колко народ измря, а ние с теб ще създаваме – наумяваше вечер в ухото на Цвета, слагаше я равно до себе си, все нещо ѝ обещавахе, но... жената не понесе трето дете под сърцето си. Комшиите взеха да я прекоросват Чутурката, понеже беше ниска, яка, годна за всякоя кърска оправа и от дете богобоязливо смирена. Цялата зестра, получена от баща ѝ, дядо Влайо, беше леген, рогозка, възглавница и ибрик. Димитър също беше от безимотните в Плевен. Преди да залюби Цвета той живееше с братята си в крайнините, но... щом сърцето взе да го тегли често-често към Долна Гривица, всички се хванаха да направят за Димитър копторче, в което да подслони невестата си. Копторчето беше с една одая и едно огнище, а големия двор, опрял плет до стобора на дядо Петър Райкин, Ковача искаше да превърне в райска градина... Аскерите на Бошнак ага сринаха всички надежди. Сринаха ги до първия камък, но нали сиромашката душа има жилав корен, Димитър и Цвета вдигнаха същото райско копторче, каквото си рисуваха по чумавото време в пещерата. Стените високи, високи толкова, че човек може прав да стон и даже да се вдигне на пръсти! И широко – има място за две рогозки, сиреч много деца могат вътре да спят. Но няма...

– Може да е за добро – примири се Димитър, че да успокои и Цвета. – Аз вече си имам момче за отмяна, а ти имаш мома помощница. След време, ако е рекъл Господ, много внуци ще се навъдят, ще имаме челяд като родата на дядо Петър.

Петър Райкин, стопанинът на съседния двор, не беше толкова стар, но понеже природата му бе отредила бистър ум и красноречие, именуваха го дядо – всички тичаха за поука при него. Даже казват, че по тъмно се виждало нещо да свети около главата му, като на светец, ама не беше светец. Баба Буца, невестата му, откъсна от мощите си до него четирима сина и три дъщери. Всички вкупом – и дечурлига, и стари, спяха в единствената одаичка до обора – нямаше къде другаде. Дядо Петър отначало даде дума, че щом първият му син се задоми, за него ще направи сама колиба. Приказките си бяха едно, пък немотията друго. Щом Хрельо доведе невеста от Васковския род, и те сиромаси, дядо Петър подслони младоженците в кошето до вратата. След година и другият син му доведе сиромашко момиче, та ги туриха до огнището.

– Вие се множете по живо, но здраво, я колко място има! – сочеше

отгъняващата пътечка до краката им дядо Петър и едва се провираше да излезе. – На беден човек доброто сърце му стига!

И отиваше да изоре някоя чорбаджийска нива, че да припечели кринче жито, за дните, когато пушекът ще пише в небето дълги и мразовити приказки.

От другия край на плета до копторчето на Димитър дълго време бе живяла сама баба Кривка Мюлютина. Злочеста, с висока гърбица и един куц крак, тя преживя от несправедните езици на хората седемдесет години. Сторила била грях пред бога, та цял живот носила наказанието на гърба си! А когато черната мор отнесе баба Кривка в пръстта и така я спаси от безчинни езици, ръцете човешки сринаха стаята ѝ и оградата – да не остане спомен за наказаната от Бога!

След година наистина я позабравиха, а когато в летния зной на 1820-а Исин Ибрахимов спря колата си в буренялия двор на баба Кривка, Димитър разбра, че ще има нов комшия. Исин водеше със себе си три момичета породени и една мъничка, все омърлушена, бледа жена, която едва изговаряше името си – Исля. Турчинът пък як, сприхав, със злоблив характер, по-често вдигаше ръка да я удари, отколкото да пророни дума.

– Остави жената бе, комшу, виж каква е кротушка! – Димитър се провикваше през плета, щом видеше Исля свита под юмруците на турчина. Тя не разбираше езика на християните, но по очите и снагата на Ковача усещаше, че най-сетне някой я брани. Децата ѝ, като нея – болнави и хилави – от сутрин до вечер помагаха според силите си в кърската работа, в доенето на овцете, че даже и камъни носеха от тученишката бара. До края на есента трябваше да се вдигне коминът на къщата! Една вечер, на мъжка приказка с две менчета вино, Исин довери на Димитър, че не може да се примири с участието да е баща на момичета – син иска, пък Исля вече не можела да зачене и той никога няма да ѝ прости!

– Добри и работни са момичетата ти – утешаваше го Димитър. – Виж Халиде – три години е по-голяма от Анастасия, а вече копае в нивата...

– Не ми трябва жена, дето ражда момичета – сърдеше се турчинът. – Така ще се загуби родът ми...

Ковача мълчеше, безпомощен да помогне в грозните помисли на комшията си и щом той си отиде, Димитър взе Анастасия.

– Сийо, лудетиното малка, утре двама ще идем да се огледаме в кладенчето на баба Цона – да видиш колко си ми прилика!

Същата луда коса, очите ѝ силни, отворени, винаги мълчаливо

питат за нещо. И раменете ѝ същите – здрави, широки, сякаш след време с тези ръце жезла ще огъва... И по приказки същата. Още на шест години ѝ пролича, че ще носи самосъчинителния дар на баща си. И душата му! Сигурно затова Ковача повече милееше за момичето! Христо вече тичаше да играе с момчета – кому такова синеоко и светлокосо се метна, никой не разбра.

– На името си е – отвърщаше на докачливи питания Димитър, ала из нивите и понякога в избата на дядо Гънчо, водеше Анастасия.

Къщата на дядо Гънчо и баба Гънчовица беше отвъд тученишката бара, та от църквата „Св. Николай“ се минаваше по малко дървено мостче. Есенно време дядо Гънчо пълнеше каменливия трап на двора си с девет бъчви вино и през зимата тук се събираха мъже да веселят душите си. Избата кръстиха ракиджийница, въпреки че дядо Гънчо не вареше ракия от джибрите, но на това място баща му някога правил люта ракия... Старецът, дребничък, съсухрен и работлив, сам майстореше каци от салкъмово дърво. Мъжете копаеха голямото лозе, събираха гроздето, мачкаха зърната в големи постави, а по Коледа мостчето се огъваше под краката им. Баба Мара Гънчовица не ощастливи с рожба мъжа си, затова пък каквото имаха двамата – даряваха го на поразия.

Вечер в ракиджийницата се чуваха препирни и песни, по-луди глави се заканваха някому. Измислиците и одумките по Фатме ханъм взеха да заглъхват, щом Панчо Петлето взе да разправя за царските хрисовули⁵ скрити в пещерата на манастира „Св. Георги“. Анастасия се свиваше в скута на баща си, поглъщаше с ум и очи всяка дума на Панчо, а една нощ не заспа.

– Тате, да идем да видим писмата! – молеше се и буташе рамото на Димитър, пък той, каталясал от преумора, отвърщаше.

– Не е вярно това... Майтапеха се мъжете...

– Да идем, тате! Хайде да идем! – държеше на своето малката, взе да се крие, да плаче и все това молеше.

– Цвето, това дете не е като хората – ядоса се една заран Ковача, ала запретна коня и откара момичето.

Манастирът „Св. Георги“ беше не много далече от Плевен. Прострян от запад на изток в една рътлина, обиколена с канари в каменливото място Кайлъка, на времето имал кула, в която пазела стража и с изсвирване на рог предвестявала за приближаване на съмнителни хора... Манастирската църква беше разположена в изгревния от слънцето рът, а

5. Хрисовул – царски документ.

монашеските килии бяха вградени в канарата на залеза. Близко до кулата имаше пещера, в която можеше да се влезе само ако пуснат човека с вѐже – тук монасите скрили кадилници и църковни книги, като бягали от даалиите. Манастирските стари писма се сетили да дадат за укритие в плевенци, а някои по-стари ръкописи потулили в пещерата.

– Тук, на дъното са хрисовулите! – Ковача посочи назъбения вход на потайното място и сам се отдръпна в уплаха.

Анастасия погледна в мрака под себе си, после вдигна очи и объркано рече:

– Тате, да влезем да видим...

– Момиче, ти ум нямаш! – Димитър се сепна, защото не беше редно малко дете да не се бои от тъмнина и безизвестност. – Долу има вампири... Ако искаш – иди да те грабнат! – рече строго и обърна очи към калето. – Преди време горе, върху един камък, видях писмо от цар Иван Шишман, ела да го видим...

– Царя ли, тате?

– Ами, писмото му – Димитър се катереше вече, а Анастасия след него оглеждаше всички камъни.

– Царят, като видял, че не може да спаси царството си от турците, рекъл да премине към Влашко, да потърси помощници, ала аскерите го пресрещнали при Никопол и разбили войската му... Нещастният цар не знаел къде да се дене от мъка, затова дошъл на калето до манастира „Св. Георги“ и написал прощално писмо.

Момичето се катереше по канарата, мамено от видения, и не знаеше какво по-напред да пита:

– А къде спи сега царят, тате? – погледна встрани, готова всеки миг да види Иван Шишман, седнал край злочестото си писмо.

– Като му казали, че турците са превзели българското царство напълно, цар Шишман се промушил с ножа си. Няма го вече... Това е било много, много години преди ние да дойдем на свет! – Ковача сам се натъжи от словата си.

– Значи турците са такива...? – Анастасия не знаеше каква дума да изрече против деянието на аскерите и се сети за бледоликата Халиде, която започна да учи български думи, че да се разбират с момичето на Ковача. – И момичето на чичо Исин ли е лошо, тате? – поразяваше я мисълта за безчестност.

– Не са лоши хора турците, Сийо! Мама казваше, че нема лош народ, ами... когато конете на вождовете се сритат, много пакости носят за невинните...

Ковача винаги говореше с Анастасия като със стар, размишляващ човек. Мина му през ума за тупалото през 1810-а година, за войната, която отне хубавата му сватба и го пропъди с Цвета далече... Помисли и сякаш пред себе си видя освирепели аскерите, дето спали в копторчето му, а после го порутили...

Преданието от уста на уста вече много години говореше, че султан Мохамед II имал навремето голяма конница. Един от първите му акинджии⁶ бил Гаази-Алядин-Али бей, който трийсет години кръстосвал из чужди земи, пленявал народи, придобивал големи богатства и където стъпел кракът на коня му, тази земя ставала негова... Ковача вдигна ръка и замахна напред.

– Целият край, Сийо, докдето ти виждат очите, че и по-натам, където не виждаш, е земя на Гаази-Али бей. Мюсюлманите кръстили джамията си на негово име – да се помни!

Анастасия се опитваше да разбере словата на баща си, но нито очите ѝ можеха да обхванат земите на Гаази-Али бей, нито разсъдъкът ѝ можеше да се осветли.

– И нивичката ни, сиреч, е негова, и градината, и одаята... – рече натъжена и забравила вече за цар Шишман.

– Наши са нивичката и одаята с огнището, Сийо. Наши, защото ние сме българи! Едно нещо е да заграбят земята ти, друго е да подчиниш душата. Ние сме християни – ти само това запомни!

– Християни сме! – повтори момичето.

Конят нетърпеливо биеше крак в канарата.

3.

С изключение на вечнопаметния Софроний Врачански, който обикаляше епархията си на кон, или най-често пеша, за да чуе всички радости и несгоди на духовните си чада, останалите владици на врачанската епископия не обичаха да общуват с непросветените християни и не милееха много за сиромасите – какво могат да вземат от тях? Църковните първенци най-често изпращаха свои доверени икономи да видят как върви събирането на владишките приходи.

Когато през 1812 година Търновският митрополит Макарий ръкоположи на врачанския владишки трон своя сподвижник Методий, а прежния епископ⁷ Антим прати в Ловеч, че оня укриваше в своя каса

6. Акинджия (тур.) – конник.

църковните грошове, народът се прекръсти и рече: „Боже, този грък ще ни одере душите!“. Пратеник на Цариградската патриаршия, Методий дълги години беше служил на високите архиереи във Фенер⁸ и вече знаеше какъв човек е потребен за владишкия трон – хитър, сладкогласен, състрадателен на лице, а по характер дързък и непреклонен. Такъв беше самият той. Годините му не бяха малко, затова щом го направиха владика, Търновският митрополит и екзарх на цяла България Макарий, изпрати във Враца за протосингел⁹ младия, мъдроок и хитър архидякон Агапий. Този пък, въпреки че се държеше по причина духовно-патриаршеска като грък, от майчино чисто коляно беше българин и по-милееше за народа.

Тази пролет на 1821-ва година, като тръгна за Търново, врачанският владика реши да се отбие и в Плевен. Из разкаляните сокаци простолюдието се тълпеше да види високия духовник, а свещеници и църковни епитропи вече чакаха да се отвори вратичката на файтона. Методий, с дълга бяла брада и златен кръст върху гърдите, слезе пръв и се опря на владишкия жезъл, после подаде ръка към някои по-стари жени от града, коленичили да целунат расото му. Подир епископа от файтона излезе младият, на снага силен и едър, а по лице лъчист и благороден, архидякон Агапий. Зад голямата тук-там прошарена вече брада трудно можеше да се отгатнат годините на духовника, но по гладкото чело и страните видимо беше, че едва е прехвърлил трийсет. Щом стъпи върху земята, архидяконът се обърна и подаде ръка да помогне на майка си – благочестивата мъдра Евгения, която мъже и жени из епархията вече наричаха „Кира даскала“ – богоозарената. В този час, изправена до сина си, тя така много приличаше ма ктиторница от църковен стенопис, че хората поискаха да ѝ се поклонят. Мнозина от скупчените назад сиромаси захванаха да се жалят от засухата и глада на миналата неплодна година, но епископът не ги чу. По-право чу ги, ама с какво можеше да им помогне? Щом няма за тях – няма и за него...

– Види се бог ни наказва, дето си нямаме църква, та всички да му се молим – опипваше с трепереци пръсти връхчето на шаячната си дреха дядо Гънчо, смущаваше се като говори с владиката.

– Ще съградим божи храм – епископът го прекъсна, недоизрекъл се още. – Вие но-първо къщите си стегнете и гледайте да са плодни нивите.

7. Епископ – еднозначно с владика.

8. Фенер – квартал в Цариград, където е патриаршията на гръцкото духовенство.

9. Протосингел – православен монах, помощник на митрополита.

Методий понечи да тръгне, но гласчето тънко и напористо на дядо Гънчо го стигна:

– Ааа! Бива ли християни без църква, отче? Нито може молитва да прочетем, нито да се поучим... Виж отец Теофан как просветлява момците в метоха! Ако си имахме хубава църква с килии, там щяха да се учат децата на четмо и писмо.

Епископът не даде ухо за думите на дядо Гънчо, защото гледаше увисналия покрив на църквата „Св. Николай“ и гредите, готови да паднат. Духовникът не посмя да влезе дори за кратка вечерня, а се запъти към къщата на хаджи Йоца Хицовица, която даваше стаите си за ношувка на високи църковни хора, че в Плевен още нямаше владишки конак. Само архиерейската майка Евгения спря до изпосталялото тяло на стареца и попита къде може да види отец Теофан, който учи момчетата.

– Ей го отсреща вдигна ръка към сенчестата страна на църквата дядо Гънчо, където сред гъсти чемшири се кипреха одаите на карлуковския метох.

Евгения каза нещо на сина си и свърна сама край църковния зид, отмина да види килийното училище на стария йеромонах. До стобора съзря само дете да подскача из камънаците и да си играе унесено. Не личеше да търси път към дома и да плаче, а щом видя мъдрото лице на майка Евгения, момичето се вгледа в нея сякаш я помнеше отпреди.

– Как ти е името? – спря до него Евгения, защото непознатото дете я прикова с ранната разсъдителност на очите си.

– Сия ме викат, а теб? – момичето на Ковача малко беше чувало да го наричат Анастасия или някак по-галено.

– Евгения – усмихна се на волността му жената. – Ако искаш, ела е мен да видим отец Теофан и юнаците, които той учи.

Анастасия подаде доверчиво ръка, без да откъсва очи от лицето на непознатата, без да я пита откъде и защо иде. Двете влязоха в голямата одая на карлуковския метох.

Насядали със свити крака върху голия под, момчетата сричаха слогове над восьчните дъсчици. Даскалът беше написал най-отгоре кръст, а под него славянските букви. Пинакидата¹⁰ беше голяма педя на педя и половина и с превързаната към края й пръчица децата посочваха буквите. Кръстът означаваше да помага Бог в трудното свето дело, а делото беше наистина свето, понеже малко момчета можеха да добият грамотност. Децата на най-богати родители и чорбаджии отиваха да се учат в

10. Пинакида – дъсчица, намазана с восък, върху който се пише.

българо-гръцки училища, каквито малко се срещаха в градовете, а в Плевен нямаше. В килиите на метоха пък влизаха синовете на по-заможни хора, че след време да станат добри търговци. На онези, най-сиромашките хора, дето нямаха да платят на монаха кринче жито или чувалче брашно, децата им оставаха в пълно невежество!

Момчетата в карлуковския метох бяха различни по възраст. Сутрин идваха облечени в писани дрехи, а в торбичките си носеха ядене за пладне. Майките им туряха хляб, орехи, лук, по няколко маслинки, а в благ ден бито сирене или сланина. Пред ниския праг на одаята отец Теофан бе направил дълга черта – когато сянката на слънцето стигнеше чертата, децата познаваха, че е дошло време за обед. А за да стигне сянката по-бързо до прага, мамеха я с трошици хляб. Зиме всяко момче носеше по една цепеница за огъня, лете следобед поспиваха, проснати върху голия под. За да кротуват всички, та и даскалът да поспи спокойно, отец Теофан туряше до ухото на всяко момче малко камъче. Търкулеше ли се камъче на земята, наставникът пердашеше с жилавата си пръчка.

– Учени хора ще ставате вие, чапкъни с чапкъни... Безпросветните ще взимат от вас акъл!... Ако вие не знаете какво е послушание и мъдра човечност, другите как ще имат вяра във вас? – хокаше ги йеромонахът и с това жалеше всички безкнижовни хора.

Анастасия надзърна в дъсчицата на Неделчо Кунин и като не проумя изписаните там букви, спря до архиерейската майка.

– Бог за момците ли само е отредил книжовност? – попита плахо, защото в одаята нямаше нито едно момиче.

Евгения погали с ръка косите на малката, а погледът и беше отпразнен някъде далече, напред.

– Дете мое, жената е създадена с такива умни сили, както и мъжът. Мъжът е силен, а жената е благочестива и хубава... – после се обърна към йеромонаха с поклон и рече: – Благо дело е твоето, отче! Дано получиш отплата.

Излязоха двете.

И наистина – всички момичета бяха забранени за просвещение! Строгийт дамаскинар беше минал из цялата Империя с проповедта си. „Жената да бъде безмълвна и покорна, на жените забранявам да се учат, също и да владеят своя мъж... Адам е създаден по-рано, после Ева!“ Девоичките – и големи, и малки, и бедни, и знатни – ходеха да пасат овце; учеха се да тъкат тънки дарове, да предат равно и бързо. Те носеха със стомни от мегданите вода, хранеха добитъка в къщи, изпълняваха

молитви, пост, покорство и песнопения. Защо им трябваше да губят времето си за огромяване, щом след първия ден от сватбата си започваха от тъмно до тъмно да шетат на нови стопани, отиваха да копаят на нивата, после повиваха деца... Тъй всякоя помисъл за тяхното умъдрение беше срамота! Имаше любородни бащи и майки, които изпращаха момичетата си в къща на грамотен човек, та там девойката да научи „Аз, Букви, Веди“... но – боже пази! – тези родители криеха от очите на хората този грях.

На другата сутрин след пристигането на църковните гости от Враца Анастасия, прибягна до големия двор, в който се белееше двукатата къща на хаджи Йоца Хицовица. Хаджийката – щедра, силна, с голямо даровно сърце, приемаше архиереите, гощаваше ги и ги поееше, че да откъсне от тях някоя благина за Плевен. На младини тя имаше дъщеря Елица, но откакто момичето ѝ заболя неизлечимо в гърдите, мъжът ѝ, свитият и неоправен Христо Ангелиноолу, не знаеше какво да направи, че да изцери рожбата си. Една нощ в съня му дошло видение с образа на Елица. Рекло му: „Ако съградиш чешма, която да се лее къде мегдана, та хората без кладенци да си пълнят стомни вода – ще оздравея!“. Същата заран Христо се хвана да копае, та като намери извора – да вдигне чешма. Много народ се събра да помага, но... когато чешмата беше готова, с два чучура – към двора и към мегдана – шестнайсетгодишно едва, момичето се помина. От мъка след няколко месеца и Христо се затри под пръстта. Ивана Христовица с кораво сърце, по-силна по душа и воля от мъжа си, не се затвори сама и не прати хули по орисията. Един ден взе половината от бащините си грошове и каза, че заминава за Божи гроб в Ерусалим да търси утеха... Близо две години се мая по онези свети за християните места, а щом се върна, вече хаджийка, каза, че всичко от къщата си ще раздаде на бедни хора от Плевен.

– Че какво е това човешко имане, струпано в куп за едни, а за други, пак чада божи, да бъде глад и сиромашия? – питаше тя и викаше най-безимотните да им даде кому нивичка от мерата си, кому бакъри от одаята с огнището...

От дюкяните в Ерусалим беше донесла алено сукно и десетина златни божигробски кръстчета. Тях пазеше за някои по-първи църковни хора, че като тази заран, щом нареди голяма софра и владиката седне, тя да сложи скъпия армаган до лицата му и да си каже приказката.

– Ваше високопреосвещенство и наш духовен баща! От много време чакаме да дойдете в Плевен, че да отворим дума за градежа на нова, голяма църква...

Епископът се наведе, смръщи вежди, но не отговори.

– За православна църква искахме да ви попитаме с чорбаджи Георги Михайлов и за... ново, светско училище, ваше високопреосвещенство.

Хаджийката се окашля, дръпна назад ниското трикрако столче под себе си и лицето ѝ се ороси досущ като челото на владиката.

– Къде казваш, че е чорбаджи Георги? – хитро се опита да завърти разговора той.

– Много работа има в хана си, затова не дойде да ви срещне – хаджи Йоца нарочно отвърна с престорен глас, та всички да разберат, че мами епископа.

Истината беше, че първенецът на Плевен се крие и не иска да другарува с духовника, защото не можеше, да търпи лицемерието му.

От едната страна на владиката беше седнал архидякон Агапий, а от другата – майка Евгения. Гостите сърбаха попара от овче мляко, а хаджи Йоца си мислеше как да се върне на приказката си.

– Да сте живи и здрави пак да дойдете, ваше преосвещенство, ще заръчам агънце да ви заколят... Щях да забравя – кога благочестивият отец ще даде нужното позволение за мирско школо?

Владиката преглътна залъка, отри с ръкав брадата си и въздъхна. А хаджийката продължаваше:

– Тук има един наставник, Николай Московеца го именуваме. През войната влязъл в отряда на граф Воронцов и с войниците му стигнал чак до Русия... За голямата храброст и доблест графът го пратил да се изучи в Одеската семинария. Върна се в Плевен преди три години и каза, че му е по сърце да учи момчетата на писане, смятане, иконопис, но иска да отдели децата от църквата и... – Хаджи Йоца искаше да каже още няколко думи за Московеца, но епископът вдигна ръка и глас:

– Как? България да учи момчета извън църквата?

След думите му настана мълчание. Хаджийката се сви в новата сукнена рокля, сякаш беше изрекла непростим грях, а архиерейската майка Евгения се обърна към владиката.

– Смея да кажа, ваше преосвещенство, че като идвах в Плевен лани, случи се да поговоря и с този добре изучен господин... – жената наведе глава, като се колебаеше дали да продължи думите си, но щом срещна благородния поглед на хаджи Йоца пак се обърна към отец Методий; – Московеца е доволно грамотен да учи момчета и ако плевенци имат нужното позволение за мирско школо...

– Първенството на мъдростта е Гърция и всички народи взимат от

нея наука! Не може да има друго знание извън нашите книги! – с озлобен глас и нея прекъсна владиката, но благодетелната Евгения затвори очи, сякаш се страхуваше от думите, които ще изрече.

– Словата ви са прекомерни! Българите губят народността си, като изпращат децата си в гръцки училища. Ами това, че сиромасите остават слепи за знания цял живот, може ли да се нарече християнска правда?

Епископът стана, опря се на рамото на архидякон Агапий, но като се сети, че Евгения е негова майка, потърси бастуна.

– А по какви книги даскалът ще учи децата? – с лявата си ръка поглади брадата си, доволен, че може да се одума. – Българите имат писменост, ала нямат книжнина. Българският език не е образуван за своя наука!

– Книги ще имат след време, както сториха други народи, ала днес – те искат да имат българин за наставник и българин... за владика!

Епископът се стовари върху трикракото столче, сякаш гръм падна върху главата му! Непростима бе дързостта на Евгения и най-страшно беше, че каза думите си пред други хора. Вече и врачанските чорбаджии се вдигаха против клеветническия нрав на Методий, но не можеха да го пропъдят, защото той се крепеше в мощния жезъл на търновския екзарх Макарий.

– Кога българите ще имат мъже, достойни за църковна управа? – попита тихо, отмаляял от внезапния удар на думите.

– Никога! Никога, ваше преосвещенство, ако са все тъй безропотни!

Архиерейската майка се вдигна полека, а хаджи Йоца, озарена и мощна, й рече:

– Благочестива госпожо, ерусалимското кръстче, дето блести върху масата, е за теб!... Купих го от златарски дюкян край църквата „Св. Харалампий“. От сърце ти го давам и дано те окриля...!

До обяд целият град научи какво кира даскала е казала на владиката и как той се стоварил върху малкото столче... Чорбаджи Георги мина край къщата на хаджи Йоца, ако може да види Евгения, но до отворената порта мерна Анастасия – права, залепена за каменния стобор.

– Кого чакаш тук? – спря до малката и надникна в двора.

– Кира Евгения – отговори със свян и сложи ръка върху окърпената си дреха.

– Кира Евгения ли? Че защо ти е? – чорбаджията се засмя и щипна носа на момичето.

– Искам нещо да я запитам.

„С благи думи и разум тази жена всички притегля към себе си!“ – чорбаджи Георги помисли на ум и продължи по пътя, без да види Евгения, а момичето на Ковача се мушна в двора. Още при първите крачки към къщата гласът на Хаджи Йоца стресна малката.

– Сийо, немирнице рошава, кого търсиш тук?

– Кира Евгения, хаджиин... рекох нещо да я запitam – Анастасия поиска да се върне назад, но прозорчето на одаята, в която беше одърчето на майка Евгения, се отвори и момичето позна гласа ѝ.

– Ела тук да ме запиташ – повика детето спокойно тя и докато малката тичаше, хаджийката се засмя и се обърна към Евгения.

– Родителите ѝ са бедни, но работливи хора. И те не могат да си надвият масрафа за дрехи. Ковача по цял ден бие жезла, пък Цвета се поболя, та не може да му помага в мъжката работа... Откъде знае, че си при мен и какво иска да те запита? – все така засмяна хаджи Йоца видя как Анастасия тупурка нагоре по стълбите и окуражена, че архиерейската майка я вика, още от прага попита.

– Оня ден тате каза, че един книжовен човек може да надмине цяла конница непросветени – вярно ли е?

– Истина е момичето ми – с кротка усмивка отговори Евгения.

– Щом цар Шишман е могъл да пише на камък и е водил войска, защо турците са го надвили? – нетърпеливо зададе втория си въпрос, а майка Евгения се зачуди на разсъдъка ѝ.

– Войската на султана е била по-голяма и по-силна – затова е победила...

– И значи отец Теофан е по-силен от чичо Исин, който бие жена си? – Анастасия не искаше да спира въпросите си, пък майка Евгения я прегърна щом разбра, че срещата при отец Теофан е поразила момичето.

– По-силен е йеромонахът, детето ми, защото всяка поука за пристоини дела е велика, а разпирите между хората са греховни.

Малката не разбра тези думи, сви се в скута на благочестивата жена и я попита това, за което цялата вечер не намери отговор:

– Ами тате, като е безбуквен, откъде знае за писмото на царя?

– Дете мое, когато един род милее за своите предци, той от ден в ден, от бащи към деца разправя за житието им – да се помни!

Анастасия усети как топлото наметало на майка Евгения я загръща и поиска дълго да остане в ръцете ѝ.

– Кога конете ще те откарат далече? – попита с онази честна тъга на децата, когато те се разделят с любими хора.

– Тръгваме в други ден – отвърна сякаш със същото чувство

жената, но допълни. – Пак ще дойда и пак ще те видя!

– Откъде идваш? – Анастасия затвори очите си, благодарна от близостта...

Майката на Агапий бе повикана за живот в Дарданските предели, от които произхождал и великият самодържец Юстиниан.

Родителите ѝ, хрисими и трудолюбиви хора, имаха още и син, две години по-малък от нея. Когато Евгения навърши десет години, прати я в манастир да изучи четмо и писмо, а Григори, както бяха кръстили момчето си, искаха да дадат в гръцко училище, та щом се просветли за наука, да стане наставник. Имаха голяма, двуката къща в Календра, където открай време се бяха заселили стотина семейства българи и всички живееха в сговор, ала 1780-а година донесе по тези места пратеници еничари. Те отвличаха всички читави мъжки деца, а някой противеше ли се на волята им – съсичаха го! Когато след три години Евгения се върна в бащината къща, намери страшно запустение и мълвата – еничари бяха отвлекли Григори, а родителите ѝ обесили на брястовото дърво в двора...

Евгения осиротя! Все още дете, тя не можеше да живее сама без напътствие и закрила от близки. Леля ѝ по бащина линия – пресметливата и ненаситна за имоти Клира – я взе. Няколко години тя прашаше момичето на тежка слугинска работа само да изкарва за хляба, а през това време мислеше колко може да вземе от братовата си къща, че да спечели по-добра зестра за дъщерите си... Не ѝ провървя в сметките. Когато Евгения навърши 17 години, през Календра минаха гръцки търговци на коприна и там, сред мъжете, опънали пъстри платна на пазара, момичето срещна младия, спретнат и уважителен кир Филип. В душата ѝ трепна моминска радост, щом гъркът се поклони да докосне пръстите ѝ, докато тя му даваше грошовете за три аршина платно. На другия ден кир Филип отново се поклони, щом Евгения мина край търговците и... по-натат двамата не разбраха как стана. Харесаха ли се, орисията ли ги събра или добрите думи на хората, но най-младият грък не тръгна с търговците, а до есента остана в Календра. Венча се с Евгения и заживяха в двукатата къща с високия бряст, докато една заран невестата на кир Филип разбра, че под сърцето ѝ нещо пърха. През март на бял свят дойде момче. Евгения поиска да кръсти детето на брат си Григори, ала кир Филип възрази и на първороденото дадоха име Атанас.

Светското име на архидякон Агапий бе Атанас.

4.

В ракиджийницата на дядо Гънчо десетина мъже, люшнати от силното вино на пода, гръмогласно се смееха и пригласяха на единствения сред тях грамотен Спас Христов.

– „Пиша тебе дарие, турско магаре, и да знаеш, че ти евала не чина на твоите хорати...“ – изговаряше бавно четецът, а другите около него ликуваха.

Вече няколко години в Плевен преписваха, повтаряха, декламираха наизуст онези редове от книгата, която Спас и Димитър бяха донесли от Влашко, където спряха по Наполеоново време. И тогава като я бяха изчели на влашки двамата мъже много се смяха. А като се върнаха се хванаха да я преведат за плевенци, започнаха по своему да тълкуват фантастичното описание на Александър Македонски, който бил ходил до рая и сам правоверник, бог Саваот му давал победи над персите. Като знаеха, че сегашните перси са мохамедани, което за преводачите бе равно с турци, а пък Александър е македонец, а македонците по негово време считали за праотци на днешните македонци, сиреч християни, за всички плевенци беше драго да разберат как македонците надвили персите. Всеки път, щом мъжете се събираха около буретата на дядо Гънчо, вкупом повтаряха най-веселото писание преди боя между Александър и Дарий, когато персийският цар писал на македонския цар, че е хайдук, дето влязъл да му ограби царството, а цар Александър му отвърнал още по-оскърбително, че персийците са овце, пък македонците вълци, и един вълк може да удави и разсипе много овце...

Преводачите навсякъде бяха заместили персите с турци, а македонците с българи, та всички плевенци християни – и книжовни и неписмени – повтаряха наизуст победата на цар Александър. Една приказка тръгне ли по сокаците, като песен, тя не може да не стигне до ушите на управата... Благородната Фатме ханъм, щом чу за оскърбителния превод на „Александрията“, много се натъжи и каза, че няма вече да дава златна пара за новородено дете-християнче.

– Ние не искаме подаяния от жена, която не си знае мястото! – бедни, ама курназ, мъжете в ракиджийницата говореха против мютевелийката, щом пийнеха повече. – Мюсюлманите не я зачитат за пет пари и тя като се видя натясно, викна сина си Осман бей... Сега само неговата дума се чува, пък Фатме ханъм всяка година плаща хиляди грошове на султана, че да се тачи като жена-бей! – мъжете, вече зли и настръхнали,

сипеха ругатни.

– А откъде, мислите, че има толкова грошове? – издигна се над главовете Грънчаря. – Пак от нас, сиромасите... А като толкова я боли душата за християните, защо не иска ферман от султана да си изградим нова църква?

– Ферман за градеж не е работа на ханъмата – оспори думите му Ковача, изправен до голямата каца. – Владиката трябва да иска прошение, ама чу ли го вчера? Я стане, я не... Гледа само какво влиза в торбата му и да вземе грошове от литургия, пък това, че ние стоим под дъжда, него мокри ли го? Хич не му е до църква. Той е грък, мютевелийката е туркиня... ами ние, българите, къде сме?

След третото канче вино Ковача ставаше отворен и приказлив, идваше му дарба да бунтува хората и сега, докато се усети, хвана дядо Гънчо за ризата.

– Аз викам, като се дигнем, оттук да идем в къщата на хаджи Йоца Хицовица, па да пипнем владиката за врата...

Градът палеше свещи, шептеше молитви пред сън, а мъжете, като изскокнаха от ракиджийницата, с псувни и закани тръгнаха към дома на хаджи Йоца.

– Хаджийке, ставай, че хм... – Грънчаря се из кашля двусмислено, като че се упражняваше. – Искаме тук да ни дойде владиката!

Хаджийката, все още будна, вдигна перденцето на прозореца и като видя толкова разбунтувани от несгоди и вино мъже, взе да се кръсти, излезе на чардака за миг, но бързо се върна и бутна вратата на одаичката, в която беше майка Евгения.

– Достопохвална госпожо – рече и се поклони: – До стобора са се събрали десетина мъже и искат да видят владиката. Ако излезе отец Методий, сигурно ще стане нещо позорно... Затова много те моля, облечи се и иди ти. Вярвам, че ще те чуят и ще ти повярват.

Епископът и архидякон Агапий бяха легнали в отвъдната одая, където от големия двор на хаджи Йоца се носеше мирис на цъфнали ябълки. Евгения, стана, наметна върху раменете си големия, плетен шал и с тихи стъпки тръгна към портата.

– Добра ви вечер, мъже любородни, чух крамолите ви пред стобора и рекох да видя какво ви носи насам – посрещна ги с кротък и бавен глас майка Евгения.

Мъжете се посконфузиха от ненадейната среща, умълчаха се, а Грънчаря изпъчи гърди.

– Ние търсим владиката, с него искаме да поговорим.

– Епископ Методий отиде на гости при чорбаджи Георги... Ако трябва, там идете и го потърсете – отпрати ги към чорбаджийската къща Евгения, защото знаеше, че плевенци почитат първенеца и тези мъже, вече пийнали, никога няма да отидат при него. – А каква мъка имате, че искате да я поделите с владиката? – попита веднага, защото разбра, че мъжете не й вярват. – Доверете ми се, ако имате вяра в жена, която милее за християните.

– Голяма е мъката ни – дойде на думата си Грънчаря. – От години едно и също приказваме, но никой не иска да чуе... Вчера владиката рече: „Ще съградим божи храм, но вие първо гледайте къщите си!“. Види се, че няма мерак да измоли ферман от султана за нова, хубава църква, че в килиите ѝ да се учат децата ни. А ние ще дадем мило-драго от себе си...

Евгения не побърза да отговори, не беше по нрава ѝ да съди човек, който милее за народното дело, Не поиска да защити и владиката, защото от неговите уста не беше чула надеждни думи за нова църква в Плевен... Ковача усети, че архиерейската майка мълчаливо подкрепя Грънчаря и пристъпи до нея.

– Ако не бяхме се върнали подир войната и чумата, този град щеше да затрие корена си! – рече заповедно, без пресекулки. – Не кажеш ли на епископ Методий, че искаме църква с високо кубе и големи килии, другата неделя ще идем до Цариград! Чу ли? – накрая се закани, после залитна, свит във вехтите си дрехи, а като се сети навреме, прошушна в ухото на дядо Гънчо: „В Цариград само нас чакат!“

Мъжете се заспоряваха из тъмното кой накъдето му е пътят, а богочестивата Евгения затвори пътната порта.

Истина беше, че борчовете на Цариградската патриаршия станаха по-тежки от египетските пирамиди, ала не толкова данъците тегнеха на християните българи, колкото мъката, че всички владици са гърци. Първенците и чорбаджиите на Враца, начело с Димитраки Тошоолу, вече крояха планове да пропъдят Методий, че на неговото място да дойде българинът Гавраил, отседнал в Букурещ. Кир Димитраки искаше да въвлече в борбата си и чорбаджи Георги Михайлов от Плевен, но уравновесен и благоразумен, плевенският чорбаджия, не желаше напразно да си навлича гнева на епископа, знаейки, че е довереник на високия ецзарх.

Първенецът на Плевен умееше да държи чорбаджийството си и въпреки че вече застаряваше, старостта не затриваше бистрия му ум. Той напътствуваше хората на града да живеят в мир, плода на земята да

си делят по равно и лоша дума през плет да не чува! Не беше от онези управници, които гледаха само за своята къща и своя хамбар – сам отиваше да работи по нивите, водеше цялото домочадие да му помага и учеше децата си на пестеливост.

– Не ща аз лентяи, дето само ядат, без да работят! Детето от малко трябва да се учи на труд, пост и послушание! – казваше строго на жена си и заключваше долапа с яденето.

В Плевен никой не укоряваше суровия тон на чорбаджията и не се чу дума да е скъперник, защото за Великден купуваше от папукчиите цял кош чехли и пращаше баба Пашуна да ги раздаде на сиромаси. Господар беше! Пред големи и малки разказваше приказката за богаташа, който трябвало да избира жених за момата си. Двама били кандидатите – един богатски син и един сиромас, но учен. Бащата избрал за момичето си по-бедния момък и рекъл: „Аз търся човек, който утре може да стане богат, а не готованец, който ще пропилее имането ми!“ – поглеждале хитро и с благодарност към Влад Петков, който беше и акуратен, и пестелив, и умен, а детето, което се роди в Габрово, а в Плевен го кръстиха Пейчо – напътствуваше от малък в добри дела и послушание.

Сутринта след неразборията около дома на хаджи Йоца Евгения стана с тревожен смут; облече се, не поиска закуска, а на сина си каза, че ще отиде сама в църквата. На портата се поколеба накъде да тръгне – искаше да отиде при чорбаджи Георги и с кротки думи да оправдае мъжете – знаеше, че първенецът на всяка цена ще научи за своеволието им. Искаше да каже още, че от Търново се носи вест за подмяната на българския екзарх Макарий и ако се случи това, врачанският владика остава без закрила – то ще рече, че плевенци могат да открият мирско школо за момчетата и Николай Московеца може да им стане учител...

Евгения погледна по пътя, който водеше към къщата на чорбаджи Георги, обърна се към мегдана на църквата и без да се нада – зад ъгъла на хаджийската къща видя дребната фигура на Анастасия. Детето се криеше, сякаш искаше да притули нетърпеливото си очакване.

– Добра среща, немирнице, кого търсиш тук? – засмя се, щом стигна до ъгъла.

– Теб! – отвърна момичето и с ръката, която криеше зад гърба си, подаде букет маргаритки. – Може ли да те изпроводя?

Евгения взе цветята и поведе момичето, задъхано от неспирните си въпроси.

– Защо чешмата на хаджи Йоца има два чучура? – попита, като минаха покрай нея.

– Мъжът на хаджи Йоца с много грошове е съградил чешма, която да дава благодат и на градината в двора, и на хората от града...

– А защо мъжът на хаджи Йоца има много грошове?

– Благодарният човек трябва да има куп грошове, за да раздава благоденния на сиромасите, ама нечестивият, който не поема този завет, ще бъде наказан! – отвърна търпеливо.

– Ами мъжът вечен господар ли е на жената? – Анастасия погледна лицето на Евгения и видя, че тя е по-възрастна, но и по-радушна от Цвета.

– Дете мое, мъжът е силен, а жената благочестива и кротка. Мъжът брани дома от нещастие, но когато се случи то, жената го облекчава... Ще ме отведеш ли при своя баща?

Вместо да отговори, Анастасия дръпна Евгения за ръката и я поведе към отвъдната страна на карлуковския метох, където плет до плет бяха наредени дворовете на Петър Райкин, Димитър Ковача и Исин Ибрахимов. От комина на ковашкото огнище излизаше пушек и миризмата му се примесваше с тънкия звън на чука върху наковалнята. Долавяха се откъслечни думи на песен, пред ковачницата играеше дете – Христо правеше човечета от кал. По-натам, до плета, Цвета – ниска и схлупена – копаеше лехите в градината; обърната с гръб, тя не виждаше архиерейската майка и Анастасия, упътени към портата. Ковача пръв отдалече мерна двете и като се сети за неразбориите вечерта, дъхът му секна, зачуди се – да се скрие ли, или да излезе, после сложи чука на огнището, обърса челото си с длан и щом Евгения отвори портата, той тръгна към нея.

– Виновен съм, благочестива майко, прошка ще моля от бога, но те моля и ти да ми простиш! – тури ръка на сърцето си, пък Евгения се засмя.

– Твое ли е това дете? – пусна Анастасия пред себе си.

– Мое момиче е, майко, ама тя откъде знае? – недоумяващ, все още нищо не можеше да разбере.

– Това – златокосото момче, ли ще ти бъде отмяна? – погледна към Христо, слабичък, бледолик, сякаш не е виждал слънце.

– Здрав да порасне – след години с него ще правим чудни каруци – вгледа се в Христо, а после се обърна към Чутурката, сякаш търсеше помощ. – Цвето, ела, че ни идват гости!

Цвета най-сетне се обърна към ковачницата, вдигна мотиката на рамо, мина из пътечката на лехите и като стигна до гостенката, подаде

ръка.

– Добре си дошла, влизай! – простодушно покани непознатата да влезе в копторчето.

Димитър още повече се зачуди как да отвърне Евгения, че да не види немотията вътре – с едно огнище, една постеля, едно кандило, една молитва, само здраве и мир да царува под покрива!

– Аз викам да поседнем тук, на тревата, виж колко е хубаво! – Димитър понечи да седне...

– За друго дойдох – спря го архиерейската майка. – Ще ми се да попитам невестата ти иска ли да стане слугувница в къщата на хаджи Йоца Хицовица, когато от Враца пристигат духовници и отседат при нея... Все ще припечели някой грош! – загрижено рече, като видя отруденото лице на Цвета, косите ѝ, прошарени отрано, покорните ѝ ръце...

– Да ида?... Ще дойда, щом хаджийката иска да ѝ слугувам, ама в града има по-жилави, по-млади жени – Чутурката беше объркана от надейното предложение, а Димитър с поглед ѝ даде знак да мълчи! Бива ли да възразява на архиерейската майка – хем дошла на крака да я кани!

– Когато идваш в хаджийската къща, води със себе си Анастасия! – помогна на Чутурката, щом долови внезапния смут. Огледа двора с ковачницата, мерна трите момичета на Исин Ибрахимов, а преди да си тръгне, не забрави да каже и на Ковача. – Не говорете хулно против мютевелийката, блага жена е Фатме ханъм.

Цвета дойде измекярка в къщата на хаджи Йоца още на другия ден. Не че ще припечели грошове със слугувията си, ами всички повтаряха думите на чорбаджи Георги Михайлов, който след приказките с мъдрата Евгения разправял пред много плевенци, че туй, дето такава светица има влечение към града, ще доведе нещо добро! И прашал при нея мнозина неучи хора за напътствия.

5.

– Идеее! Кира Евгения идеее! – Анастасия бягаше към къщата на хаджи Йоца, сочеше пътя от Търново и приближаващите далекодрумци. Детската душа беше отмаляла от очакване и всяко потропване на конски копита я караше да търчи накрай града – така силно се беше привързала към архиерейската майка, че започна да я търси навсякъде, да пита за нея, да иска закрилата ѝ...

Файтонът с духовниците наистина спря пред къщата на хаджи

Йоца, но в този час – малко преди да бие клепалото за вечерня, народът не дойде да посрещне духовния си пастир – щом беше казал, че не дава нужното позволение на Московеца да учи децата в светско училище, как църковното настоятелство ще дава грошове за това начинание? Първенците рекоха, че ще чакат, докато епископ Методий умре, пък владиката – макар да проповядваше блаженство на душите в отвъдния свят, хич не бързаше да напусне този, даден на хората за греховност...

След дългия път от Търново, след съсипията на тазгодишните юнски горещини, владиката изглеждаше като пребит и едва се дотътри от портата до одаята, а хаджи Йоца го погна.

– И какво каза търновският митрополит, ваше преосвещенство? – замълча, уж забрави приказката си.

– Какво да каже негово високопреосвещенство Макарий? – зачуди се, но през ума му мина предишната препирня.

– Рекох да питам отвори ли се дума за прощението ни... Види се, че няма да има грошове за ново училище, но поне някоя къща да дадем на Московеца, там да учат децата – тури на масата нов армаган.

– Поп Спас още тогава каза, че Русина, като говори с народа, заваля нарочно речта си – всички да проумеят, че учеността му иде от Русия. Това не е похвално за него...

– Ами! Поп Спас крие в сърцето си завистливи чувства, защото иска да бъде наставник, пък не му стига ум за даскал. Свещениците като завалят речта си на гръцки и народът не ги разбира, мигар е похвално? – хаджи Йоца добре разбра какво каза, поиска да изпревари гневливия отговор на свещеника, затова затвори вратата на одаята му и попита архиерейската майка иска ли да отидат на вечерня в църквата „Св. Николай“.

Народът около олтара в този час не беше много. Дните се нижеха дълги, благословени за труд и от изгрев до залез трябваше да се изорат много ниви... Архиерейската майка и хаджи Йоца се промушиха сред мъже и жени, та да стигнат по-близо до поп Спас, обърнал книгата на молитвеника обратно, понеже никога не четеше проповедите си, а пееше наизуст. Хората от ухо в ухо си шушнеха, че това е майката на архиерейския Агапий и вече никой не слушаше гласа на поп Спас. Малко време след началото на вечернята, през отворената врата влезе Чутурката, хванала момичето си за ръка, сякаш го води курбан. Цвета надникна туктам да види къде е Евгения, упъти се към иконостаса и се доближи.

– Благочестива майко, прости ми, че прекъсвам молитвата ти! – очите и се наведоха, сякаш се разколебах. – Анастасия иска благодатта ти, винаги пита за теб...

– Честита си, че имаш момиче – прошепна Евгения, но думите и чуха всички, понеже поп Спас замълча.

– Момичето ми милее за теб, като че е тръгнало от твоята плът и твоята душа... Дълги години я чаках да дойде на свет, а сега... – Цвета бутна Анастасия пред себе си. – Ако я вземеш при тебе, ще изпълним праведни чувства. Тя ще съобразява твоята воля... Ще ти бъде и слугувница...

Евгения положи длани под лицето на момичето, а то затвори очи, олюля се и докосна пръстите ѝ така, както се докосва с устни икона.

... След четири дни във фойтона, който трябваше да откара духовниците към Враца, беше и момичето на Ковача. Градът, осиротял за деца, се вторачи в Цвета като във вещица! Дявол ли влезе, Господи, в тази жена, че даде даром първото си дългочакано чедо?... Не докачаха Чутурката, защото виждаха, че и тя милее по Анастасия; ама дето и да срещнеха Ковача все това питаха. Той пък с ръка на сърце, с благодарни очи им отвръщаше кротко.

– Не бе, сладки ми хора, благодетелната майка Евгения ще поучава момичето ми... за бъднини!

6.

Във Враца Анастасия от сутрин до здрач седеше в одаята на майка Евгения и се учеше да вземе тънко платно; шеташе, носеше малка стомна вода, после събираше из градината плодовете и ги отнасяше в зимника... Понеже таванът на врачанския владишки конак беше трижди по-висок от покрива в копторчето на Ковача, момичето мислеше, че живее под църковния купол, заспиваше вечер с тиха молитва, а сутрин се будеше с благодарни слова. Никой не чу само да захваща приказка за Димитър и Цвета, пък душата му тайно милееше да се върне при тях, да види голямата тученишка бара, от която плевенци си извозваха камъни; да надзърне в плета на Исин и да извика боязливата Халиде; да отиде в двора на дядо Петър Райкин и да отнесе на внуците му червени ябълки – румени и сладки да бъдат като този плод! Христо сигурно и сега прави човечета от кал, пък Цвета си мисли кога ще дойде от Враца фойтонът с духовниците, че да докарат и Анастасия! Сигурно няма да бъде това лято, защото архидяконът обикаля епархията по заповедност на епископ Методий...

Като монах, който бе дал църковен обет за целомъдрие и никога

нямаше да има свое дете, младият архиерей прие Анастасия със същата надежда, с която Ковача измоли живота ѝ в чумата!

Кира Евгения не говореше с отец Агапий на гръцки, защото било най-грешно човек да изменя на народността си.

– Ти си българин! – майка Евгения казваше на сина си пред всички духовници, а епископ Методий мръщеше вежди и я питаше: двамата като са българи какво дирят край високия трон?

Въпреки че знаеше да чете български, владиката пееше литургиите само на гръцки. Врачанските управници не го любеха твърде, а веднъж дори, като го видяха, че обира сам църковните подаяния, тайничко го заключиха в църквата. На заранта се разнесе из целия град това посрамление, та между първенци и духовници станаха големи крамоли. Майка Евгения разбираше, че кир Димитраки Тошоолу с такива деяния си туря главата в торбата, но сама жена как можеше да спре свадите между мъжете? Макар да носеше благ характер, разбра, че с фанариота Методий няма да излезе на оправия: „Защо са потребни училища за българските девизи, щом няма никъде из Империята?“ – питаше той, пък „кира даскала“ си мълчеше и като не виждаше отникъде подкрепление, намери малко пясъчно сандъче, сложи го до прозореца в одаята, където спеше Анастасия, и всяка заран пишеше по една буква. Някой трябваше да се захване с това деяние! Някой трябваше да разчупи срама от невежеството за всички девойки! Майка Евгения цял живот е искала да си има момичета; те пък да дават знанията си на много други... Орисията не ошастливи благородната архиерейска майка с женска рожба, понеже многообичният ѝ мъж кир Филип се удавил с гемия към водите на Златния рог, когато синът им бил тригодишен... Откакто Цвета даде седемгодишната Анастасия на поучение във врачанския владишки конак, сякаш слънце огря душата на Евгения.

„Веди+Они+Дари+Аз“ – буква след буква жената пишеше върху пясъка, пък детето повтаряше след нея: „в-о-д-а“ „во-да“.

– ВОДА! – малката изговори с удивление, сякаш пясъчното сандъче се превърна в кладенец за светлина, а лицето на архиерейската майка светеше от дълбините му...

„Слънцето дава живот на пръстта“ – лятно време двете пишеха по лехите в градината. Зиме пък, с дълга пръчка рисуваха букви върху снега: „зе-мя-та е ши-ро-ка“ „аг-не-то е ша-ре-но“ „де-те-то е мир-но“ „не-бе-то е ви-со-ко“...

...Когато Анастасия навърши десет години, майка Евгения написа с

тояжка върху пръстта в градината:

„АЗ ЗНАЮ ГРЕХ МОЙ“.

– Аз зна-ю грех мой... – момичето бавно прочете думите, но като не ги разбра, попита: – Какъв е моят грях, многопохвална майко?

– Мой е грехът на това начинание, а след време ще разбереш, че е нужен на всички! – Евгения прегърна слабите рамене на момичето и го поведе към конака.

7.

През 1825 година на високия екзархски трон в Търново беше ръкоположен най-благоденният и доброплоден от всички търновски митрополити – Иларион Мъдри от Крит. Малко време след поемане на водачеството новопоставеният архиерей събра за напътствията владичите на всички епархии, но преди да стигнат до Търново, за да чуят гласа на митрополита, епископите, че и народът даже, вече знаеха – Иларион Мъдри сам превежда книги на български, а подклажда в такива дела и други монаси от манастирите. „Хвала на този водач!“ – повтаряха непросветените, като чакаха да захване нещо добро. Нещо добро... нещо мъдро като самия му нрав, ама какво? Не можеше сам за година-две да подмени всички фанариоти, защото наистина още нямаше достойни български мъже, готови за духовни водачи. Нежели екзархът можеше да отпрати хитрия обирджия Методий!... За изгонване на епископа от врачанския владички трон не можеше да става дума, но какво беше казал митрополитът на духовния си подстойник стана ясно, когато Методий мина през Плевен и видя къщата на Илия Печигаргов, обърната в школо! Чорбаджи Георги Михайлов бе дал нужните грошове на Илия, който цял живот мечтаеше да стане даскал-мирянин, но понеже не му стигаха знания и сам разбра, че Московеца е по-достоеен от него, даде къщата си на драго сърце – да се учат децата!

„Непокорен народ!“ – сърдито рече в ума си епископът, но не проговори хули на глас: „Оттук насетне да вършат каквото си искат, само да плащат църковните данъци...“ Сам се успокояваше, правеше се, че не вижда, че не го е еня, пък подличката му душа не остави работата на самотек: владиката се прибра във врачанския конак, а на протосингела си Агапий заръча да остане за три дий в Плевен, да ходи денем в школото на Московеца, та да слуша какво говори наставникът!

Като разбра, че синът ѝ задълго ще бъде в града, майка Евгения

стъмки Анастасия с нови дрехи, оплете косите ѝ, върза ги с алена кърпа и поиска да замине с момичето в Плевен. Мило ѝ стана, щом чу, че плевенци са отворили светско училище, та момчетата да се просвещават в смятане, краснопис, свещена за българите история... Знаеше, че владиката не е заръчал на архидякона да подкрепя училището, затова тези дни „кира даскала“ трябваше да бъде до своя син!

Цвета тъкмо пренасяше сухи дърва да стъмки мангала в хаджийската къща, щом пътната вратница се отвори. Като видя момичето си, измежката изтърси цепениците от полата.

– Момичето ми! – поиска да хукне към Анастасия, но преди да направи стъпка, малката дотича до нея. Беше пораснала и станала толкова хубава, че Чутурката я сви под гърдите си и само сърцето ѝ чу като рече. – Не те давам повече никому, остани си при нас!

– Бъдните дни и години ще отплатят за мъката ти по Анастасия! – Евгения сякаш беше чула думите на Цвета. – Здрава и умна да порасне още някое време, ще я пратим в гръцко училище за грамотност – кротко, с упование нареждаше и гледеше в бъдещето.

– Московеца взе момчето ми в мирското школо да го учи на иконопис и четене... Един грамотен мъж в къщата ще ни стигне! – Чутурката по-силно притисна Анастасия.

– Благородно се е захванал с децата този мирянин. – Евгения вече разбираше майчината тъга на Цвета, не искаше да разлюти повече раната ѝ, затова тръгна да види хаджийката.

... Още първите дни, когато Русина събра двайсетина момчета на по-първи хора от града и окопитени юначета от бедни родители, поп Спас, дето разправяше пред владиката, че Московеца заваля на руски, не намери покой! Като гледеше как момците отиват към къщата на Печигаргов, а не ходеха при него за поучения и към килиите на метоха, един ден свещеникът викна отец Теофан в дома си, наля му в голяма паница вино и след втората глътка започна да подкокоросва стареца, че за двамата щяло да бъде сгодно, ако всички в Плевен узнаят, че Московеца не е истински даскал, щом отвлича ума на децата с непристойни науки, та те малко пеят псалтирчето... Йеромонахът слушаше, слушаше търпеливо, опипваше ръба на паницата, тури палец върху челото си, както правеше винаги, щом слуша нечии хулни думи, па се прекръсти и рече:

– Не е добро, че искаш и мен да вкараш в грях. Лоша дума против наставника не мога да кажа, защото ме тачи, учи момците както му е

редът... А ти с греховни помисли, за своя блага, искаш да отлъчиш децата от мъдро знание...

Отец Теофан не допи виното. Бутна с пръсти паницата настрана, поклати глава, надигна се от трикракото столче, отвори вратата и рече сбогом...

Поп Спас не разбра докрай какво искаше да каже свещеникът, измъкна от лавицата дебелия лист на ръкописанията си и за своя утеха зачете на глас... Откакто долови, че хората на града отварят очите си за просветление, а книги воистина нямаха, той събра няколко народни мъдрости, намери пословици с отвлечено тълкувание, измисли 14 молитви за трески и уроки – сиреч баяния за всяка немощ и болест – тури един канон на света Варвара, няколко песнопения и – всичко нареди в малката, уж своя книга. Върху последния лист на нравоучението си беше съчинил, че по-добре е човек да вари желязо, отколкото да има в дома си зла жена; че който живеел с такава невеста, бил претърпял наказанията за греховете си; че устатите жени били дъщери на вещици... Като разбраха какво е написал поп Спас, жените в Плевен, вече не щяха и да чуят името му, камо ли да пратят при него децата си! Вярно, че имаше и устатници, ама дотолкова да се тъпчат бездруго похлупените невести, никому не беше нужно. Поп Спас редеше страница подир страница и да го помнели завинаги. Вече му се привиждаше как след писанието в цялата Империя ще заговорят за него, пък... Московеца нека си бяхта главата с бедните момчета на Плевен.

Русина наистина от сутрин до вечер умуваше как да тъкми уроците си. Чорбаджи Георги Михайлов, като нареди най-грамотния и сърцат човек за даскал, пръв изпрати внука си Пенчо, който се беше родил в Габрово, а кръщението му стана в църквата. „Св. Николай“. Хаджи Тодор Начов, първенец и богат търговец в града, също прати сина си; и чорбаджи Минчо, и чорбаджи Цочо Генов, и сестрин син на хаджи Йоца... Родителите на тези момци все можеха да дадат по някой грош на църковното настоятелство, та да се подпомогне доброто дело. Русина – хвала му! – както милееше за децата на имотните плевенци, така обичаше и даровити момчета на бедни. Един ден случайно беше видял Христо на Димитър и Цвета да рисува в прахта около ковачницата, как излива вода от стомната и да прави човечета от кал.

– Прати ми утре това момче в школото, от сина ти ще излезе иконописец! – още същия ден заръча на Ковача, пък той се смути.

– Добре, даскале, ама нямам чувалче брашно да ти платя – отговори и с почит, и с мъка.

– Аз търся събудени даровити момчета – не се кахъри за плащане, ами го прати!

Тази вечер Димитър изпи три канчета вино от радост, а заранта, като водеше към школото Христо, едва навършил осем години, се хвалеше пред всички какво му бил казал Московеца!

Градът имаше нов храм! Не, не – двукатата къща с четири одаи на Печигаргов от много години не беше нова. Но това, че плевенци я поискаха за училище, а чорбаджи Георги даде всичките грошове да я плати – на часа превърна покрива и стените ѝ в храм! Място за бъдещи, добри семена...

Този ден, когато архидякон Агапий влезе в голямата одая на школото, мирянинът стегнат, снажен, мъдроок и напорист, говореше на децата:

– Било е някога преди много, много години, когато хората пасли стадата си, дирили огън от мълнии и живеели на колиби в горите, че да ловят диви животни и да се обличат с кожите им. Тези хора били тъй неуки и тъй неугледни, че да ги видел човек отстрани, би се уплашил! Светлина идела само от слънцето, а в главите им – пусто и тъмно! – Московеца се смълча, за да долови притаения дъх на децата.

– Кир учителю, а мама и тате като са неписмени, в главите им има ли светлина? – синът на Ковача попита, за да проуми думите на наставника.

– Те ще вземат слънце от теб, щом изучиш аз, буки, веди... щом започнеш да смяташ – Московеца отговори на питането на Христо, а така – и на всички момчета, които не разбраха предишните му слова.

Архидякон Агапий, седнал до вратата на малко столче, също зададе въпрос към наставника:

– Та... всички народи ли по това време са били непросветени? – хитро помами той даскала.

– И гърците, и латините, и всички други народи, които сме от едно човечество.

– Та и гърците, викаш, навремето били безпросветни? – духовникът повтори, наблегна, зачака нащрек своя отговор.

– Днес те са мъдри и учени – кротко му отвърна даскалът. – Ала навремето те досущ като българите не са имали своя книжовност, писали са гръцки език върху камък... както и българските царе са писали – едва сега Московеца се сети защо архидякон Агапий е тук и поиска да се измъкне с хитрина, ала внукът на чорбаджи Георги стана, отиде до даскала, подаде верижка и се поклони.

– Любезний учителю, откакто захванах да разpravям в къщи всичките ти учения, моят дядо ми даде ланец и заръча по кираджии да донесат от Търново хубав часовник.

Московеца се обърка, не посегна да вземе ланеца и ръката на Пенчо остана протегнатата.

– Ланецът е даден за теб и трябва да си го пазиш! Споменавай един ден пред децата си, че е дар за грамотност.

– Ами, учителю, ланецът е за тебе и ти го давам сега, а когато кираджиите донесат часовника, ще получиш и него! – момчето на Влад Петков беше отворено, будно и отрано личеше, че има потомствена кръв – да съди честно.

Архидяконът поиска да запита още нещо Московеца за грамотността на гърци и българи, но в одаята навреме се втурна хаджи Йоца Хицовица:

– Види се, че ще ви объркам урока, ама на сърце имам прошение до наставника. – Облечена беше в тъмна дреха, гайтанисана със светъл гайтан. Кръшна изглеждаше днес снагата ѝ – и напориста. – Утре заран Крив Мирчо ще дойде у дома да измаже пода в голямата одая с кладенчова пръстчица. Дойде ми на ум да повикам момчета от школото, и което дете изпише най-хубаво името си, нему ще дам жива кокошка, алена дреха, везана с черни конци, и два гроша в джоба ѝ... Имената на тези първи момци, добили писмовност в мирското школо, ще останат в одаята за гости, додето съградим друго, по-голямо училище.

Отец Агапий стана от столчето, че да поздрави хаджийката, а тя – хитруша – сякаш за пръв път го вижда, извика:

– Охо! И какво прави помощникът на епископ Методий тук?

– Рекох да видя как наставникът напътства децата – отвърна ѝ истината, пък хаджийката се засмя:

– Как ли? Напътства ги по душа и разум, не е скъперник като наставника на духовниците! – не взимаше никога приказки от чужди уста, защото нейните ѝ стигаха. – Та забравих да кажа на протосингела, че преди малко при мен пристигна обичната му майка Евгения, съпроводена от Анастасия...

– Така ли? – архидяконът се учуди от ненадейното посещение на майка си, понечи да излезе от школото, пък Московеца още повече се оплете и замоли хаджийката да повика Крив Мирчо идущата неделя, та дотогава момчетата още по-краснописно да се изучат.

– Думата си не връщам! Утре рекох и утре ще е! По пладне искам да дойдете, че да се дръпне влагата от пръстчицата... И чорбаджи

Георги ще викна у нас, и Влад Петков, и благочестивата майка Евгения ще повикам да отсъди... Пък ако отец Агапий реши да даде още грошове за учението на децата... – хаджийката с такива очи погледна архиерея, че преди да излезе, той бръкна в расото и й даде шепа грошове.

На другия ден по пладне Московеца поведе децата и на заможни хора, и на сиромаси – да премерят честно силите си. О, каква дреха беше проснала на чардака хаджи Йоца! Върху гладко, алено сукно, купено от Ерусалим, бялата й ръка беше везала бод до бод дни наред... Като видяха сюртучето, положено върху дъските, всяко от момчетата закопня да го има!

Московеца начерта върху пода равни мънички кръгове, та всяко от децата влезе в свое кръгче с тънка подострена пръчица. Хаджийката се кротна върху трикрако столче пред отворената вратница на одаята, а до нея седна архидякон Агапий, богочестивата му майка Евгения, после чорбаджи Георги... Имаше столче и за Влад Петков, но той остана прав, възбуден – надничаше да оглежда кой как пише и трие. Само като минеше през ума на децата, че писанията им дълго ще останат в хаджийския дом, те или пропускаха някоя буква от името си, или кривваха ченгелчетата по-иначе; плоеха върху длан да изтрият, после наново пишеха. Димитър, синът на Замфир бояджията, беше най-ниско сведен от всички; Васил пък, момчето на Малка Иваница, дето мъжът й умря в чумата и я остави вдовица с четири клетки деца, бе дангалак вече, хърбав и дрипав, но така прилежен, че опря бузата си о пода. Павел, синът на хаджи Тодор, беше залегнал до него, пък момчето на Чутурката, забило лакти в пръстчицата, не затвори уста – сякаш не му стигаше дишане. Московеца му беше посочил място близо до баджата, та Христо не надничаше в писанията на другарчетата си. Внукът на чорбаджи Георги, „малкият чорбаджи“, както му викаха на Пенчо, пишеше в средата на одаята. Тъмнооко и тъмнокосо като рода на майка си, момчето от нея наследи и почтителния характер. Първи деца, родени в Плевен след войната и чумата, те с Анастасия имаха една възраст и една жажда – ненаситно да дирят ученост. За момичето на Ковача обаче нямаше училище с даскал. Във Враца момичето изучи да пише с български букви, да чете по църковни книги, ала „кира даскала“ нямаше знание в гражданските науки, затова жалеше пред сина си: „Колко тежко е на сърцето ми, че не мога да бъда наставница докрай, да напътствам малки моми, плод сладък и първи да дам... Но додето са дните ми, ще чакам да видя онази радост, която никъде досега не видях...“ – и очите й се обръщаха към Анастасия, а отец Агапий догаждаше какво иска да му рече: щом

момците вече се учат в светски училища, защо девиците остават безпросветни?...

Седнал до майка си, архидяконът и сега мислеше за църковните работи, а хаджи Йоца, дете все гледа да клъвне слабото място в човека, пак побутна свещеника заядливо.

– И кое е най-свето за всеки човек? – попита го нарочно, щом Чутурката донесе бяло сладко да черпи гостите. – Вярата и народността му, нали? – сама отвърна, защото усещаше душевното раздвоение на архидякона – пише ли се чист българин пред владиката, она ще го отлъчи; пишеше ли се грък пред народа, хората щяха и него да погнат, както го нят Методий...

– Бива ли да си променя човек народността? – вече съвсем докачливо го чукна хаджи Йоца, отец Агапий си науми да й отвърне ядовито, но богочестивата майка превари сина си.

– Има хора, които си менят вярата и народността, ала те носят тежък грях и праведните човеци не ги любя... Какво ли са изписали вече момчетата върху пода? – надигна се уж тях да надзърне, пък искаше да спре ненужната свада.

– Ей ги на краснописците! – Московеца подкани почетните гости да видят какво са изписали върху пръстта момчетата.

– Боже, боже, това момче носи небесен дар! – хаджийката опря едро тяло до вратницата и посочи кръгчето до огнището. Христо, вместо да пише името си, беше нарисувал стопанката на тази къща: жена голяма, силна, щедра, с благодатно лъчение. Не му беше стигнало време да дорисува краката и опинците, наведе се да продължи, но хаджи Йоца грабна сукнената алена дреха и я надяна на раменете му.

Христо беше като хоругвица в нея – тъничко, светличко, свенливо дете, сякаш в този миг не знаеше името си...

Дълго време из Плевен разправяха, че първенството в школото на Московеца води синът на Ковача! Покрай такъв мъж и такива деца името на Чутурката порасна.

Анастасия пак замина с благодетелната Евгения във Враца, но двете започнаха по-често да идват в Плевен и да остават дълго. Откакто Враца осъмна с вестта, че чорбаджи Димитраки е откаран във Видин по заповедност от Цариград и една заран намерили врачанския първенец посечен до беглишките хармани, епархията пламна! Хората настървено пишеха този грях на епископ Методий, та владиката вече не знаеше къде да се крие и пишеше греха на врачанските бакали, на клеветници, на лукави търговци... Никой не хващаше вяра на гърка и той гледаше само

да си спаси кожата...

Най-сетне, когато генерал Дибич разби войската на Рашид паша при Кюлевча, и след боевете край Варна, Силистра, Шумен, през есента на 1829 година русите влязоха и във Враца, епископът избяга с тях.

По-късно никой отникъде не изпрати вест кога и как е свършило житието му.

Църковните работи в епископията тръгнаха на самотек. Дълго време Иларион Мъдри не смееше да ръкоположи нов епископ. Българският архимандрит Гавраил в Букурещ, когото чорбаджи Димитраки тъкмеше за владика, след смъртта на градския първенец не посмя да се върне във Враца. Архидякон Агапий едва смогваше да погледне конашките писания; пътищата до Свищов, Видин, Търново започнаха да го уморяват.

Влизаше в години...

8.

От няколко месеца Цвета се залежа на едно място. Да беше намръзнала тази зима – не беше! Да беше взела страх от плашило – не беше! Да беше срещнала вещица сред бял ден – да пукне дано съсипницата! В гърдите на Чутурката тежеше и взе да се връща назад. Ковача съвсем се вчудачи; отведе невестата си да я окъпе с целебна вода в пещерата Капчук, но и това не помогна. Едва дочака да съмне в деня срещу Св. Дух, откара невестата си с каруцата на ливада, където расте най-много росен. Пренесе Цвета върху тревата и сам почна да връзва торбички от ново платно – в тях беше турил по питка, сол, ечемичец и сребърна малка пара.

– Нося ти зоб за коня и сребро да го подковеш, и ти нося сол и хляб, а ти за Цвета да ми намериш цер! – Ковача се провираше из храстите, търсеше спасение за болестта на жена си.

От баенето на Чутурката поразвиделя, но не докрай. Комшиите взеха да шушнат, че болестта ѝ била от мъка, дето даде Анастасия далече. През туй време момичето израсна, устата му все такива слова изричаха, че човек изпитваше сладост.

Щом си дойде това лято в Плевен и намери майка си отмаляла, девицата остана в копторчето да ѝ слугува... Копторчето на дядо Петър Райкин беше подпряно с брестови стволи да не се срути и никъде в двора му не се виждаше гиздавата сама-колиба. Откакто и синът му Митю се задоми, живееше с невестата си Христема в сеновалчето, а трите

деца, които отимаха, растяха от ден в ден все по-румени и по-сладки. Около главата на дядо Петър, пак в тъмното, се вижда светило като на светец; сигурно вече наистина е благочестивец – онази пролет баба Петровица се беше поминала. Най-голямата дъщеря на Исин – Халиде, бяха пратили булка на Сабри акинджия; мюсюлманинът нямаше родство с конницата на Гаази-Али бей, ами понеже майсторосваше хамути за турски коне, така беше познат на хората; и грошове му се намираха... Прякорът му по имаше прилика с друго именоване, понеже пиеше много, пиянството му беше лудо и тормозеше Халиде непрестанно. От боязън ли, от несвят ли, булчината цяла година нема отроче, та преди две вечери Сабри я натирил обратно – да си върви в къщи! Не я иска безплодна... Боже мили, Исин уж е баща на децата си, ама мъничко жалост няма у него – и той погнал Халиде по късните нощи, а тази заран... Избута я от копторчето – да върви при мъжа си, да не се връща! Такава – нито мома, нито жена – кой ще я вземе отново? Исля не посмя да вдигне глас, да защити момичето си. Изпращаше Халиде до пътната вратница, когато Анастасия носеше вода от кладенчето и чу кавгата отвъд плета. Момичето на Ковача влезе в одаята, тури на пода бакъра, коленичи сама пред кандилото и сведе глава.

– Боже, Ти, който имаш милост и всекиму страдащ даваш утеха, помогни на клетницата, помилуй я, поведи я – тя е невинна! Господи, ако и да няма Твоята вяра, дай ѝ Твоята обич!

Анастасия стана, излезе от копторчето и пак видя Халиде да стои пред плета с малко вързопче в ръцете – оглеждаше улиците, чудеше се накъде да поеме. Някое време се мая така, после наведе глава и чевръсто се упъти към зидовете на „Св. Параскева“.

Момичето на Ковача облече шаячната дреха, която мама Евгения лани ѝ бе купила от калоферските кираджии; затвори вратата на копторчето и тръгна по калдъръмената пътечка към портата.

– Сийо, накъде тръгна? – Димитър я сподире от ковачницата, а Цвета и Христо носеха сухи дърва да разпалят огнището.

– Кир Тодор докарал солена риба от Ловеч, ще ида да взема – отвърна, без да спира, но не тръгна къде чаршията, а надолу, към градския ров, висок колкото да се скрие дете в него. Отвъд окопа трънаците се чернееха голишави, а подир тях бяха нивите на дядо Беджо Грънчаря; изорани, посети с добри семена, чакаха пролет. На слога му, който криволичеше досами пътя, имаше висока елха и дядо Беджо не даваше дума да я секат, защото дървото се било хванало, когато баба Беджовица му станала булка.

Няколко крачки напред, към опанецкия връх и турските ниви, имаше дълбок сух кладенец. Порутен, изворът вече не даваше никому блага вода, защото беше много стар, турци и българи правеха свади чий е кладенецът, докато най-сетне дядо Беджо тури на гърлото му тежка каменна плоча – да не се шмугне някой на дъното!

Анастасия се снижи до трънаците и както си мислеше, така стана: Халиде вървеше през чернозема на дядо Беджо бързо, окаяно, стиснала вързопа в ръце, спря под елата и като прегърна ствола ѝ, бавно се свлече до него. Малко седя. Вдигна се да огледа къде е геранът и щом стигна до плочата, нададе сили да я отмести, да се хвърли на дъното – друг дом за неволята ѝ нямаше. Ръцете ѝ слаби, краката ѝ тънки и болни, се огъваха над тежестта, но Халиде дърпаше голямата плоча – нужна ѝ беше мъничка цепнатина, през която да провере тялото си.

– Вода ли искаш да пиеш? – Анастасия спря до ръцете ѝ, свede се над раменете и туркинята трепна.

– Помогни! – сви дланите си за молба, а гласът ѝ откънтя към дъното.

– В този кладенец няма вода, ще те отведе до изворчето на баба Цона – Анастасия вдигна тялото на Халиде, пък то беше леко и тръпно, като самотница-пеперуда, изгубена в тъмното...

Двете се спуснаха покрай рова, прекосиха пред „Св. Николай“, минаха до джамията, та Халиде спря до зидовете ѝ да почака, а Анастасия продължи сама. Каза ли, не каза ли накъде отива, Халиде не я чу в унеса си. Но момичето на Ковача спря пред хубавата двуката къща, до която пазеше заптие. Анастасия се закова пред пишовлията и с малко думи отсече:

– Трябва да видя Фатме ханъм!

– Ханъмата спи, не иска малки момичета да я будят... – отговори хем шеговито, хем ядовито и обърна гръб.

– Искам да говоря с Фатме ханъм! – повтори високо на турски и като бутна леко тялото му, прекрачи през прага.

– Вай, черна гяурко! – сепнат опипа пишовя, поиска да го извади, но мютевелийката ненадейно спря до него с няколко мушмула в дланите.

– Коя си? – обърна се към Анастасия.

– Аз съм българка, кира Фатме ханъм – обърка се пред очите на господарката. – Дружка имам и другOVERка, ама... Бива ли тъй, кира Фатме ханъм... Тя щеше да скочи в герана! Няма милост нито от баща, нито от мъж...

Ханъмата кое разбра, кое не, понеже Анастасия малко говореше турски, но въведе момичето в двора с вити стари лозници, със ситен каменен калдъръм и шадраван, обиколен с розови храсти. Двете седнаха върху ствола на повалено дърво, хубаво си поприказваха, а по обед... По обед Халиде отнесе писмо в копторчето на Исин. Писанието беше от самата мютевелейка и агата го разглеждаше като заповеден ферман от султана! Разглеждаше листа, обръщаше го нагоре-надолу, но понеже беше безбуквен и не можеше да го прочете, повикаха Анастасия – едничка грамотна в махалата. Макар да беше виждала турски букви само върху каменни плочи, момичето на Ковача взе писанието, вдигна го високо към слънцето и прочете самосъчинително:

– „На Исин Ибрахимов забранявам да пъди момичето си Халиде, понеже тя е негова дъщеря! Сабри акинджията заставям да я приеме в дома си, да не я бие, да не я хули и натирва обратно, защото ще му пратя заптии! Ако двамата не изпълнят...“ – Анастасия сне писмото и каза, че не смее да го дочете до край, понеже били много страшно!

Исин и Сабри наистина много се спласиха, и не смееха да минат край дома на мютевелейката... Акинджията прие Халиде в дома си и добре, че цяла година беше мирен. След потребното време за рожба невестата му роди момиче. Кръстиха го Фатме – на мютевелейката!

Месец откакто Анастасия остана в Плевен, Чутурката се вдигна! Не от благоухаещата вода и молитвите, а от моминското озарение на девичката, от близостта до нея. Сутрин Анастасия готвеше, шеташе, кърпеше, туряше над огнището котленце с вода и хвърляше стръкове здравец в него – да бъде здрава майка й, да върши шетнята в копторчето, че и в къщата на хаджи Йоца... Христо си беше момче, помагаше край огнището на Ковача и чакаше да се захване в Плевен нова църква, та с наставника си от мирското школо – Московеца, да рисуват стените и...

Тази заран, като излезе сама да подири боя за шаяк, край портата на Гаази-Али бей джамия Анастасия спря пред бяла мраморна плоча с изваяни думи. Не разбра написаното, понеже беше на турски, но вечерта пак се сети за камъка и попита Ковача. Каталясал от преумора на нивата, Димитър едва отвори очи и рече, като да чете:

– „Понеже джамията на Гаази-Али бей беше започнала да се руши, Фатме хамън я поправи, та стана бляскава. Нека бог да увеличи вярата й на живот, а след смъртта да я възнагради в съдния ден“... Добра е до днес мютевелейката, ами трудно се справя с народа...

– Значи ханъмата е недостойна и след добри дела, само защото е в женски дрехи? – Анастасия пристъпи към очернените ръце на Ковача и

изговори бавно. – Добре е за водачество да се гледа бистрия ум и човеколюбието на управника...

– Объркани работи – отвърна преди да заспи Ковача. – Не е добро това, че турците погазват жените ей, ама нали от много време живеем върху една земя, неправдата прескача и християнските плетове.

Анастасия обърна глава, вдигна очи към кандилото и въздъхна: „Боже, да беше тук майка Евгений, всички щеше да поумни!“

А благочестивата майка съпровождаше и напътстваше своя син към благонравни дела; насърчаваше го за откриването на светски училища в по-големите градове на епархията; повеляваше му да дава грошове за ограмотяване на децата... Затова Влад Петков и чорбаджи Георги също я чакаха в Плевен – виждаше се, че одаите, които Илия Печигаргов даде да се учат момчетата, отдавна отеснях за много жадни към просвещение. Плевенските първенци и хаджии вече бяха склонили да купят голямата къща на Гачо Бояджийта или да съградят ново двукато училище... Нямаше го вече епископ Методий, пък архидяконът надали щеше да отвърне волята на усърдната си майка...

И както решиха първенците, така направиха. Гачо продаде къщата си със седем одаи на чорбаджи Георги за 800 гроша, а плевенци събраха още грошове, за да стегнат стаите.

Когато воловарски каруци прекарваха камъни да опашат с висок зид училището, Анастасия мина от там и в двора срещна внука на чорбаджи Георги – Пенчо.

– Колко голям и силен си станал! Не съм те виждала четири зими – засмя се и каза това, което виждаха очите й.

Пенчо се поизчерви и както носеше камъка от каруцата към камарата, тръгна към Анастасия.

– И ти си отрасла – наведе се и положи камъка пред нозете й. – Станала си висока, хубава... Майка ти рекла пред хаджи Йоца, че си грамотна, вече можеш да четеш и пишеш...

– Какво говориш? Даже и да съм грамотна, ти си къде по-далече от мен! – уважително му отвърна, а той се зачуди къде да дене ръцете си.

– Тъй де, ама брат ти вървеше пред нас – каза, за да го похвали, а Анастасия се докачи.

– Като сме безимотни, и в учението ли трябва да бъдем последни? – тръгна да си върви, а Пенчо я хвана за лакътя.

– Сийо, не се сърди! Тате казваше: „Хвала на тези деца!“ – и без да пуска ръката й, се взря в лицето да види гняв или сияйност ще тръгне от него. Момински свян тръгна, топла и влажна руменина, дето втурне ли

се веднъж из човека, иди, че я спирай... Мъжете около каменната грамада се сбутаха, а до вечерта из чаршията се говореше, че момчето на Влад се задява с Анастасия. Оправно момче! Още не беше изпълнил седемнайсет, брадата и мустаците му набодоха. Помагаше в бояджийския занаят на баща си и започна да води сметките с пазара на прежда... Хаджи Тодор Начов, имотният богат търговец, който гласеше внучката си Гергана за чорбаджийския внук, бе почнал да води момчето със себе си по кирия из градовете. Ама тази вечер, като спря пред чорбаджийския двор да натовари стока за Ловеч, не попита за Пенчо, криво му беше от приказките за Анастасия.

– Децата са едно, сметките ни са друго – уговаряше го Влад Петков и товареше преждата. – Ако двамата се харесват – да не са се венчали? – уверяваше го, гледаше да му угоди.

– Ако са замаяли главите си, теб ще питат! – сърдито дръпна юздите и не се обърна назад.

Беше неделя и час преди мръкнало. Моми и момци се събираха на седянка в големия двор на дядо Гънчо; старикът даваше по някоя пара на гайдарджията Мирчо, че младите да потропат хорца... Задявките и разменените китки по седенките бяха едно, друго беше сватосването. Бащи и майки не питаха накъде гледат очите на младите, а мислеха колко тежи зестрата им – и всеки трябваше да си знае рогозката!

Ковача бутна вратата на одаичката и намери Анастасия до майка си пременена: косите ѝ умити с дъждовна вода, вързани с ален ширит – беше се стъкмила за хорото при дядо Гънчо.

– Сийо, как ще речеш – да идеш ли на седянката с дружки, или да останеш при нас? – Димитър седна на рогозката.

– Както кажеш, тате – зачерви се и наведе глава.

– Що да не иде! Нали и тя е момиче като другите? – Цвета не искаше да вярва на хорските приказки за Анастасия.

– Тъй де, и аз не я спирам, ама някои шушнат, че внукът на чорбаджи Георги я чака там. – Ковача не беше отварял дума за Пенчо и сигурно пак нямаше да спомене, ако устата Драгана не го закачи на улицата: „Димитре – рече му, – събираш ли дарове за венчаване?“ Пък той нали не може да прати лоша дума против човек, се засмя: „Защо са ми дарове? Ние преди години се венчахме с Цвета“ – направи се, че не разбира какво му подмята.

– Не е вярно, тате, Пенчо не чака мен! Няма да ида! – Анастасия се захлупи върху рогозката и не разбра какво се надигаше из гърдите ѝ – свян, мъка, обич, копнеж...

– Иди, чедо, но си пази ума! Момчето на Влад Петков не е прилика за копторчето ни.

Ковача я вдигна, но Анастасия не смееше да срещне очите му. Защо всички мислят за сватосване? Откакто Пенчо ѝ каза първия ден: „Я, колко си хубава!“, тя минава край двора на Бояджията да гледа как се гради дуварът на школото... пък внукът на чорбаджи Георги, като я види, понася камъка където не трябва, все гледа да я пресрещне и да я пита: „Когато ще те видя пак?“

„Утре“ – отговаряше му, искаше да побегне от свян, а така обичаше да послуша речта му – уважителна и напътена все към бъдното... В петък вечер, щом майсторите се разотидоха, Пенчо остана до зидовете на школото да дочака Анастасия. Като я видя, повика я на притулено място, извади от джоба си ален ширит и поиска да върже плитката ѝ, косата ѝ била голяма, дъхава на билки, игрива... Уж връзваше аленото ширитче и играеше с плитката, пък наведе глава и с устни докосна ухото ѝ: „В неделя ще дойдеш ли на хорото при дядо Гънчо?“

... Христо бягаше по калдъръмената пътечка на двора, сякаш го гонил бясно куче.

– Тичай, тичай, че Пенчо идва насам и ще види сиромашията ни! – запъхтян скочи в копторчето, а Анастасия бързо излезе на двора.

Беше облечена в поизносена рокля, стегната в кръста с кръвчица, понеже Ковача нямаше грошове за коланче. Пенчо пък, Господи, гиздав и спретнат в тънки потури и вапцана риза. Гайтаносаната му дреха беше съшита така, че да се вижда златният часовник с ланеца, който чорбаджи Георги му подари в последния ден на школото – дар за грамотността му. Анастасия погледна към двора на дядо Петър Райкин, за да скрие руменината си.

– Пенчо, мама се поболя по пладне, затова не мога да дойда – наведе глава и Пейчо видя ширитчето.

– Не ти вярвам, Сийо, знам, че друго те спира – погледна схлупеното копторче.

– Така е... чорбаджи Пенчо! – за миг проследи погледа му и пак наведе глава, за да скрие смущението си.

– Тъй да е! – отговори сърдито, обърна се и тръгна към пътната вратница.

На другата заран дядо Гънчо дойде при Ковача и заразправя каквото било, що било на седянката – пък момчето на Влад било омърлушено, размишлявало нещо, усамотено в двора и не играл нито едно хоро... Така свършила вечерта!

Няколко дни Пенчо не се мерна до школото. Чак подир неделя, когато чорбаджи Георги разбра каква мъка има внукът му, отвори вратата на одаята, в която момчето се уединяваше и рече:

– Виж му ти хала! Няма да помага за подновяване на школото и така ще ме срами пред хората заради ковашка мома! – уж го хокаше, пък му беше драго, че Пенчо вече има мъжка тъга.

Не се доизрече за Анастасия, но откакто хаджи Тодор започна да страни от чорбаджията, първенецът гледаше да хвали Гергана – кръшна била, румена, боязлива, богата, работна... както си беше истината. Но – и неграмотна, като всички момичета.

Щом Ковача разбра, че синът на Влад носи камъни, прати Христо и той да помага, колкото може.

– Това ще бъде отплата за грамотността ти! Щом варосат и разкрасят новото школо до другата есен, в него ще се съберат много, много момчета... Може да заприиждат и от съседни села... – Димитър както обичаше своите си деца, така доволно дълбоко милееше и за чуждите. Ето защо изпроводи Христо до къщата на Бояджията, а като се върна в ковачницата, запретна се да огъне такова желязо за първия ден на новото училище, че като удари с пръчка човек, да пее сладко, далече да се чува звънът му и да ехти в душата до премаляване!

Беше ноември на 1831-ва.

Епархията още нямаше свой владика и вече се чуваше, че ако не ръкоположат архидякон Агапий на врачанския владишки трон до идущата пролет, през лятото на 1832-ра през епископията ще мине самият Иларион Мъдри! И уж безпросветни хора пуснаха тази приказка, пък познаха.

През месец май на 1832 година, когато земята се плодеше за благодат и лятото се беше втурнало изведнъж, на мегдана пред църквата „Св. Николай“ дотича босоного момчето на Пашо Грънчаря и започна да вика, че конете от Търново идат. От прииждането на хората към църквата се вдигаха облаци прах, та синът на Грънчаря се давеше във виковете си... Висок беше залезът в този час, и щом колелата на файтона спряха и екзархът прекрачи стъпалото, големият златен кръст върху дрехите му блесна, по-предните посрещачи закриха очи и не видяха кога митрополитът вдигна ръка да прекръсти събраното паство. Драгоценните камъни, обсипали църковния жезъл, също блеснаха, та всички сведоха глави и заслушаха бавния наставнически глас, излязъл изпод самата библейска брада.

– Во Христа молитствовател ваш вдига ръце да измоли живот

дългоденствен, здраве всегашное и превеселое всем духовним чадам! – народът коленичи смирено със свити ръце, с глави, сведени доземи и така – на колене, всеки се буташе по-напред, по-близо до расото и благословията на митрополита. – Нека отправим очи в небесата и прошептим: „Даруй ни, даруй всеблажи Боже! Амин!“

Всеки искаше да целуне ръката на високия духовен пастир, но не всеки успя да се добере до нея и Иларион Мъдри, като видя за пръв път порутената, ниска църква, подпряна със салкъмово дърво от мерата на чорбаджи Георги, не посмя да тръгне към нея, а рече:

– Бог е вездесъщ, затова няма потребност от храм, който за него винаги е невместителен, но човекът е малък и затова винаги има нужда от присъствието божие. Нова църква ще съградим в Плевен и тези дни ще упътя архиереите!

Хората почнаха да се кръстят и да славят църковния си баща за такива думи, а той обърна очи към стобора на Гачо Бояджията, който беше само на двайсетина крачки от черковните зидове.

– Какво е това? – Иларион Мъдри попита, като видя грамадата камъни и варницата в двора.

– Това е новото школо, милостивейши митрополит търновски и наш духовен съслуживец! Тази есен ще го осветим – преклонно и тръпно рече чорбаджи Георги, защото видя дълбокия смут по лицето на отец Агапий, изправен до екзарха.

Иларион Мъдри като че се усмихна:

– Ново не виждам да е, но щом сте се захванали...

– Много грошове са потребни за такова благодеяние – дотури архидякон Агапий така, че да се хареса и на чорбаджията. – Ново училище ще въздигнем подир градежа на новата църква, а сега... – той посоча пътя към къщата на стария вече чорбаджи Георги и хората разбраха, че архиереите няма да отидат у хаджи Йоца, а ще отседнат в голямата одая на плевенския управител.

Всички се стекоха да изпроводят митрополита до портата на чорбаджията и всички хвалеха предрегите му слова. Понесена от тълпата, Анастасия очакваше да види майка Евгения – нетърпеливо искаше да й разкаже за Халиде и Фатме ханъм, за новото школо на Бояджията и за Пенчо, когото все не можеше да забрави, а онази неделя, като го видя с Гертана на хаджи Тодор, цялата нощ плака и никому не каза защо. Тогава и Пенчо се изчерви, но отмина с хаджийската внучка – сигурно вече са ги стодили? Нищо не се чува из Плевен...

Анастасия обърна глава да види къде остана Ковача, пък очите й

срещнаха този, за когото си мислеше – хубавеца на Влад Петков. Погледите им се събраха сякаш сами повикани и Пенчо тръгна към Анастасия.

– Сийо, ела утре вечер в двора на дядо Гънчо, пак ще има седянка... Ще ти доверя нещо за аленото ширитче! – тихо рече в ухото ѝ да не чуят плевенските устатници, че с тях нямаше оправия.

– Ти имаш Гургана, нея повикай! – капки пот излязоха по страните ѝ и искаше да побегне обратно, пък краката ѝ спираха.

– Не обичам Гургана, ти ела довечера на селянката!

Пенчо тръгна по-бързо да настигне архиереите, а майка му вече стоеше пред портата с голяма погача. Мирис на печено агне с много лук се носеше из крайнината; и на чердака, покрит с висока лозница, скоро насядаха гостите, после цялата чорбаджийска челяд. Мръкваше бавно и денят беше толкова щедър, сякаш всичката благодат на живота в града беше събирана от векове за него.

Чорбаджи Георги се настани до архидякона и започна да кани на воля:

– Вино имам от лани, от по-лани, отпреди пет години..., а една бъклица пазя от Габрово, когато ни се намери Пенчо. Там я напълних за сватбата му – развълнуван от осанката и благородието на митрополита, първенецът беше готов да даде всичко. – Ами... ако речем сега да сгодим Пенчо, та да получи милостивейшата благословия? – хитро погледна към внука си. – Ще го пратим да викне Гургана на хаджи Тодор...

– Още не съм за годеж, дядо... Щом имаш на сърце, отвори бъклицата за негово преосвещенство – предрага е волята ни да го посрещнем! – момчето се надигна да стане, сякаш искаше да целуне ръка за прошка, но пак седна.

– От много години думата ми се чува в града, само внукът ми не ме зачита! – нещо бутна сърцето на стария чорбаджия и той заръча на дъщеря си да донесе агнето, паниците, новите кенарени кърпи и да каже на гайдарджията под чердака да свири хоро!

Никой тази вечер не пи годежарско вино! Ама и това, дето Влад го донесе от избата, не беше по-малко буйно от Пенчо. Посред нощ, като събра толкова веселие от котела с пиенето, колкото и господ не можеше да прати на трезво, даренията на митрополита рукнаха от посивялата му брада.

– Фермана за градежа на църквата оставете на мен! – обещаваеше. – Идущия месец имам път към Цариград и там ще измоля нужното позволение. Вие се хванете и с пожертвования кой колкото обича, вижте да

съберете грошове... И моята благословия ще имате, и помощ от митрополията...

Кога и как беше свършила гощавката в дома на чорбаджи Георги, не се разбра, но другата заран Влад Петков каза пред гражданството, че идната пролет започва градеж на нова църква! Сега кой-колкото може да направи дарение за божия храм!

Още не тръгнали архиереите по пътя за Враца, хаджи Тодор Начов даде 5000 гроша, Петър Пейоолу – и той чорбаджия търговец – 3860 гроша, щедрата хаджи Йоца, да не остане назад от мъжете, даде 2500, Коста Тончов – 2000... Сиромаси търсеха по къшетата на ракли и дрехи и търсеха де що намерят кътана от години пара. Туй пък, дето се понесе уж лъжовно, а то било истина, – че Фатме ханъм тайно от Осман бей пратила златна пара – никой не можа да повярва! Пратеникът била жена с фередже и лицето ѝ потулено в тъмнината, та Влад не могъл да я отличи. Неизвестната рекла, че мютевелийката праща златния грош не толкова за градежа на църквата, ами за добиването на султански ферман, което хич не било леко. След време народът разбра, че Фатме ханъм е отсъдила право, защото 15000 гроша епитропите похарчиха само за един лист със султански печат. Митрополитът получи даром 2000 гроша и един хубав кон за ходатайството по фермана; на кадията дадоха 5000 гроша да съчини потребното позволение; на писаря, който написа фермана, дадоха 600 гроша; на бейовете дадоха девет топа копринен плат и други дарения... А на сиромасите българи остана голямата радост да се трепят от сутрин до вечер, че да си вдигнат гиздава и ненагледна църква! Но... това стана идната пролет, когато от заран до мръкнало хората возеха вар, камъни, пясък, жълта лепкава пръст. И още никой не можеше да предрече, че този храм на човешката вяра и дух, ще надживее времето!

Богати и сиромаси, придошли вчера да посрещнат файтона с митрополита, тази сутрин, след службата в старата Светиниколаева църква, дойдоха да изпроводят архиереите. Благочестивата мъдра Евгения не беше дошла от Враца, но чорбаджи Георги и Влад Петков ѝ пратиха хабер и казаха пред самия екзарх, че тази есен в новото школо няма да писне гайда за осветение, ако не пристигне и тя!

9.

След благослова на Иларион Мъдри лятото се изниза забързано

като водата по бентовете на тученишката бара, от която плевенци вадеха камъни.

Влад Петков деня и нощя будуваше над онази книга, която хаджи Тодор беше донесъл от Влашко и тайно я даде на Влад да я преведе. В нея бяха изписани виденията на монаха Агатангел, когато бил на остров Сицилия в ордена на св. Василий Велики... В описанията на хищни и благонравни птици чорбаджийският зет виждаше някои днешни държави под небесните светила. И като трепа цяла година ума си, за да разгадае всички животни и тъмни знаци, една нощ той събра листите на тълкуванието си, взе свещта в ръка досущ като човек, объркан в ума от непосилни съновидения, влезе в одаята, където спеше чорбаджи Георги и го бутна.

– Какво става? – старецът се сепна в съня и рече да става.

Влад го натисна върху одъра, укроти го, но в пламъка на свещта очите му бяха уморени и страшни:

– Трябва да стане в 1853-та! – тихо, съзаклятнически изрече, без да туря светилото на пода, защото се плашеше да не избяга видението му.

– Кое? – чорбаджията разтърка очи и се прекръсти.

– Гледаш ли този голям дракон? – Влад опипваше с длан тъмнината. – Видиш ли тези риби, откъснати от гнева му? – посочи празното място в краката си. – Драконът е Империята и след гърци, сърби, румъни, идва ред българите да се откъснат от османското владичество. Ще бъде в 1853 година! – каза като човек, дошъл на себе си и беловласият чорбаджия се успокои.

– Знайш ли, може да стане, може и да се размине. Неук, сиромаш народ сам не може да се отърве от ятагана... Иди лягай, че утре ще украсяваме школото!

Влад се упъти към тъмната одая, пълна с видения, които глухо и съдбовно не даваха покой на съня му.

През 1853 година започна Кримската война, от която България чакаше свободата си. Свобода не дойде. Защото никое избавление не е дар небесен. То е кръст на револвер със сабя, бунт, страдален светилник... И за всинца – единно упование!

На заранта Влад и още неколцина мъже се хванаха да украсят школото, да варосват лепежа отвън, че даже и стволите на сливите, които Гачо не даде да се секат.

Синът на поп Спас минаваше край стобора, а момчетата се подсмиваха: „Поп Ланкоо!“ Свещеникът не му позволи да помага в майсторването, не му даваше да учи по науките на Московеца, а колкото сам

мога, просветли го в Богоучение и го намести в църквата за епитроп. Това беше отмъщението му пред светския даскал! В душата си преживяваше тиха радост, когато пред неуки човечи разправяше, че Московеца е антихрист, че е безбожно да пращат децата си за поучение в школото... И някои хора му вярваха.

Кираджии от Ловеч за Враца спряха на петъчния пазар в града, та Влад Петков отново прати хабер за майка Евгения. Писа ѝ, че ще я чакат за десетия ден на октомври, пък ако дойде и архидякон Агапий, този ден ще се знаменува високо и ще го напишат в църковната книга на Плевен – да се пази завинаги!

Ковача и Цвета още по-нетърпеливо гледаха за благодетелката на дъщеря си, защото зли завистници из града какво ли не измисляха за Анастасия. Била останала в Плевен цялото лято заради Пенчо, че се надявала да я вземе; щяла да му даде зестра един синджир за кутрето и два чифта подкови, че Влад Петков да обуе коня си... Пенчо пък щял да я дари с... и шушнеха на ухо. Измисляха си. Преиначаваха истината, защото не бяха чули какво ѝ прошепна малкият чорбаджи в ухото, когато я видя сама при кладенчето на баба Мила преди три недели! И откакто ѝ каза това, момата нощем съвсем не спи, не сваля ширитчето от косите си и не иска да напусне Плевен.

В деветата нощ на октомври 1832 година баба Цона фурнаджийката опече шест шилета: трите бяха дарение от църковното настоятелство, понеже Илариои Мъдри изпрати 500 гроша и похвално писмо, запечатано с червен восък, изобразяващ разкрилен орел; едното шиле беше дар от хаджи Йоца, която вече седем години пазеше писанията на момчетата в голямата си одая; едно агне пратиha сиромаси хора, че нали и техните момчета ще учат; а другото дядо Гънчо го донесе в тепсия, защото искаше да учи в школото на Московеца. „Цял живот носих куха глава – рекъл на даскала една вечер! – Ако ме вземеш да уча с децата...“ „Ти ли си куха глава бе, мъдроумецо, на такъв не му трябва четмо и писмо, че с хитрината си ще надмине царя!“ – Русина хвърлил думите на шега, а дядо Гънчо ги взел сериозно и се засегнал: „Че защо да не прескокна царя? И той е човек, и аз съм човек... Царството не се дава зестра!“ – двамата си приказвали заговорнически и колкото приближавала нощта, по-весел им ставал пътят към царя.

– Слушай, ако заколиш едно агне за освещението на школото, че да нагостим на такъв ден народа, вземам и теб! – Московеца прегърнал дядо Гънчо и си отишъл кротко, а старият човек цял месец носел думите му в главата си и заръчал на баба Гънчовица да запази за този ден най-

якото шиле! На деветия ден от октомври сам беше заклал шилето, направил го беше както му е редът – в тепсия, отнесъл го беше на баба Цона да го опече и... щом съмна за първия учебен ден, се появи пръв – стегнат, умит, с бастунче в ръка.

Час-два след изгрев слънце към украсеното ново училище заприижда голям народ! Момчета от известни и неизвестни родове влизаха в двора стъкмени, а около тях сюрята се тълпеше като на Богоявление. Сам Московеца в нови дрехи обикаляше с наставническа пръчка, пък юнаците, хем горди, хем плахи, чакаха да им дадат знак. Не дойде знак да влизат в одаите, защото Ванчо гайдарджи и Кирчо тъпанджи захванаха такава свирня, че и най-старите плевенци до този ден не помнеха такава веселие! Не само свирнята за ръченици, ами бъклиците и шилетата на двора дълго огласяха това начинание, и го записаха в паметта на историята! Докато не се оглозга и последното кокалче и не се пресуши последната капка вино, никой не мислеше да си тръгва.

– Цвето, помниш ли, когато биеше тупалото за война, колко страшно беше? – Димитър замислено тури ръка върху рамото на Чутурката, пък тя му отвърна през смях.

– Помня тупалото, защото тогава дойде ти и ме взе за невеста! Къде се дянаха Христо и Анастасия?

Христо беше отишъл да търси другари. Този ден много от хората не бяха пратили момчета за просвещение, но дойдоха да видят новото школо, от което децата ще носят ученост. Анастасия стоеше сама под само дърво и чакаше да зърне благодетелката си. Всички чакаха благочестивата архиерейска майка, всички искаха да чуят любородните й слова, да ги подкрепи... И... ето я!

Подир погачите и незабравата, подир хората и бъклиците, старицата влезе в двора на новото школо, опряна на тънка тояжка. Народът започна да се тълпи с тихи стъпки към дървото, където застана. Да чуят!

– И кому да дадем благодарност, че вашата жажда за знания е неравнина? – тя вдигна ръка към децата, изправени околоръст. – Учението е дадено, за да ни възведе на високото, откъдето гледа целият свят! Дори някои сред вас да са в недоимък, без училище не бива да оставят децата си! Без аритметиката и землеописанието, без честна история и краснопис – на какво ще приличаме? На овчари от планина, които пият само мътеница и се хранят с цвик. Пази ни, боже, от такава истина! Вие вече имате хубаво школо – бъдете честити! – старицата, тръгна към одаите, а подир нея момчетата, различни по възраст и родословие, равни пред жаждата за просветление, тръгнаха стаени към новите стаи. Най-

първи хора на Плевен вървяха след тях, бащи и майки направиха наоколо жив плет, но...! Щом момчетата насядаха върху пода и се огледаха малко встрани, останаха вцепенени – Анастасия беше сред тях! Хубава, силна, облечена в рокля от ново платно, вече 17-годишна мома тя трябваше сама да отсъди, че тук няма място за момичета! Чорбаджийски или сиромашки, девиците сега ловят нищелки или навиват кросно, надяват дрехи да помагат при гроздобера, тъчат... Кога се е чувало една мома да седи сред трийсет момчета? И всичко това – след посрамлението ѝ да се задява с Пенчо! Бащи и майки бяха неизказано смаяни от провинението на Анастасия. Московеца погледна момичето, svelo лице към коленете си, тръгна право към него и рече:

– Невиннице, разбирам твоя копнеж за знания, ала едничка в града и из цяло Българско – какво можеш да сториш? – той повдигна плитката на гърба ѝ, после погали косите. – Така е било по земите ни отвеки, така е до днес!

Даскалът замълча, пръстите му докоснаха овлажненото лице на Анастасия и сам намери потребно да продължи.

– Зная, че няма да бъде дълго така, детето ми. И с ума си усещам, че не бива да бъде така!

Изведнъж настана такава неведома тишина, че се чуваше само моминското дишане. Девојката скочи, провря се през живия плет от мъже и жени и побягна в църковния двор да се скрие. Пенчо, изправен до Влад Петков, отпрати подир нея очи наедно с всички, после наведе глава и устните му беззвучно прошепнаха:

– Прости ѝ, Господи, тя е невинна! Аз вградих конче от ширитчето на косите ѝ в дувара на школото и ѝ казах, че камъните пренасям заради нея... Прости ѝ, Господи, не допускай да чуе от хорски уста, че е безсрамница, защото аз ѝ казах да учи с момчетата. Мой е грехът, жаждата беше нейна... и трябва да я опазя! – Пенчо си тръгна.

Анастасия помисли, че вратата на църквата по това време трябва да е залостена, но като натисна с гърди, неочаквано скокна през прага. Стените – студени, окадени, влажни, я посрещнаха с мирис на восък и изгорял тамян. Само иконостасът светеше от озарението навън: момичето се хвърли на пода и сякаш от самата земя излизаха хриптения и думи наедно:

– Боже, Ти, който виждаш и повеляваш деянията ми, прости! Аз обичам една светица по име Евгения повече от Теб, защото очите ми я видяха жива. Пресели ме цялата в незабвение нейно! Дай ми сили и разум да изпълня надеждите ѝ, дай ми упование за бъднини!...

Анастасия вдигна ръка към олтара, сякаш искаше да докосне чудотворната икона на св. Георги. Зад гърба си дочу стъпки. Богочестивата майка Евгения приседна в тъмния ъгъл.

От стените политна ехо на богославни песнопения.

10.

ЗА КАРЛОВО

До МЪДРОУЧЕНИЯ Г-Н РАЙНО ПОПОВИЧ¹¹

Прегръщам ваша обична ученост като вседушевно ви молинтвувам. Писмото от 16 м. м. януари приех със задоволство и твърде се зарадвах, като се научих за вашето добро състояние. И аз по божия милост съм досега добре със здравето...

По-рано ви препоръчах писмено един ученик и вече чакам установяването ви за учител, за да го настая при вас. Но сега ви натоварвам с друга нова молба. Майка ми преди години взе момиче на един беден човек и го научи на обикновено писмо. Сега иска да го научи и на славянски и да го нареди за учителка в Плевен, за да учи девойките. Това прави майка ми за своя душа. Научих от кир Данаил, че ваша ученост имате сестра калугерка. Ако може тя да приеме това момиче, пишете ми да го пратя след Великден, за да се упражни няколко време при сестра ви.

Тази молба пиша накратко, а годините ви да бъдат от бога твърде много и прерадостни.

На ваша ученост
горещ молитствовател
Врачански Агапий

Пратениците оставиха в Карлово писмото на господина и продължиха пътя си към мъжкия манастир на Калофер. Бяха дали там момче за поучение... Подир четири дни, като се връщаха отново по пътя за Враца, те спряха пред двукатата къща на Райно Попович, за да получат писмен отговор от наставника.

„В Калофер няма училище за просвещение на девизи в политични науки. В манастира калугерките пеят псалтир, часослов, апостола: учат се на земеделски труд и ръкоделие... Но щом благоплодната майка

11. Автентично с архивите на Райно Попович.

Евгения копнее да подкрепи душата си, нека благочестивият отец изпрати момичето!“

Анастасия не тръгна скоро.

Годините бяха благословени за мирен труд и хората бързаха да замогнат...

През пролетта на 1833-та, няколко месеца след освещението на новото плевенско школо, архидякон Агапий беше въведен в сан епископ на врачанската епархия. Първенците на Враца и Плевен вече искаха да живеят в мир с владиката и синовете на Димитраки хаджи Тошов – Замфираки и Тодораки носеха обица – да не захващат непосилни църковни свади като баща си, та да не ги търсят до видинските хармани. Владиката също имаше обица и не щеше да бере ядове като забегналия Методий, а гледаше да се разбира и с чорбаджиите, и с народа, и с високия екзарх. Богочестивата майка Евгения закле своя син – да насърчава с велика ревност училищата в своята епархия. Закле го в кръста Христов! Защото, ако един народ е безпросветен, откъде ще вземе сили да скъса робството си? Скъсяваше се земният път на старицата и вече изпаднаше в немощ; отмаляваше полека-лека, не тръгваше по градовете както по-рано. Хората казваха, че е сбъдната и като няма по-велика радост от нейната да види сина си владика, дошло е време да се раздели с битието... Анастасия вечер и заран бдеше до одърчето, пееше й, даваше й отвара от лековити билки, четеше за нея молитва пред сън, а щом старицата се унасяше в дрямка, момичето тайничко си мислеше за Плевен... за онзи ден след освещението на новото мъжко училище, когато Пенчо й каза да мине край къщата на чорбаджи Георги и да хвърли на плочника камъче. Анастасия мина, хвърли камъчето и видя перchema на Пенчо, стъпил върху гредата на чардака уж да бере грозде, пък не му беше до гроздето, ами искаше да види Анастасия. Видя само аленото ширитче и... това беше.

Заранта момичето тръгна за Враца, та – досега.

Владиката повече време стои в Плевен около градежа на новата църква и новия владишки конак... Като се върне при майка Евгения все разправя как дядо Гънчо вадил надгробни камъни за основата и се кръстил: „Ако е грях, боже, това дете правя за храма ти, не ме наказвай люто! Пък ако е свято за теб деяние, нека църквицата пребъде веќе!“ – И на Московеца подхвърлял пак за мерака да учи в школото му – сто оки вино щял да даде!... А Пашо Грънчаря правел даром гърнета, че като ги враждат майсторите в стените, след време гласът на свещеника да ехти... Московеца заран минавал край копторчето на Димитър, гледал как Ковача виел жезла за църквата, после даскалът повеждал Христо към

школото – двамата да рисуват икони върху дъбово дърво, сушено на сянка седем години... Наставникът много се хвалил с момчето на Чутурката, разправял, че и след век хората ще славят неговото образописване... Христо си бил все така свит, слабават, безмълвен, надянат като хоругвица в износени дрехи... Влад Петков казал един ден пред владиката, че звънчето, което Димитър Ковача дарил за първия ден на училището, ехти над града като рождество всяка заран. Пък Пенчо... боже, отец Агапий не е видял хубаво – Пенчо пак тръгнал с хаджи Тодор на кирия по градовете и понякога взимали за изпроводняк Гергана... Като казва това, владиката винаги спира очите си на Анастасия, а тя лумва в огън, който нито се гаси, нито се крие! Майка Евгения всеки път вижда моминската ѝ боязън и похлупва думите на сина си:

– Гергана по-прилича за зестрата на чорбаджийски внук, ама Анастасия е прилика за душата и разума му! – обгръщаше раменете на момичето, хвалеше Пенчо, че не се възнася над другите, ами пази бащиния си занаят. Захваляше му и това, дето ѝ казал да седне с момчетата за просвещение в училището на Московеца, но... и двамата проумели същия ден – само момиче след толкова одумки на злоезичници – не може!

– Ще те пратим в Калофер! В манастира „Богородично Въведение“ ще служиш богоучение, а при тамошните наставници в мъжкото школо ще ходиш за светски науки! – един ден старичката каза на духовната си дъщеря, а Анастасия коленичи пред дългата ѝ дреха.

– Ще ида в Калофер, изповеднице моя! И ще бъде волята ти!

ДО ТВЪРДЕ УЧЕНИЯ ГОСПОДИН РАЙНО УЧИТЕЛ В ЕЛИНСКОТО УЧИЛИЩЕ В КАРЛОВО МОЙ В ХРИСТА ВЪЗЛЮБЕН¹²

Прелюбезно прегръщам ваша най-искрена ми ученост, като вседушевно ви моля да ме подкрепите.

След като най-искрено питам за твърде възделеното ми ваше добро здраве, съобщавам ви, че по божия милост досега съм здрав. Всекидневните вътрешни и външни безпокойствия ме направиха небрежен към вас, а трябваше да бъде честа взаимната ни преписка. Преди време ви писах с молба да приемете в манастира на калугерките една мома, за да се изучи, а после да я преместя в Плевен, за да отвори училище за тамошните момичета. Това е

12. Автентично с архивите на Райно Попович.

моята цел относно нея и дано не се проточи работата, за да успее и майка ми да види това, което желае... Момата е на възраст. Ако поиска да приеме схима¹³, нека приеме да се смята член на манастира и след време. И тя ще бъде под вашето покровителство и да я препоръчате на калугерките, които като ги молих, благодарям!

Това пиша сега, а годините ви да бъдат от Бога дълги, щастливи и спасителни.

Пламенен към Бога молитствувател
Врачански Агапий

Анастасия не тръгна и с калоферци, дошли във Враца да купят три коли жито, че там годината била безплодна на зърно. Отец Агапий прати писмото по тях, а същия хабер сториха на Ковача и Цвета в Плевен.

Чутурката легна от мъка! И пред хората вече жалеше за Анастасия. Кокалът на крака ѝ, който се счупи преди три години и досега се изкриви хептен, та климаше с цяло тяло и не можеше да носи две стомни сама, било наказание за греха, дете дала момичето си! Ако Анастасия беше останала в Плевен да върши къщната работа, ако си беше мома като всички – безбуквена, ако в главата ѝ не просветля копнеж за школки науки, сега да си има мъж по прилика, деца да люлее и да радва копторчето.

Ковача пък, щом чу хабера на владиката, рече: „Сам ще откарам момичето си за поучение! Имам вяра в архиерейската майка – тя върши всичко с промисъл за добро!“

И същата вечер се разбраха с дядо Петър Райкин, щом Анастасия си дойде в Плевен и настане денят да замине за Калофер, комшията да даде коня си. Не е леко минаването на Балкана!

Идушката неделя от Враца пристигна отец Агапий, съпроводен от многообичната майка Евгения, момичето на Ковача и петнайсетгодишно момче – Костаки, родственик на владиката, – което трябваше да учи в училището на кир Райно Попович. Подир файтона трополеше каруцата на Епифаний, най-добрия иконом във владишкия конак. По волята на епископа той беше турил в сандъка 200 оки жито, тулум сирене и тулум масло, че да ги откара с момичето в калоферския манастир на монахините.

Преди да тръгне от Враца, майка Евгения бе събрала сили, но от умората на дългия път пак беше бледа, с хладни ръце, смалена и

13. Схим – приемане на монашески сан, съпроводен с промяна на името.

съсхрена в дрехите. Тя дойде в Плевен да утеши страдащата душа на Цвета и да се види с някои хора, за които милееше. Кои хора да види?... Хаджи Йоца не я хваща старост и умува с Влад Петков за градеж на ново училище... Чорбаджи Георги Михайлов се поминал преди две недели и хората тачат с добри думи паметта му... Дядо Гънчо още не е ученик при Московеца, но мерака за знания пази... Фатме ханъм бере ядове с непокорните мъже мюсюлмани и не дава пара за новородено... Халиде няма второ дете; така е за бога по-драга – семето на човекомразец мъж не трябва да дава плод на земята!... Христо и деня, и нощя образописва светци по иконите и вече има прилика с тях... Новата църква е хубава, ненагледна, голяма – името ѝ се продължи, „Св. Николай“... Пенчо вчера заминал из троянски села с хаджи Тодор да докарат гледжосани стомни за петъчния пазар; Гергана уж искала да види Балкана и да си купи кенарено платно, та я взели със себе си.

Светло... и тихо. За никъде никой не бърза – сякаш целият свят за плевенци е събран от градския ров на „Св. Праскева“ до каменната чешма Балъклия. А светът може да има друга подредба, житието – поглед към други земи и друг смисъл. Какви ли чудачества има отвъд Империята? Или в градовете на пределите ѝ, за които епископ Агапий разказва, че били забранени за мюсюлмани и султанът им дал правдини... Както Калофер, който цъфтял от събудени българи, нямал прилика нито с Плевен, нито с Враца, а славата му била най-първа!

Анастасия гореше, не искаше да остане в Плевен, докато се върне Пенчо; не искаше да живее в копторчето при Димитър и Цвета – стрехите на живота в Плевен изведнъж ѝ се сториха схлупени, хората още я помнеха и подхвърляха заядливи думи за деянието ѝ в първия ден на новото мирско школо... И във врачанския конак вече не искаше да живее – епископът я гледа със смутени очи и веднъж насаме ѝ каза, че не е дете, че расне и хубавее...

В четвъртък – седмица откакто се отбиха в Плевен на път за Калофер, Ковача запрегна конете на ранина, пък Анастасия взе вързопчето си. По далечния друм пръв откънтя Епифаний с Костаки. Цвета прегърна момичето си, плака, после махаше с бяла забрадка, докато колелата се скриха от очите ѝ...

Майка Евгения влезе в новата църква, коленичи пред иконостаса и като целуна разпятието, рече:

– Господи, пази Анастасия!

ВТОРА ЧАСТ ВЕРУЮ

1.

Вратницата на горния калоферски манастир беше залостена. Друмниците похлопаха няколко пъти, но куличката Варвара откряна портата чак след вечерня.

– Майка игумения е болна, не посрещаме другоселци! – провря главата си да види кой е, поиска пак да затвори, но Ковача я спря:

– От далечен път идем, сестрице, момичето ми трябва да остане при вас, писмо носим...

– Още почакайте! – старицата залости вратата, закликуца към монашеските килии и след малко се върна с калугерка, толкова съсухрена и бледа, че не можеше да се разбере възрастта ѝ. Анастасия се поклони за поздрав, измъкна писмото, положено в долния кат на дрехата, подаде го през прага, но монахинята не посегна да вземе листа. Тя даде знак на момичето да пристъпи навътре, на Ковача пожела на добър път и отново залости вратата – тук гледаха да не влизат в общение с незнайни; беше юни на 1837 година и се носеше вест, че от Арбанаси приижда чума, та повала много народ!

Ковача отвърна поглед от каменния зид, дръпна юздите на коня и тръгна да дири подслон в някой крайпътен хан.

Плевенската пратеница огледа манастирския двор – широк, украсен с градина от дъхави пъстри цветя и вити лозници над калдъръмените пътечки. Няколко монахини носеха от кладенеца вода да поелят лехите, спретнати, с ниско подстриган чешмир и здравец; други две послушници стъкмяха сухи дърва да опалят фурната, а пък там, пред обора, някои вдигаха рало за оран на заранта. Белееше в здрача зидът на манастирската църква. Стените и куполът ѝ бяха градени от дъбови стволи, че по-дир години, през 1877-ма, когато бунтовните българи се надигнаха за своята свята република, турски аскери повториха Батак и тук, под свода на „Богородично Въведение“. Тогава за няколко дни те подпалиха, опропастиха, изтрепаха всичко живо и свято, дето подири спасение край стените на храма! Но сега, докато раята още кротуваше и смъртта беше равна за всички, българи и мюсюлмани живееха в мир... Висок стобор

опасваше манастира от всички страни; монашеските килии пък малки, здрачни за уединение в тайна молитва, побираха шейсет калугерици.

– Как ти е името? – Анастасия попита калугерката, облечена в дълго монашеско расо, приведена в кръста, сякаш опасана от тежина.

– Софрония – отвърна с неохота, поведе я към една от килиите и като стигнаха, отвори вратата на малка собичка до огнището. – Тук ще останеш, докато те приеме майка игумения...

– Името ми е Анастасия, идвам от Плевен по зарька... – прекрачи прага на собичката, поиска да разкаже за себе си, но калугерката остана безмълвна, излезе и затвори вратата. „Тук всички монахини ли мълчат?“ – момичето въздъхна в тъмнината. На стената имаше кандило с икона и църковна книга на лавицата под нея. От ниско прозорче, съзидано в стената на монашеската килия, светеше лоена свещ и за двете одаи; зад вратата имаше мъничко одърче и Анастасия легна; стори й се, че някой зазида стените и от тук скоро нямаше да мине човек, за да попита кой диша вътре.

Подир час клепалото би, Софрония пак отвори вратата на собичката, изговори кратко, като да броеше думите си:

– Време е за вечеря! – и тръгна към магерницата.

Всички тук живееха в сговор, работеха наедно и вкупом сядаха да ядат на голяма трапеза до огнището. Зиме калугерките плетяха тънки вълнени платове, лете превиваха гърбове из нивите и ливадите на манастирските имоти, гледаха и добитък. Имаха добра воденица с тепавица, завещана им от щедрия сопотски благодетел отец Кирил Нектариев. Преживяваха с много труд, с пестеливост и подаяния, които на свети дни им оставяха по-богатите гости. В килиите деня-нощя цареше тишина и покой; биваше някога две монахини да живеят в една килия, ала всякоя новопристигнала послушница се подслоняваше в малка собичка до огнището на монашеската одая... Някои млади момичета идваха тук да прикрият недъг или моминска тъга, ако имаха. Други, знатни и хубави, влизаха да добият грамотност; за най-бедните манастирът беше подслон. Но всяка, пристъпила прага на светата обител, безпрекословно се подчиняваше на игуменията и изпълняваше нейната воля.

– Кой те прати при нас? – последната от прииждащите към магерницата монахини спря до Анастасия и сестрински сложи ръка на рамото й.

– По зарька съм на отец Агапий; имам писмо за игуменията, но тя не знае за мен – отвърна й в светлината на фенера, окачен до вратата. Видя силното тяло на непознатата; лицето й, увенчано с големи,

блестящи очи и дълги вежди под ръба на калимавката веднага издаваше жаждата за живот извън манастира.

– И коя ще бъде старицата ти? – попита тихо, да не я чуят другите.

– Старица ли? – момичето не я разбра. – Посрещна ме монахиня... млада. Каза, че приела име Софрония, но не разбирам мълчанието й... Как ти е името? – Анастасия се усмихна, защото нещо стопли душата й; непознатата имаше прилика с хаджи Йоца, с щедрата й осанка, с волята да раздава добро...

– Теофания. От Русчук съм, кръщелното ми име е Василиса и Павел, като вапца гемията, написа с големи букви на едната страна ВАСИЛИСА... – монахинята подкани момичето да влезе за вечеря, но като прочете в очите му много въпроси, пак сви длан до ухото. – Не се страхувай от сестра Софрония; тя е усърдна в молитвите, но недостъпна за човешки радости... Утре ще поговорим пак! – и влязоха.

След вечеря Анастасия се прибра в собичката си, легна върху твърдия одър, впери очи в кандилото и въпреки умората от дългия път, не заспа до среднощ. Луната в пълен кръг се търкаляше по билото на Балкана, а когато стигна Каймакчал, свърна към Калофер и сякаш в миг светлината й грейна над Новакова махала, където беше кацнал манастирът „Въведение Богородично“. Анастасия чу въздишка в съседната одая, надигна се, тихо стана, с бавни стъпки се взря в прозорчето на монашеската килия, където трябваше да бъде Софрония. Въздишката – по-силна, по-трайна, дойде от одаята още веднъж и плевенската пратеница не повярва, че вижда добре; опря чело по-близо до стената, взря се, прекръсна дъх... Тялото на Софрония, голо, измъчено, светло, беше проснато на голия под; грапав камък, притегнат към стомаха и с годините носен там, се беше връзал в плътта, тъй както се връзва камъкът в жив корен – с мъчение!

„Господи, помогни й!“ – Анастасия се прекръсти. „Не е ли смъртен грях да убиваме с камък утробата, в която майката трябва да носи дете?“ – помисли, но не посмя да отиде при монахинята; беше чела житията на жени, които чрез усамотение и самоизтезание търсеха равенство с бога... Легна отново, и отново цялата нощ не заспа. Мислеше си дали Ковача е нейде наблизко, късно ли е да го потърси в крайпътен хан, че да се върнат в Плевен двамата...

Сутринта стана, уми лицето и косите си, потърси Теофания сред другите монахини и като я видя, се упъти да я попита за господин Райно Попович.

– Мъдроченият наставник от Карлово? – русчукликата надигна калимавката с веждите си. – Сестра му беше при нас, но преди месец отиде в самоковския манастир на монахините. Само майка игумения знае тайната за нейното заминаване – русчукликата се обърна към една от килиите; слънчев лъч падна върху кръста на гърдите ѝ, та освети в изгревна светлина и лицето – беше толкова хубава, че когато на празник в манастирския двор се събираше разнолик народ, мъжките погледи спираха за наслада и някои новодошли питаха коя е, защо е тук...

– Имам заръка да уча при него. – Анастасия въздъхна, зидовете на манастира ѝ се сториха високи, непревземаеми за знания извън богоучението.

Игуменията наистина не напускате покоите си; несмутима от заран до вечер, тя позволяваше само веднъж на ден сподвижницата ѝ Евдокия да ѝ донесе билков чай, плодове, хляб, вода... Не говореше с никого и никой от духовните чада не разбра какво ѝ е. Преди години гости на манастира само веднъж чули калугерката да казва, че иска да има своя къща и свои деца, но това било преди да почине Евпраксиния, предишната игумения на манастира, която анатемосвала копнежите на всяка монахиня за светски живот!

...В тихи следобеди звънчетата на конете се чуваха отдалече и край къщата на хаджи Вълко Георгиенов, вдигната на чаршията по левия бряг на Тунджа, мъже и жени чакаха да пристигне мъдроченият господин Попович. Файтонът, който всяка сряда хаджията пращаше до Карлово да докара наставника, пристигаше по филибелийския път, та можеха да го видят и калугерките от „Въведение Богородично“... Калофер беше прочут с хубостта на гайтана си чак в Цариград, затова търговци и по-първи хора в управата решиха да дадат на учителя две одаи от къщата на хаджи Вълко, та три дни в неделята да учи калоферските момчета.

Господин Райно беше родом от Жеравна, но след неразбории с тамошните управници се премести в Карлово през 1827 година. С благословията на княз Богориди, също жеравнин, господни Райно беше добил знания в гръцко училище и оттогава малко говореше български с попростите хора. Дрехите му, съшити по европейски терк, веднага го отличаваха от калоферци, обути в потури; и маниерите на господина бяха по европейския етикет – говореше тихо, с едва доловима усмивка и винаги в речта даваше първенство на другите. В Карлово имаше хубаво уреден дом, където приемаше момчета на богати търговци и известни родове; искаше и България да има достойни наследници на мъдростта, но те да говорят с науката на гръцки. Не беше негов греха, че още

нямаше добри български книги за учениците, но родолюбиви българи започнаха да го винят, че не се хваща да превежда от гръцки на роден език. С негова светлост отец Агапий се запознах в Търново няколко дена преди ръкополагането на архидякона в сан епископ и тогава надълго си поговориха за потребността от български светски училища. А родолюбивият Васил Априлов написа на господина дълго писмо от Русия и го кореше, че не обявява родния език за основен:

„Ако и да беше катедрата на мъдростта установена в Гърция, завоевателите римляни я задигнаха в Рим и оттам я взеха всички други народи. Кажете ми прочее, ако тези различни народи бяха поддържали, че просветата не може да се предава на друг език освен на гръцки и ако сялапо бяха учили само тоя език до днес, щяха ли да стигнат до днешната просвета? Съвсем не. Народите направиха онова, което здравият разсъдък изисква. Създадох писменост и преведох всички елински произведения и с това се развиха и са по-образовани и от гърците. Това трябва да прави и нашият народ, да върви по онзи път, по който са вървели другите народи преди векове и по който нашите прадеди трябвало да вървят през всичките светли дни, като люде, които са приели християнството по-рано от много други народи и са имали и писменост, и просвета...“

Писмовните пререкания между Васил Априлов от Русия и господин Попович дълги години не заглъхваха, но волята на габровския родолюбец взе надмощие, та светейшият от всички отци Неофит Рилски, откри през 1835 година новопросветително училище в Габрово и сложи начало на българското просвещение.

... Господин Райно често идваше в Калофер с госпожата си Анастасия Попович, която вече беше на възраст около петдесетте, но понеже цял живот за нея се грижиха измежарки, тя изглеждаше светла и млада, досущ като дъщеря на наставника. В празнични дни господинът и госпожата често влизаха в църквата „Св. Атанас“, но тази година в деня на слънчевото подмладяване, Еньовден, госпожа Попович тръгна с невестата на хаджи Вълко към църквата на „Въведение Богородично“. Родственикът на епископ Агапий беше казал, че Анастасия вече е в манастира и чака негова ученост. Старата Хадживълковица, възпълничка, заморена от стръмнината, по която се качваше из ръта, подхвана приказка с госпожата:

– Внучките ми са още малки, но ще бъде добре да добият грамотност при негова мъдра ученост. Ще дадем още една одая, че Теодора, Веса и плевенската пратеница да се учат отделно от момчетата – от

лицето ѝ се лееше пот и усещаше сърцето си в гърлото.

– Не бива момичетата на Герго Вълков, най-състоятелния търговец в Калофер, да остават неграмотни – госпожата подкрепи Хадживълковица, защото и тя милееше за издигането на девиците. Истина беше, че и калоферските мъже обичаха да са чорбаджии в къщи, но те не туряха в грях женската обич към просветление. Срамота им се виждаше да живеят с неука невеста, затова всички грамотни мъже учеха калоферки на четмо и писмо, та смаяха с деянията си чак Високата Порта. Когато доведоха до знанието на султана, че гяурките тайно се просвещават, той плясна недоумяващо с ръце: „Машалла, машалла, каква неразбория настава във великата ми империя!“ Но не издаде ферман за забрана!

Госпожата и Хадживълковица бавно стигнаха до манастира. Две монахини стояха отстрани на пътната вратница и поливаха вода всекиму, влязъл тук за църква. На малки дървени пейки в двора бяха насядали подранилите гости, а пред вратата на църквата, свила ръце към големия кръст върху гърдите си, игумения Минодора посрещаше благочестивите християни. Анастасия Попович даде път на Хадживълковица и почти телно се наведе към духовната майка:

– Драго ми е да видя обична светлост в добро здраве, с чисти надежди. Преди време чух, че дълго сте страдала – колкото загрижено, толкова и проникателно гледаше лицето на монахинята.

– Мина вече страданието... Днес се радваме на деня, в който слънцето се преобръща към нас. Лековитите билки, дето тази нощ ще берем с послушници и монахини, след време ще дават облекчение на всички страдащи – искаше да отклони въпросите за необяснимото си уединение.

– Миналата неделя тук е пристигнала пратеница на врачанския владика, който моли момичето да остане в манастира, но три дни от неделата да го пращате в къщата на хаджи Вълко за огромяване в граждански науки – госпожата попита направо, без дълги любезности, понеже приближаваше часът за празнична служба.

– Богочестивата майка Евгения е моя познайница и към нея имам сестринска обич – само затова ще склоня да пускам момата във от зидовете на светата обител. Манастирът е покрив за целомъдрие... – отсъди строго, но не се доизрече: ако дава позволение на всички монахини да се сношават със светския живот на града, в килиите ще настане смут! Тук девиците се учеха да четат църковнославянски, сричаха бавно подир онези, вече добили грамотност, една от друга повтаряха каноните на богословието – всяко друго знание въвежда в грях!... Игуменията

вдигна ръка да се прекръсти: – Чух, че от Търново приижда чума и ще затворят пътищата към градовете. Добре е идущата неделя да останете в Карлово, ала утре ще пратя плевенската девица при господин Попович! – поклони се смирено и влезе в църквата.

След Еньовден беше четвъртък. Анастасия взе позволение от майка Минодора да отиде до къщата на хаджи Вълко и там да види за първи път господин Попович. Хаджи Ана от Заара трябваше да съпроводи плевенската пратеница, защото не бе позволено калугерките сами да напускат светата обител и сами да ходят по улиците на града. Като стигнаха чаршията и минаха под сянката на голямото орехово дърво, прекосиха плочника на Тотьовото кафене и застанаха пред голямата пътна вратница на чорбаджийската къща.

– Отвори, отвори, момичке! – старата Хадживълковица викна от чардака, като видя калугарките да се суетят. Анастасия отвори и видя вада от реката да минава през големия двор на хаджията. Много чаркове за гайтан чукаха покрай вадата, а над чемширите стърчеше покрив на кладенец. – Тук ела, момичке! – чорбаджийка Стефана махаше с ръце, понеже гласът ѝ се губеше от шума на чарковете.

Хаджи Ана седна на пейка до чемширите, пък Анастасия тръгна към жената. О, каква беше къщата на хаджи Вълко! Двуката, с голям чардак, с много одаи и на всяка одая по чифт прозорци. Бяла отвън, с варосани гладки стени и широки греди за опора на стрехите, тя можеше да побере половината калугерици на „Богородично Въведение“... Над чардака с големи, окръглени букви беше написано 1821 – годината на градежа. От едната страна на къщата се виждаше покривът на сеновала, до него беше големият хамбар за жито, зад него – оборът. На десетина разкрача от витата стълба, която водеше за горния кат, Хадживълковица вече чакаше Анастасия с разтворени обятия.

– Ама ти си голяма и хубава! – поиска да прегърне момичето, защото видя, че то се смути. – Кир Райно и момчетата вече са се събрали в голямата одая, а Ботьо Петков ще дойде скоро... Твоят баща търговец ли е? – любопитството не ѝ даваше покой, искаше да разбере достойно ли е врачанският владика да дава грошове за просвещение на момиче.

– Тате не е търговец... – Анастасия замълча.

– Тогава е първенец на Враца... или хаджия? – уж питаше неволно, а опаленото лице и престореният глас бяха досущ като тези на плевенските устатници.

– Не е първенец, не е и хаджия. Тате, мама и Христо живеят в Плевен – не сме родственици на врачанския владика! – опита се да спре

въпросите на тази яка жена.

– Ами... значи е свещеник в църквата! – Хадживълковица не мислеше да спира; любопитството вече я късаше.

– Тате е ковач, а мама Цвета е слугувница в къщата на хаджи Йоца Хицовица! – раздразнено, но ясно отговори.

– Не ти вярвам! – викна хаджийката, защото не можеше да проуми как момиче на измежарка и баща ковач ще учи светски науки. – Хайде, качвай се при наставника и момчетата...

Когато отвори вратата на одаята, Анастасия видя десетина момчета, насядали по миндерите и с книга в ръка; господин Попович стоеше до прозореца, обърнат с гръб към вратата и говореше:

– Веднъж няколко човека попитали един мъдрец, защо богатите не ходят в домовете на учените човечи, а учените ходят в домовете на богатите? Мъдрецът така им отвърнал: „Защото ученият знае от какво има нужда, а богатият не знае“ – наставникът замълча дяволито, обърна се да види кое момче най-бързо ще разбере словата му, пък срещна Анастасия.

– Простете, че ви обезпокоих без позволение, но госпожата каза... – момичето се обърка.

Господин Попович вече прехвърляше шейсетте, а лицето му беше гладко, косата силна, едва прошарена, очите му лъчисти и строги сякаш проникваха в потайните мисли на човека.

– Драго ми е! – прекоси голямата одая и подаде ръката си. – Госпожицата как живее в манастира? – попита любезно, покани я да седне до момчето на хаджи Коно.

– Живея с благодарност към всички, които ме пратиха тук, ваша обична ученост, и с блага надежда да изпълня заръката им.

– Пазя писмата на врачанския владика и зная волята на благородната майка Евгения да отворите училище за момичета. В това начинание са нужни много знания и духовна мощ – каза наставнически, защото знаеше силата на доброненавистниците при всяко народно благо.

– Ако ваша ученост ми даде нужните знания, с духовна мощ ще ме подкрепи негово, просвещенство, епископ Агапий – спокойно отвърна девицата, а наставникът се удиви на разсъдителността ѝ.

По дървената стълба се чуха силни, бързи стъпки – не бяха на Хадживълковица. След миг на прага застана снажен, висок, внушителен дваисет и четири годишен момък. Младежът се славеше с ненаситния си стремеж към училищни знания и скоро се бе завърнал от новопросветителното училище в Габрово. Преди време калоферци го бяха повикали

за певец в църквата „Св. Атанас“; на неделните литургии, щом извикаше „Братя!“; свещите олюляваха пламъци и народът се тълпеше поблизо да чуе словата му. Четеше гръмко и отчетливо Верую, а гласът му бе мелодичен и дори свещениците се захласваха. В килиите на църквата по своя воля беше събрал двайсетина бедни, но будни момчета да ги учи на писане, смятане, българска история, ала най-голяма беше жаждата му да ги просвещава в землеописание.

– Даскал Ботьо Петков – представи го с уважение господин Попович. – Мой ученик от Карлово и моя силна надежда!

Момъкът се поклони, подаде ръка на послушницата, а тя пламна от внезапното му притегляне.

– Анастасия Димитрова от Плевен, врачанският владика я праща за светски знания – кратко и все тъй с почит наставникът пристъпи до нея, за миг замълча, после се обърна към Ботьо.

– Добре ще е да упътваш момичето по странознание, когато ме няма.

– Вчера Хадживълковица каза, че и нейните внучки ще учат грамотност – даскал Ботьо добави бързо, за да прикрие смущението си.

– Внучките на Хадживълковица не могат да четат и пишат, а плевенската госпожица е грамотна. Сега идете в другата ода и препитай момичето кое-колко знае – напъти ги в една от собите, които хаджията беше отредил за наставника.

Когато на следващия ден господин Попович отиде в килията на църквата „Св. Атанас“, видя момчета, наредени край голям леген, пълен с вода и плаващи в него дъсчици. Анастасия седеше сред момчетата на ниско столче и слушаше словата на учителя Ботьо.

– Разсъдете сега, че този леген е море и всички тия дървета из него ще са земя. Които дръвца са обиколени отвсякъде с вода, ще ги именуваме острови, а тия, които са долепени някъде до легена, ще наричаме полуострови...

Момчетата се надигнаха кое на кояно, кое съвсем право да видят що е остров, що – полуостров. И понеже нямаха никаква представа за истинското море с водата му, за тях легенът беше истинското море, а всички дървени късове в него – истинските земи, които Ботьо Петков назова. Без преиначаване, само че в по-велики размери, легенът се превърна и в земно кълбо. Върху една от дъсчиците даскалът беше написал с въглен БЪЛГАРИЯ, та при разклащане на водата децата гледаха с много трепет да не би някоя друга земя да удари тяхната. Всички наскачаха около легена, забравиха, че при тях е мъдроученият наставник и

вече нетърпеливо чакаха да отидат по домовете си, да показват на хората от махлата кое е остров и кое – полуостров... Анастасия пристъпи до Райно Попович, извади лист от дрехата си и го подаде на наставника.

– Искам да пратя писмо на майка Евгения. Ако ваша прелестна ученост ми помогне и за това, ще ви бъде признателна!

Учителят взе листа и само очите му се усмихнаха, щом долови смущението на девицата.

– Как мислите – добър даскал ли е младият Ботьо Петков?

– Щом е ваш ученик, ваша обична ученост, няма съмнение, че е добър – Анастасия се изчерви и не посмя да погледне към Ботьо.

Откак вчера взе да ѝ впамятjа откъде са дошли първите българе, как са кралствали, как са царували, как са царството си загубили и под иго как са паднали – послушницата по пътя и в манастира си мислеше само за него. Ботьо бе взел духовна прилика с вуйка си – благодетеля отец Кирил Нектариев; а по лице – силно и строго, той беше на майка си Ана.

– След време ще пратя даскал Ботьо в Русия, че щом се изучи там и се върне в Калофер, да вдигне ново голямо училище и да бъде в него пръв наставник! – Райно Попович нарочно каза пред Анастасия. – Добре е, че още няма мома на сърцето и невеста.

– Който се хване с народна управа, трудно събира дом – Анастасия поиска да защити връстника си; беше по-силен от Пенчо и повече милеше за народа. Цяла нощ не я хвана сън върху одърчето в килията, искаше по-скоро да открият училище в Плевен, та да стане равна с младия си учител. Ами... как ще замине тъй далече от него? – питаше се до съмнaло и като не намери отговор, стана, взе лист, запали лоената свещ на прозорчето и почна да пише на майка Евгения.

„Свята майчице,

Ако би могла да дойдеш в Калофер, няма да хванеш вяра на очите си. Чувала ли си да хвалят града като Алтън Калофер? То е защото всички калоферци са работни, честни, добрички, окопите-ни, а свободата им е сладка и свята. Градът наистина няма прилика нито с Плевен, нито с Враца, защото тук не живеят мюсюлмани. Разправят, че турски ага не се задържа, понеже войводата Калифер пръв се заселил на това място с дружината си, когато нашето царство било превзето. Мъжете разположили стан край Тунджа и с бързоноги коне ходили до Сопот да си грабнат по една мома... Султанът научил за тях, зачудил се на такава храброст

и издал ферман с големи правдини за градеца. Тук има много грамотни невести и калоферци не мислят, че е срамота момиче да учи с момчета.

Майчице, изповеднице моя, вчера за първи път бях при господин Райно Попович, който ще ме учи на смятане, свещена история, краснопис... Имам и друг наставник, млад, скромнен, сладкогласен, с омайваща мощ! Аз го попитах грешно ли е това, че съм момиче на бедни родители, а отец Агапий плаща за моето просвещение. Той ми отвърна сериозно и строго: «Госпожице, знанието е дар за разума, не за кесията! Похвално е делото на преподобния ти отец». Всички тук възхваляват благодеянието на вашата воля, та когато открием училище за момичета в Плевен, нали ще бъдеш доволна, ако повикаме веднъж този наставник, именува се Ботьо Петков...

Майчице скъпа, не разбирам деянията на старичката си, сестра Софрония. Родителите ѝ, бедни карловци, я оставили зад зидовете на манастира едва тригодишна и вече много години живее строг монашески живот. Тя не може да понася дишането ми в съседната собичка; усамотението я води към мъка, а не към човеколюбие. Не е ли по-велик грехът ѝ като наказва утробата си с камък, вместо да я дари с любов?... Зная, че тези слова са богохулни, но моля владиката, моя духовен баща, ако може да пише на майка игумения и да ме преместят при друга духовна сестра... Нека ѝ спомене Теофания русчукликата, която се слави с отзивчива душа и ми помага в манастирския живот.

Вечер тъгувам и мисля за теб, мисля и за мама Цвета – знам, че ще намериш думи да утешиш страдащата ѝ душа, тя има нужда от помощница в къщи, а Калофер е тъй далеко.

С благодарност целувам вас всички, които ме пратихте тук. И които ме чакате.

Анастасия“

2.

– Сладка да сиии! Сладка и медена! – извика на двора баба Върба, която живееше с мъжа си и двете си дъщери в ниска къща на Сливака край Карлово. Всички чуха, че чумата е влязла у тях и се затвориша в къщите си. Беше св. Пантелеймон на 1837 година и разгарът на лятото;

имаше много земеделска работа и зърното не трябваше да остане непобрано. Час по час хората се втурваха със страх по нивите и като се кръстеха, молеха черната мор да ги отmine. Пръв дядо Мильо Бабин-върбин – кротък, работлив човек, напипа буцата по слабините си, а като започна да се тресе, да му идват видения и да тъмее тялото му, оставиха го сам в една одая и водица му туряха до главата, пък той не виждаше и водицата... Подир десетина дни много народ захвана да скубе косите си; жените вечер слагаха пред прага комат хляб, паница с ядене и канче вода, та чумата, щом рече да влезе, да се наяде и засити, вещици дано да я грабнат, дано я разкъсат, да я въвлекат вдън земи! – пустосваха, ала нямаше по-страшна сила от чумата и тя взе да коси навред, по близки села и градове, към Сопот, Калофер, прескочи Балкана. Знаеше се, че чумата не отива само по ниви, изорани от двама братя с рало, направено от братясало дърво и теглено от волове-братя. В такива землища хората си правеха колиби или тъкмяха покъщнина и се качваха все по-високо в планината, защото след месец из въздуха и водата, из пръстта и подмолите вече всичко гъмжеше от зараза и зловоние, а около къщите се носеше страх.

Заптии вардеха между Карлово и Калофер и не даваха да се смесват хора от разни селища. Вардачите пускаха само друмници, дошли по кيريا от градове, дето още не е пламнала тази напаст. Други изтърсваха товара си и го претоварваха на местни коли, но не можеше да се направи много.

Заптите спряха и коня на Ботьо Петков, който галопираше из рътлината от Карлово за Калофер – конникът трябваше да извести, че Райно Попович няма да учи калоферските момчета, докато не си иде чумата. Никой не знаеше докога черната мор ще коси народа – в някои градове тя бе придошла лани, бе поспряла със снега, а ето, че това лято хвърли семе за смърт.

– Обърни коня и се върни в Карлово! – заптите заповядаха на Ботьо Петков, защото е добре човек да носи на раменете си юнашка глава, но не дотам, че да я затрие.

Даскал Ботьо обърна коня си, отпрати се там, където го напътиха, но след първия завои свърна през гората и по десния бряг на Тунджа пак тръгна към града, който от две недели все повече го влечеше. Често мислеше за плевенската послушница, тъй рано възлюбена от мъдростта; радваше го покорността ѝ пред волята на архиерейската майка Евгения; харесваше и осанката ѝ – силна, висока, стремителна, жадна сякаш да достигне неговата осанка на исполин. Конят се провираше между

шубраците и дърветата, сплели клони покрай реката, пък младият даскал мислеше, че като стигне Калофер и обяви в Хадживълковата къща вестта за господин Попович, по някое време ще иде и в манастира „Въведение Богородично“ да извести Анастасия. Даже и мъдрученият наставник да не събира момчетата, момичето може да ходи в църквата „Св. Атанас“ – да не губи драгоценното си време за просвещение. Умуваше си, че колкото помни от взаимоучителните таблици на учинейшия учител Неофит Рилски в Габрово, ще ги напише пак и по тях, като показва на момчетата, ще наставлява и плевенската послушница... Така мислеше даскалът, но като стигна до метоха на изток от църквата „Св. Богородица“, на полянката под ръта Лила-стара, видя как с волски кола караха починалите от чумата и разбра, че дълго време калоферци ще търсят спасение за живота си и няма да мислят за ограмотяване. Ботьо Петков тръгна към „Богородично Въведение“, а когато наближи Новакова махала, съзря народа от околните къщи да се тълпи към манастира със стомни, за да налее лековита вода, идеща от аязмото под иконостаса. Наставникът върза юздите на коня на брястовото дърво до манастирския зид, влезе в широкия двор, промъкна се в църквата с надежда да види Анастасия, но погледът му се замъгли, като гледаше как стъписаният народ целува позлатения кръст на разпятието и така заразата се носеше от уста на уста, от болен на здрав, докато надвие!

– Майко на духовните си чада, отпрати народа и не позволявай да целуват иконите! – даскалът се изправи пред игумения Минодора, а тя се прекръсти и му каза да си върви.

– Спри хората и залости пътната вратница, светата обител не бива да се превръща в място за смъртна зараза! – повтори думите си отчетливо, звънко, че да го чуят всички.

Някои мъже вдигнаха ръце да обършат устните си, жени потътриха крака да си тръгнат, други казаха на глас, че даскалът е замъглил разсъдъка си и говори богохулно.

– Добър ти ден, даскале, сполай за думите, които каза, ала сам човек не ще надвие страха на мнозината – Анастасия спря до Ботьо, Петков; край пламъците от свещите на големия църковен свещник тя срещна отново очите му, сипещи милост и гняв. – Иди си със здраве! Ако майка Минодора даде нужното позволение, може ли да идвам в килията на „Св. Атанас“?

– Теб търсех – даскалът отвърна кратко и сега послушницата му се видя по-хубава, по-смела, готова, да го предпази от зли езици.

– Не прекекавай игуменията, ще навредиш и на мен, и на себе си!

Иди при чорбаджиите на града и им кажи да пратят до всички манастири прошение – вратите на църквите да не се отварят, че да не се събира болен със здрав народ! – послушницата изрече думите тихо, страхуваше се от Минодора. – Кажи им още, че послушници и монаси от манастирите ще бъдат потребни с милостта си, с волята да помагат на страдащите, с надеждата да спасят злочести, самотни деца...

Наставникът толкова се приближи до Анастасия, че докосна с ръка расото ѝ.

– Ще останеш ли дълго зад зидовете на манастира? – попита, защото усещаше, че искаше тази мома да го съпътствува дълго, завинаги...

– Щом се изуча доволно, ще открия училище за момичета! – дъхът ѝ, възбуден и мощен, угаси две свещи на свещника.

... Дните се повлякоха бавни, пусти, глухи, сякаш някой беше скъсал охлузените върви на житието и от тук скоро нямаше да мине ръка, която да ги завърже. Калофер съвсем оредя; мнозина от родовете, избягали с деца и добитък към планината, бяха спасени; онези, които не намираха за потребно да тръгнат след тях, след три-четири недели останаха наполовина. Даскал Михал уж можеше да прави сам церове, чумата го отнесе. За малко време умряха два попа, трима хаджии и 700 човека народ от всичките хиляда калоферски къщи.

Млъчко Стамболията, който имаше два вола и правеше всяка година дълга кирия до Цариград, се върна два дни преди да плъзне чумата; като затвориха друмищата, не го пуснаха повече вън от града... Той беше як, неразговорлив човек, който не можеше да седи дълго под един покрив. От малък превозваше с баща си шаяци и животът му минаваше на колела – без домашно огнище, без топла храна и невеста, която да го помилва. Лицето му, сипаничаво от ветровете и студа, беше изсечено от ръка на майстор, пък очите му гледаха тъй, сякаш искаха да умилостивят човека, с когото говори. Събираше добри грошове от кирията, но никой не знаеше къде ги дава, защото вечер не ходеше в хановете да пие; нямаше кой да ги харчи... Беше прехвърлил вече петдесетте и хората спряха да го задяват за невеста; а имаше мераклийки калоферки не само за грошовете му, дето баба Сарафица викаше, че ги ровил в гърнета в градината, ами от първи очи се виждаше благината в душата му.

Стамболията тези дни вървеше из заглъхналите улици на Калофер, спираше тук-там да види има ли още живи хора, че да помогне с каквото може на стари и изнемощели; от заразата не се кахъреше – сам човек и чумата не го дири! И тъй, както гледаше пустоша на големите къщи с празни соби, разбра, че същият – сирот и безсмислен – беше неговият

живот без дом, без деца и човешка радост. Стамболията вдигна ръка да обърше потта от челото си и се упъти към „Въведение Богородично“ да пие целебна вода, че му се виеше свят. Слънцето превалаше над върхарите, а от високото му огниво земята ставаше алена. Млъчко стигна вратницата на манастира, натисна с коляно, огледа се, пък като се сети, че този ден не е празник, мина му през ума да се върне.

– Кого дириш? – русчуклийката отвори вратата сърдито, но щом забеляза, че Стамболията се сконфузи, дощя й се да се засмее.

– Сгреших, сгреших, сестрице! – мъжът се заоправдава, понечи да тръгне надолу, но не можа.

Теофания се усмихваше, после се засмя силно, звучно... от много недели тази беше първата усмивка в града.

– В неделя ела, тогава ще имаме много хора! – смееше се монахинята, сякаш искаше да му каже още нещо... Или на него така му се стори. Досега жена не му беше говорила с умоляващ глас; обърна се обратно, заспорява се, не посмя да погледне назад, защото си мислеше, че непознатата пак ще е там, пак ще го мами като видение по залез... През нощта сънува монахинята в бяло расо, на бял кон, подаваше златна халка и му казваше, че е вдовица... Думите идваха от съня на Стамболията, но бяха истина от живота; седемнайсетгодишно момиче на бедни родители от Русчук, тя била толкова хубава, че я харесал синът на най-имотните търговци с гемия, които разкарвали стоки по далечни страни, а няколко пъти опирали до Виена. Павел така бил омаян по хубостта на Василиса, че я взел за жена. Десет години живяла при него и за тези десет лета свекърва й давала лековити билки да отима дете, но... снагата й оставала все така кръшна и тънка, все така жадна... Преди осем години Павел вапцал гемията в алено, написал с големи букви от едната страна ВАСИЛИСА, отплавал незнайно накъде, а след година в Русчук пристигнала вест, че се удавил и не могат да намерят дори гемията... Василиса не вярваше! Знаеше, че човекът й се е потулил някъде и живее злочест... Но вдовицата не каза никому тази тайна.

Стамболията се събуди; изгълкува съня си на лошо, ала започна да смята на пръсти колко дни трябва да чака до неделя, когато трябваше да отиде пак във „Въведение Богородично“. Беше сряда.

Пред вратата на манастира спря каруца, теглена от коне. Коларят стар, одрипан човек, когото наемаха да превозва за нищо пари, обиколи зида, натисна вратата с рамо, извика, но... никой отвътре не му отвори.

– Нося хабеер! – проточи високо и звучно глас, сякаш пееше и не личеше да се плаши от чумата.

Монахините чува вика му, затова пратиха куличката Варвара, която двадесет години живееше в манастира, но умът не ѝ стигаше да добие грамотност.

– Върви си по пътя и не натъжавай сестрите! – послушницата отпрати Див Кольо, щом чу какво ѝ рече.

– Кажи на игуменията да дойде тук, а ти върви с чумата! – ядоса се кираджията.

Варвара тръсна вратата пред лицето му, замъкна се към кладенеца, но не каза на монахините кой и за що е бил. Чак когато Евдокия, сподвижницата на майка игумения попита кой е викал отвън, послушницата взе да ръкомаха и обяснява на пресекулки, че Див Кольо бил натоварил добитък от далечни някакви кираджии, дето не ги допусkali до Калюфер, та те му Дали писмо за манастира. Коларят искал да даде писмото, но понеже пустосал и без друго злочестата послушница, тя не посмяла да вземе листа. Евдокия забърза към пътната вратница да види чака ли още пратеникът. Там беше. Седнал като куче на прага, той гледаше да му отворят, че да изпълни заръката, за която далечните кираджии му дадоха три пари. Щом Евдокия отвори вратата, Див Кольо пак вдигна ръка да пустосва и да даде листа.

– Хай какво се укрили, сякаш чумата е гол мъж! Взимай този хабер и ако не го дадеш на игуменията, мисли му!

– Сполай ти за писмото! – монахинята се поклони, сякаш не чу хулните думи; отново залости вратата и понесе вестта към одаята на майка Минодора.

В двора няколко калугерици плетяха чорапи и се препичаха на слънце, други се криеха от маранята в килиите и шептяха молебствия, трети препридаха вълна под асмата на дивото грозде и от дълги прозаявки късаха нишките... Беше тихо и над града се чуваше само тревожният звън на църковните камбани, които биеха за упокой.

– Боже! – щом прочете писмото докрай, майка Минодора се прекръсти. – Бива ли толкова мъка върху една душа, Господи? – изрече на глас, наметна расото и излезе да потърси Анастасия Димитрова от Плевен.

Пратеницата на врачанския владика Агапий не беше на двора сред монахините, които плетяха чорапи, нямаше я и пред иконите на манастирската църква, и в градината не се виждаше, където други три монахини подстригваха ниско чемшира. Игуменията се упъти към една от вратите, дето беше килията на монахиня Софрония, пък досами нея собичката на Анастасия.

– Добър ден, сестро Софрония – майка Минодора поздрави, понеже изсушеното тяло на мъченицата беше свито на одъра и навярно калугерката спеше.

– Прощавай, майко! – тя стана, бързо се изправи на крака и се сведе, като че молеше прошка.

– От месец и повече с теб живее момиче от Плевен, което трябва да учиш в усърдни молитви... Радва ли те послушницата Анастасия? – игуменията отвори и съседната собичка, където седеше момичето, разтвори страниците на църковна книга.

Изпитото лице на Софроний се огъна, а устните ѝ изрекоха:

– Словата, които изричаме в истини и усърдни молитви, са малки за великия смут в душите ни. Послушницата се мами от чужди знания и често излиза от манастира – преподобната майка знае това! – не искаше да крие злобливостта си.

– Изпълнявам волята на архиерейската майка Евгения! – Минодора беше поразена от упрека и сякаш искаше да се защити.

– Но послушницата шепти забранени молитви! – очите ѝ срещнаха с гняв очите на игуменията. – Чувам имена на мъже, чувам безсънното дишане, което, ме плаши, смущава уединението ми... – Софрония се сведе и притисна камъка, впит в корема ѝ. Никой досега в манастира не знаеше за нейното самоизмъчване, не беше виждал наказанието ѝ. Освен Анастасия.

– Ще преместя послушницата в друга килия, за да утешиш душата си. Моля те да излезеш, сестро Софрония, имам думи за плевенската сестра – искаше да успокои монахинята, но преди да излезе, мъченицата отново изправи глава и сви устни.

– Тя може да скрие истината от вас, но когато завчера я попитах ще приеме ли схима, сестра Анастасия каза, че зидовете на светата обител не пълнят душата ѝ с човеколюбие! Тя иска да се върне в Плевен, че да учи момичетата по богохулни книги!

Страшен беше гневът на Софрония; очакваше от съседната собичка да чуе думи за оневинение, но преди майка Минодора да влезе при Анастасия, слабото тяло на монахинята се провря през вратата, излезе да дири покой.

– Дете мое, друмник някакъв спрял пред манастира и попитал за теб – вести носи от Плевен – игуменията положи ръце върху раменете на послушницата. – И там в града тръгнала бубоническа чума, та се не знае колко народ отнася в пръстта – възрастната жена се прекръсти и замълча, защото долови тежкото дишане на момичето. – Наедно с други

духовни неща благочестивият епископ Агапий пише, че Ковача, както именуваха твоя баща, не е между живите, вечна му памет! – стисна раменете, после обърна лицето ѝ към светлината, видя как то избеля отведнъж, а очите ѝ се разтвориха, сякаш гледаха опустошение.

– А... мама? – гърлото на момичето беше пресъхнало; затвори очи, сякаш се боеше да чуе отговора, и потърси опора в стената с огнището.

– Не споменава жена, но... пише, че и синът на Ковача, брат ти – Бог е приел двамата в една нощ, царство им небесно! – положи писмото върху одърчето ѝ, остана минута-две, а преди да излезе, се прекръсти отново и рече: – Потърси утешение на душата си в църквата; за страданието Бог ще те възнагради!

– Господи! – Анастасия се захлупи на пода. Почувствува и себе си, и килията, и цялата молебсана клета земя в безутешна самотност. Като се вдигна след час, взе вързопчето си, поиска веднага да потърси коне, да премине Балкана и да стигне в Плевен, да хвърли шепа пръст върху пръстта, под която лежеше Ковача и иконописецът на свети икони... Понечи да върви пеша, да стигне по-бързо от нощта и по-бързо от утрото след тази нощ... Но спря до зидовете на манастира. Изправен до владишкия трон на църквата „Св. Атанас“, даскал Ботьо Петков пееше „Верую“!

3.

КАРЛОВО

ЗА ТВЪРДЕ УЧЕНИЯ ГОСПОДИН РАЙНО¹⁴

С голямо задоволство прегръщам любимата ми ученост, като вседушевно ви молинтвувам... Вие ми пишете, че калугерките ми изпратили едно писмо за жито. Това писмо получих напоследък. Тазгодишното ми безпокойство и ненавременното ми пристигане в скромната епархия ме направиха неприятен за ваша ученост и за свещения манастир, поради което искам прошка. Радвам се от известието ви, че Анастасия и Костаки напредват и ги молинтвувам от душа. Момичето беше изпратено в манастира повече за да се украси и с благородни нрави, да стане способна, за да бъде полезна на девойките в отечеството си и да се потруди старата ми майка по-скоро да се удостои да види това през

14. Автентично с архивите на Райно Попович.

живота си като своя собствена милостиня... Анастасия да бъде прилежна, ако е възможно и във взаимоучителния метод, да пита и да учи това, което е според силите и...

На обична ми ваша ученост
горещ просител пред Бога
Врачански Агапий

Чумата беше спряла да коси изведнъж: със студените дни семето ѝ измръзна; душите на хората се отпуснаха за надежден живот; отдъхна си от разпяти кръстове и земята. Послушници и монахини от манастирите околоръст помагаха доколкото могат с молитви, цяр за черната мор не намери никои. Чадата на божите храмове не бяха пощадени от смъртта – пък животът беше мил поравно за всички.

Килията на Теофания не беше по-голяма и по-светла от одаята на сестра Софрония, но нали когато душата на човек трепти за благоплоден живот от трептенето наоколо се пръска сияние; така и от дишането на русчуклийката в килията ставаше хем топло, хем светло, хем чисто... И Анастасия усещаше всичката ѝ благодат. Не, не само че усещаше дишането и чуваше монашеските молитви, ами игумения Минодора даде нужното позволение Теофания да съпътствува послушницата до дома на хаджи Вълко, където наставникът Райно Попович пак захвана да учи момчетата. И както учеше децата да броят от едно до хиляда, включая четирите действия с тези числа, така повика за свой помощник още един даскал – Брайко Хаджигенович, който се беше върнал от новопросветителното училище в Габрово и беше преписал взаимоучителните таблици на Неофит Рилски.

– Я какъв е хубав новият ни наставник! – старата Хадживълковица нарочно хвалеше даскал Брайко, защото виждаше, че Анастасия, седнала сред момчетата, слуша учителя, повтаря по него, пък гледа да се отвори вратата, че да мерне Ботьо Петков. И което си беше истина: даскал Хаджигенович имаше една възраст с даскал Ботя, но хрисим, несмутим от бунтовен дух. Брайко нямаше онази мощ на живота, с която природата-майка дарява малцина.

„Едно място за всичко нещо
и всяко нещо на мястото си“

– момчетата учеха този ден.

Даскал Брайко беше окачил по стените в голямата одая на

Хадживълковата къща таблиците, извеждаше най-добре наученото момче да чете написаното, а другите в одаята хем повтаряха, хем запаметяваха. Главният показвач трябваше да показва и повтаря по три пъти, после по още три пъти учениците повтаряха: „В каквото хоро влезеш, такова хоро трябва да играеш“, „Ако посееш, щещ и да пожънеш“, „Ако ми е кум, да не ми е Господ?“

Даскал Брайко носеше голяма брада досущ като баща си хаджи Гено, който по корен произхождаше от Сопот, но беше дал момчето си в карловското училище на Райно Попович. Анастасия не знаеше брадата на хаджи Гено, затова през всичкото време си мислеше, че новият ѝ наставник прилича на епископ Агапий, когато беше архидякон.

– Господин учителю, ще ми дадеш ли до утре таблица за прочитание 17? Искам да я прочета и препиша в килията си – момичето помоли за таблицата не само за да я отнесе в манастира, а да я прочете в школката одая на „Св. Атанас“.

Даскал Брайко откачи голямата таблица от стената, даде я на Анастасия заедно с кавалера за внимание и благочинност, и ѝ каза, че може да има предмета за прочитание до идущата сряда, когато госпожицата пак ще дойде за поучение.

– Ха! И какво ще внесе в светата обител плевенската послушница? – Хадживълковица видя, че Анастасия излиза последна от стаята. – Я да видя, дай да видя, момичке! – втурна се да разгледа написаното, но по-неже свечеряваше, не видя добре буквите и помоли момчето да прочете:

„... От бога нищо не може да се укрие. Бог всичко знае. Той знае не само щото правим, но и всичко, което си мислим...“ – прочете към края насуки на глас, а хаджийката не можа да скрие завистта, която хапеше сърцето ѝ.

– Да, да, бог вижда всичко и всичко знае... Той знае по кого губиш ума си, ама даскал Ботьо ще иде в Русия и ще те забрави! – тръгна да изпроводи послушницата до вратата.

– Нека замине! Тъкмо от него ще стане по-добър наставник! – Анастасия отвърна, пък сърцето ѝ се сви: „Ако замине в Русия, майчице, ще се върна в Плевен и там ще го чакам!“ – помисли, отвори вратата, прекрачи прага и се учуди. – А? Няма я сестра Теофания! – огледа наоколо, но като не видя калугерката, тръгна към махалата над църквата. Натам живееше Стамболията. Никой не чу какво му беше казала Теофания в онази неделя, когато чумата косеше наред, а Млъчко беше броил на пръсти дните, че да срещне отново видението си. И не тръгна повече

към Цариград по кирия.

Къщата на Стамболията не беше голяма – като за самотник човек, който нямаше нужда ни от двор, ни от домашен добитък, освен воловете, с които теглеше стока по разни градове на Империята. Докъде беше неговото място не се знаеше, понеже нямаше и плет, та към двете му одаи се вървеше направо през неразораната поляна и край кладенеца, от който можеше да се вади вода... Беше ноември към края, леден вятър навяваше на кълбета трънаци и ги хвърляше в неразбория. От комините на всички калоферски къщи се вдигаше пушек, а тук-там в мрачината се виждаше през прозорците светлина от огнища. Анастасия излезе от оплетията на пътя по крайните къщи, тръгна към собичката на Стамболията и в душата ѝ се надигаше нещо хем светло, което да я поведе, хем смутно, дето често-често потуля светлото. Щом наближи, помисли да викне отдалече и да извести русчуклийката, че трябва да тръгват... Но отиде до къщата, взря се в прозорчето, откъдето идваше светлина и от дъха ѝ стъклото се замъгли. Расото на монахинята беше някъде към вратата, калимавката и забрадката се виждаха недалече от одъра, а върху голяма мечешка кожа пред огнището Стамболията се задъхваше от жаравата на копнежите си и даряваше монахинята със сила, която снагата му беше потуляла много години.

– Боже! – Анастасия изтри стъклото. – Ако знае майка игумения, ще отпрати от манастира и двете... – стисна таблицата за прочитание, спомни си: „Бог знае всичко и всичко вижда“...

– Виждаш ли, господи, колко жадно е тялото ѝ? – послушницата се взираше отново и отново, не смееше да прекрачи встрани, за да не чуят вътре стъпките, да не стихне възхвалата на мига, който опложда и греха, и възторга, и бъдността...

„Мили деца, поразгледайте около себе си, погледнете и над вас на небето; над него денем видите слънце, нощем месец и премного звезди. На земята пък има толкова много неща, които не могат да се преброят и изкажат. Знаете ли кой е направил всичко това?“ – Анастасия беше донесла таблицата за поучение в килията на „Св. Атанас“, и като прочете началото, замълча.

– Бог, Бог е направил всичко това – момчетата отговориха вкупом, вместо да повторят думите на послушницата.

– Бог е направил всичко това, вие казахте, защото е дал тялото и душата, той е вселил в нас живота, Божията сила е преголяма, Бог може да направи всичко, и нашата душа да се раздели от тялото... – момичето отново замълча.

Даскал Ботьо зачака да чуе думите по-натат, ала Анастасия погледна навън, сякаш се плашеше от мислите, които искаше да изрече.

– Мили деца, тук ми се ще да попитам добрия и твърде учен наш наставник: Щом Бог праща и милостта, и страданието, защо сипе всичките злочестини върху душите на някои клетници, а други, непокътнати от мъка и недоимък, живеят с неговата небесна милост?

– Госпожице, трябваше да запиташ само мен! – даскал Ботьо отсъди строго, защото знаеше, че питането на послушницата по-късно ще бъде чуто от мъже и жени извън „Св. Атанас“.

– Аз пък питам сега! – каза гръмко. – Ако Бог наистина имаше милост, щеше ли да ни прати чума, от която почина толкова много народ... Щеше ли да затрие моя баща и моя брат, щом рисуваше образа божи? – в душата ѝ се надигаше мъст, но нямаше против кого да запрати мъката си.

Даскал Ботьо отиде до нея и се вгледа в лицето ѝ...

– Досега никой не е проумил подредбата на стихииите, няма и никой да я проуми – отговори на послушницата и на себе си. – Всичкият ни живот е безмилостен, но преди да вдигнем очи към небето за изповед, по-добре е да потърсим правдата в нас, да дадем утеха на страдащия, вода на жадния, букви на непросветения, добруване на народа – отвърна достойно за своя ум. – Да дадем обич на ближния! – наставникът се обърка от думите си за обичта, затова сне таблицата от стената. Каза на Анастасия, че ще я изпроводи до даскал Брайко, за да вземе от него други таблици за поучение, а на момчетата заръча да вървят и никому да не споменават за питането на плевенската послушница, защото народът нарича тези слова светотатство!

ЗА КАРЛОВО ДО ГОСПОДИН РАЙНО ПОПОВИЧ¹⁵

Прегръщам ваша любима ми ученост, като ви молинтвствувам вседушевно.

Получих със задоволство вашето твърде мило за мене писмо от 23 м. месец март и уведомен от него за вашето твърде скъпоценно за мене добро здраве, много се зарадвах. И аз по божия милост съм здрав. Получих часовника ми, засега върви добре, а за-напред не зная как ще върви. Моля ви да изпитате момата. какво е научила и ако е станала способна, да я преведем в Плевен, за да

15. Автентично с архивите на Райно Попович.

продължи делото, за което бе определена. И ако не е още способна, да се упражни още, като и ваша ученост ѝ давате надлежните упътвания. Ако пък се е подготвила, пишете ми, ваша любима ми ученост, всичко за мое знание. Поздравявам, молитствувайки, игуменката и всички преподобни, които се подвизават в свещения манастир... Ако тази година изобщо е мирно в тези места и намеря вместо мене да оставя надзирател за новоустроеното училище в Плевен, ще дойда идната пролет, ако съм здрав. Това (пиша) искрено, а годините ви да бъдат от бога твърде много, щастливи и най-спасителни.

На преискрена ми ученост
горещ просител пред Бога
Врачански Агапай

Писмото за господни Попович пристигна в Калофер, но наставникът беше заминал до Пловдив за три недели. Когато се върна в Карлово, дълго се бави по свои работи, а като отиде в Калофер, старата Хадживълковица забрави да даде писмото на господина. Забрави ли, или някъде го беше потулила – не се разбра. Затова Анастасия продължи да ходи в хаджийската къща и в килията на „Св. Атанас“.

„Има вече 1200 години откак са преминали нашите прадеди – българи отсам Дунава и се заселили в тия места, в които ние сега живеем и които от тяхното име и до днес се наричат с едно общо име – България!...“ – послушницата преписваше всички взаимоучителни таблици в килията си, та когато се върне в Плевен и отвори училище за момичета, да им даде същите знания, с които тук я даряват родолюбивите даскали... Хаджи Ана, монахинята от Заара, която в първите дни съпровождаше Анастасия до къщата на хаджи Вълко, също искаше да се върне в своя град, да бъде наставница на моми, да ги учи на ръкоделие и богословни книги, да им дава напътствия за това, кой мъж е добър за венчавка и от кого да се крият, но...

– Защо са потребни светски знания за жената? – попита веднъж в собичката на Анастасия.

Тя имаше благодетелна душа, ала взорът ѝ не виждаше бъдното.

– Защото е чудно наистина, даже е и пречудно да остават момичетата в невежа, когато повседневно се повелява просвещение! – отвърна, сякаш засегната!

– И къде повседневно се повелява това? – хаджи Ана искрено се учуди, защото все още ограмотяването на жената беше срамотно.

– Така говореше майка Евгения; тук го повтаря госпожа Попович и други някои наставници – не искаше да спомене Ботьо Петков, стесняваше се да изговаря името му.

– Да беше дошла при мен в килията, щеше да е по-добре. Мило ми е да слушам за школото, което сте научили – хаджийката, вече прехвърлила четирийсетте, искаше да подклажда стремлението на плевенската послушница.

– Да бях се случила с теб наистина... Но и със сестра Теофания ми е добре, и с нея говоря за школки знания. Когато се връщаме от манастира, аз я дарявам с всички умности, които ми дават този ден даскалите...

Анастасия си спомни за греха на русчукликата преди време.

– Сестра Теофания ми даде дума, че щом се върне в Русчук, ще отвори училище...

– Сестра Теофания остава завинаги зад стените на манастира, тя е вдовица, а мъжовата ѝ майка не я иска – рече спокойно хаджийката, защото отдавна не беше чувано монахиня да се разкалугери.

– Ами, може и да си иде, наскоро ми каза... – сети се изведнъж, че не трябва да издава тайната на духовната си сестра.

– Майка игумения ще я анатемоса! – вдигна глас, после и тялото си хаджи Ана.

– Дай ми клетва, че няма да кажеш на майка Минодора това, което чу! – Анастасия стана, после коленичи пред расото на хаджийката. – Ако изпълниш клетвата си, ще те повикам в Плевен, щом открия училище за момичета. Или ще дойда да ти разкажа в Заара! – лицето ѝ се палеше от неясни чувства.

– Давам ти сестринска дума! – излезе от монашеската килия и отиде в църквата да се моли за нечий невкусен грях.

4.

Вестта, че най-просветеният търновски митрополит Иларион Мъдри вече не е между живите, бързо обиколи градовете; но това, което стана след като Панарет – бивш пехливанин от едно цариградско село – пое водачеството на търновския митрополитски трон, малцина запомниха с добро. Като разбра, че няма нито църковната сила, нито любовта на народа, Панарет се опита да се доближи до чорбаджиите, та с тях, колкото може, да натрупа за своя изгода грошове, да спре

новопросветителното учение на българския език, като затвори взаимните училища.

И успя! Защото един духовен пастир, когато се ръкополага на трона уж с народна воля, неговият глас има сила на заповедност и той направлява и много народни злини...

Даже училището на благодетелния Васил Априлов в Габрово замря. Докато беше жив Иларион Мъдри и покровителствуваше отец Неофит Рилски, габровските търговци и чорбаджии само се опитваха да склонят наставника да учи момците по гръцки, защото най-добра била търговията с гърците. Но откакто благородният български екзарх почина, зложелателните чорбаджии взеха да му се надсмиват, разправяха по градове и села, че неговото не е училище, а само така му се струва; възпряха му грошовите, децата пропъдиха, та за няколко месеца от двеста – в школото останаха трийсет... Посочиха му пътя откъдето беше дошъл! А вред се беше разпръснала добрата искра на рилския йеродякон, името му из всички градове се произнасяше с почит, за наставник го бяха викали в Пловдив, в Заара, в Копривщица... От Одрин Диаманди Табаков му писа, че когато българи и елини познаят благоденствието му на просветител, те ще издигнат икони и статуи за негова почетна личност... Но монахът, когото вече бяха пропъдили да живее в хралупа накрай Габрово, виждаше, че еднородни нийде няма да срещне – и очите му пак се обърнаха към манастира. Искаше да остане сам, скрит в килята си, сведен над пламника на свещта, вгълбен да превежда книги на български.

Няколко месеца откакто тръгна вестта за прогонването на Неофит Рилски, господин Райно Попович взе да страни от учениците си Ботьо Петков и Брайко Хаджигенович. Нищо, че сам ги беше напътил към Габрово да добият и донесат новото просвещение...

Обезсилен, Васил Априлов му писа от Русия.

„По тоя начин нашият народ губи своя цвят, своите по-разумни и по-богати чедра и остава съвсем немощен... Истина е, че трябва да бъдат съжалявани някои лица, рожби на България, които искат да се наричат гърци! Понеже прочее вие, мъдручени, сте благодетел на младежта ни, приближете се до общата система, оформете своето преподаване, пробуждайте родителите да се грижат за образованието на децата...“

И господинът, който добре умееше да носи две лица, реши: в знак на добра воля с габровския благодетел да изпрати даскал Ботьо Петков в Русия, в одеската семинария, за която губернатор граф Воронцов издействува от руското правителство четири стипендии за будни българчета. А Райно Попович пак щеше да учи момчетата в калоферското

училище по гръцки книги.

Даскал Ботьо Петков, който изоставяше себе си и съсипваше здравето си за народни работи, не бързаше да замине в Одеса. Понякога, в празнични дни, той отиваше до манастира „Въведение Богородично“ и искаше позволение от майка Минодора да се срещне с плевенската послушница. Сядаше с нея на пейка и разгръщаше тъничка книжчица:

– Да си припомним сега едно от писанията, които Априлов ни пра-ти от Русия: „Жертвувай живота си за отечеството, и предпочитай сла-вната смърт, нежели безчестния живот!... Почитай старите и разумни мъже!... Обичай Отечеството си, нито да пожелаваш друго отечество, щото такова желание, вменява се начало на предателство!“ – ръката на младия даскал сочеше далеко, далеко, и след малко гласът му добавяше. – Ако иска учителят да го обичат децата, трябва той сам да ги обича искрено и отворено!

Анастасия гореше. Дочуваше все по-често, че Ботьо Петков ще за-мине, пък не смееше да отвори дума за това.

– Господи, не ме оставяй сама зад зидовете на манастира! – преди да заспи в килията си, шептеше молитви. – Вече нямам сродна душа, ще остана и без опора... Майка игумения навярно знае вината ми за сестра Теофания, но не иска да ме отпрати, защото чака писмо от епископ Ага-пий... Господи, искам да срещна отново жената, която ми каза, че лю-бовта към човека е по-вездесъща от вярата в Теб, защото дарява с нов живот, с нови надежди.

...Далече, далече никой от манастира „Въведение Богородично“ не узна накъде по друмищата към градовете трополеше каруцата на Стам-болията. Не беше натоварил гайтан и не мислеше за кирия. Обръщаше се от време на време назад да попита Василиса къде трябва да спре, за да дойде на бял свят синът му! Всичко, което беше пастрил години на-ред, искаше да даде за нов дом, за сладък живот с вдовицата от „Въведе-ние Богородично“...

Вдовица ли? По някое време до манастира пристигна вест, че Па-вел, клетият Павел, дето вапцал гемията в алено и написал на едната страна ВАСИЛИСА, наскоро го видели в далечна земя. Избягал от всич-ки, че да не позорят Василиса заради неговата позорна немощ да пре-върне момата в жена.

ЗА ГОСПОДИН РАЙНО ПОПОВИЧ¹⁶

16. Автентично с архивите на Райно Попович.

Прегръщам ваша обична ми ученост, като в господа молитствувам.

И преди време ви писах с един евреин калоферец, и (сега) пак, с идването на кир Бенчо и Димчо, не пропускам да питам, за скъпото ми ваше добро здраве. В онова писмо ви писах да се потрудите да изпитате момата, какво е научила и ако е способна да учи други момичета, да ми известите, ваша обична ми ученост, да изпратя, за да я доведат в Плевен. Ако пък още не е станала способна, нека прекара още малко време, та да бъде достатъчно подготвена. Писа ми Госпожа, че Анастасия е напреднала доста и ако това е така, когато се върне кир Димчо в Плевен, да бъде изпратена и момата с кираджия заедно с негова честност, ако е възможно. Ако не може, да ни пишете да изпратя да я доведат. Нямам време да ви пиша обширно и редовно, понеже нещо боледувам. Поради това също не пиша специално на Госпожа, но вие предайте ѝ моите молитви и благословии. Това пиша накратко, а годините ви да бъдат от бога твърде много, щастливи и спасителни.

На ваша ученост
горещ просител пред Бога
Врачански Агапий

Анастасия милееше да остане още някое време в Калофер, но по-голямо беше стремлението ѝ да се върне в Плевен. Преди да тръгне, плевенската послушница разлисти псалтирчето в килията си и на глас прочете псалом:

– „Господи, ако аз съм направила нещо достойно за покаяние, без да моля прошка от Теб, ако има неправда в ръцете ми, ако със зло съм отпратила ономува, който е бил с мене в мир, нека Твоята сила ме стъпче в прахта!...“

Пътната вратница на манастира хлопна зад гърба ѝ. Беше есента на 1840-а.

ТРЕТА ЧАСТ

ТОЗ, КОЙТО СЕ Е РОДИЛ, ТРЯБВА ДА РАДВА СВЕТА!

1.

Хората, придошли последните години в Плевен, не познаха Анастасия. Като видяха вързопа с дрехите ѝ, помислиха, че при тях идва мома от друг град. Упътила се беше към бащиния двор с ниска дървена порта и прогнил плет, но свърна. Вървеше бавно, да види пазара и всичките къщи, да мерне школото на Бояджията пак варосано отвън, а вътре украсено. Напред по улицата криволичеше волска кола, натоварена с дялани камъни за зид. Откъм другия край също идваше кола, пълна с жълта кал; плевенци бяха захванали градежа на ново училище с много стаи, за много момчета, които да се учат по таблиците на взаимното учение. Недалеч от новоградящото се училище беше църквата „Св. Николай“ гиздава, ненагледна! Между улицата и вкопаните в земята стени бяха килиите на свещениците; най-голямата и светла от тях, беше отредена за епископ Агапий. Анастасия погледна вътре да види има ли някой, но като не намери човек, продължи към конака, вдигнат недалече от чаршията. Пред конашката порта куче лавна на чуждо, но щом на чардака излезе човек, то сви опашка и млъкна. Пръв се показа отец Сандул, дошъл лани от Самоков, защото хората там твърде не го любеха. Като видя жена, той така се смая, че вдигна ръка над челото си да догледа хубаво коя е.

– От манастира в Калофер пристигам, отче – Анастасия премина калдъръмената пътека и спря по-близо до очите му. – С дар, с благи надежди ме окриляше епископ Агапий и нашата благочестива майка Евгения, рекох първо тях да видя.

– Тук е епископът – свещеникът отвърна и понечи да викне към одаята на владиката, но отец Агапий бе вече зад гърба му.

– Анастасия! – завтече се по стълбите да я посрещне. – Чакахме те! – щом стигна, вдигна ръце да прегърне момичето и забеляза: очите ѝ излъчваха неукротимото тайнство и силата на жена, която дарява. Епископът прочете в лицето ѝ копнежите по Ботьо Петков, тъгата от раздялата с него. С никого не споделена, любовта към един мъжествен човек

искаше да се умножи в добри дела за много хора. Луди коне тичаха в тялото и душата на Анастасия – Агапий ги чу... Двамата тръгнаха към стобора, където чешмата с чучурите даваше благодат на конашкия двор.

– Къде е майка Евгения? – първо попита момата, стори й се странно, че епископът я води към градината.

– Ето тук! – той посочи високата пръст и кръста, прободен в нея.

Владиката се прекръсти, после наведе глава за поклон. Анастасия стисна дрехата си.

– Кога... кога си отиде? – не искаше да се довери на думите, нито на овлажнелите си вече очи. Никой, никой друг човек не можеше да й даде повече упование и разсъдък от жената, която я повика за духовно общение!

– Само преди осем дни... Тя така много искаше да те дочака!

Анастасия отиде до гроба, хвърли шепа пръст върху пръстта, под която лежеше Евгения, и зарида, не разбираше как ще изкупи греха на това закъснение. Епископът спря зад гърба ѝ.

– Сега ти трябва да изпълниш това, което майка ми много копнееше да се сбъдне, но нямаше живот... Още утре трябва да стане!

– Утре е събота, отче, и първият ден на октомври...

– Утре е празник, детето ми, покров на св. Богородица, хората ще ти се доверят – сложи ръка върху рамото ѝ. – Последното ѝ желание беше да отвориш училището веднага, на другия ден от завръщането си... Една неделя преди да издъхне прие монашеско име.

– Но никой в града не знае за това училище...

– Някои хора знаят, ще дойдат с момичетата си. Сега ще говоря с отец Дамян, та на вечерната служба да извести!

Отец Сандул стоеше зад гредата на чардака да подслуша – беше чувал и похвални, и хулни думи за пратеницата в калоферския манастир. Щом видя, че владиката и момата тръгнаха, бързо се скри. Отец Агапий забърза към дома на поп Дамян, пък Анастасия пое към бащината си къща.

От дълги месеци върху рогозка в копторчето на Ковача мъждукаше Цвета. Тя вече не беше онази жена, която целият град прекоросваше Чутурката. Смалила се беше снагата ѝ, залости сърцето си за надежди, скри се за хорските очи; и кандило не палеше вече. Рече си: „Бог навярно не вижда? Че може ли пред милостивите му очи върху една женска душа толкова злочестини да връхлетят?“ В един ден беше оплакала два гроба, след месеци и сеновалът се срути, дворът през лятото лумна в бури – вече три зими откакто ковачницата запустя без чук, без огън, без

мъжка опора...

Анастасия спря очи върху светците, нарисувани с въглен върху варосаните стени на копторчето; огледа запуснението на двора и бутна вратата:

– Тук ли си, мамо?

Цвета се надигна едва, разтърка очите си, защото ѝ се струваше лъжовно, и в миг се усети като земя, дълго чакала дъжд.

– Сийо! Честита да си, че се завърна при мен! – вдигна ръце към момичето.

– А при кого да отида, мамо? Ти си ми останала едничка на този свят! – коленичи върху рогозката, целуна ръката на майка си и се пририсна към нея.

Като усети дишане тъй близо до себе си, Цвета чу повика за живот... отново!

– Моя си! Никъде не те пускам вече и не те давам никому! Бог единичък знае колко се молих за теб и колко те чаках...

– В Плевен оставам, мамо. Утре ще съберем момичета, равни по ум, различни по родословие и заможност... Ще отворим училище за първа грамотност на девиците; те ще дойдат с бащи и майки, та всички да видят...

– Училище за момичета няма! Когато ти седна в новото школо на Бояджията, градът дълго време те сочеше с укор. Даже тези, дето имаха вяра в теб, не вдигнаха глас да те защитят. А утре? Утре сигурно с камъни ще те замерят и дълго ще береш срам за науките си в Калофер.

Анастасия се вдигна и спря до вратницата на одаята.

– Няма училище за момичета! Но кога ще започнат да учат девиците, ако не бъде и утре? – моминското ѝ стремление беше силно и конете, които препускаха в него, никой не можеше да укроти! – Тази вечер поп Дамян ще каже пред всички за начинанието... Мамо, едничка моя опора, ще дойдеш ли с мен: на вечерня?

Цвета стана безмълвно, облече дрехите си, събра косите...

Двете влязоха в църквата „Св. Николай“.

– Господи, боже наш, като благ и човеколюбец, прости ми каквото съгреших този ден с думи, дела и помисъл! – отец Дамян произнасяше бавно, а след него мъже и жени повтаряха в шепот. Отец Сандул мина край иконостаса, видя Анастасия сред народа, кимна на поп Дамян – поиска нещо да му пошушне, но свещеникът продължи. – Прати ти своя ангел-спасител да ме закриля и пази от всяко зло, защото ти си пазител на душите и телата ни и тебе – Отца, Сина и Светого духа, възнасяме

слова сега и всякога, и вовеки-веков. Амин!

Хората се раздвижиха да си тръгнат, но клепалцето на вратата ги спря, пак се обърнаха към олтара. Отец Дамян сне епитрахила¹⁷ от врата си и се зачуди какво слово да стъкми.

– От калоферския манастир днес пристигна калугерица по име Анастасия – свещеникът погледна към нея. Някой удари клепалото пак. – Там тя е учила писане, смятане, политични науки... Момата иска да даде своето знание и на други момичета, както повеляваше и владишката майка Евгения.

Хората се огледаха в кръг, понечиха да тръгнат към вратата, но свещеникът ги спря.

– Първа за града и за България Анастасия Димитрова ще събира женски деца да ги дарява с грамотност. Който има вяра в тази наставница, нека да прати утре детето си в църковната килия.

– Не е ли грях, отче? – прекъсна го стар мъжки глас.

Свещеникът не отговори.

– Срамотно е жена да бъде наставница и да учи момичета! – издумаха неколцина.

– Човечно е! – гласове други подеха и народът така се разцепи, сякаш в църквата падна гръм.

Ненадейно Цвета вдигна ръце над всички; с нечакана сила на тялото тя си проби път до вратата да спре излизашите и гласът ѝ надделя:

– Чакайте! Тази нощ Бог е минал в съня на Анастасия – обърка се, не знаеше как да продължи. – Бог имал книга в едната ръка и ѝ рекъл, че носи голяма заръка за женски деца... Бог протегнал книгата над главата ѝ...

Анастасия отиде до иконата с распятието, затвори очи, наведе главата си и прошепна:

– Прости ѝ, Господи, тя влиза в грях с името ти и с тази неистина по съня заради моя утеха; заради децата на всички неуки хора... Помилуй, Господи, умъдри ги и ги поведи като твои чеда. Не искам да им пиша грях, защото те са невинни. Незнанието е виновно, Господи, страхът от пробудата на жената... Чуй ме, Боже, прати им добри сънища, та от утре...

До късно градът не заспа.

Цвета в просъница чуваше ударите на клепалото, наставническия, спокоен глас на отец Дамян – и всеки път се будеше, страхуваше се

17. Епитрахил – свещеническо горно наметало, което се надява през главата.

момичето ѝ да не закъснее... Малко преди зазоряване Анастасия стана, облече вълнения фустан, плетената фланела, наметна големия шал от майка Евгения и излезе. В есенния следобед не беше успяла да види всичко от Плевен, трябваше да познае града сега, под светлината на звезди и предчувствия. Къщите му – с пропукани, стари стени, одаите – с едно огнище и рогозка за съня на много деца... Зад прозорците гаснеха свещи, а наставницата вървеше бавно, питаше се колко години трябва да минат, за да има в одаите много светлина, легло и храна за всекиго. Колко години трябва да изтекат, докато хората съберат грошове за едно голямо училище с двайсет стаи! Всеки ден в него да се събират момичета и момчета, да се просвещават на български език, аритметика, история, учението за Бога и звездите, за луната и човешкото тяло. Вече толкова години Анастасия се плашеше от собствения си глас, криеше го в диплите на дрехите, под лепежите на стените, между листите на богочуението. Вярваше, че той е и в неизречените мечтания на други хиляди люде, които от сутрин до вечер мелят жито, по късни звезди зачеват деца и се молят за бъдещето им.

Момата се сведе да надзърне в прозорчето на ниска къщица, подадена изпод земята. Бедна млада жена шиеше рокля от ново платно. Пред пламъка на свещта, без да затваря очите си, десетгодишно момиченце чакаше разсъмването над църквата... Анастасия се обърна натам и видя как от равната тепсия на земята слънцето се издига.

– Когато децата изучат А, честит да бъде този, комуто се падне Б, после този, комуто се падне В и тъй до последната буква. Когато изучат всички букви, да им раздадем знания и честит да е онзи, който ги има!

Когато девицата се върна в къщи, намери майка си будна. Анастасия не посмя да тръгне първа към църквата, мислеше, че там няма да има деца, а не дойдат ли днес, навярно няма да дойдат и утре, и в други ден... Цвета се облече набързо, излезе да види чакат ли хора около килиите на църквата, пък като стигна там, стори ѝ се невярно, та потърка очите си с пръсти и погледна пак. Пое въздух с пълни гърди, затича се към копторчето, бутна вратата и скокна през прага:

– Там са! Там са, дете мое! Събрали са се и чакат...

Анастасия опря длан о челото ѝ.

– Ако духовниците не бяха позволили момичетата да учат в килиите на църквата, ти щеше ли да дадеш оdaya ни?

Цвета замлъкна – как ще даде оdaya си за просвещение на девиците? Но докато умът ѝ се луташе да търси верен ответ, усети Димитър Ковача до себе си да надига с плещи копторчето и да вика, че ще срути

покрива, ако Чутурката откаже!

– Воистина! Воистина, детето ми! Давам и одаичката, и двора, и хляба си, само да останеш при мен! Дано Бог те пази от злоезичници...

Анастасия целуна ръката ѝ, облече се в нови дрехи и излезе от бащиния двор сама. Недалече от плета я чакаше епископ Агапий, за да ѝ каже, че я окриля, но няма да дойде да благослови този първи ден, защото из града дълго ще питат той ли даде нужното позволение? Ще го нарочат за греховното начинание...

– Сполай, отче, сама ще вляза в килията този ден, а ти ще ме пазиш в бъдеще! Кир Райно Попович вярва в мен, подкрепяше ме и даскал Ботьо Петков... С твоя милост и твоя воля трябва да тръгвам вече – мама каза, че пред килията чакат. – Анастасия се сведе, сякаш чакаше владиката да вдигне ръка.

– Благославям те, духовно мое дете и възхвална дъщеря на моята майка! Пламенно молитствувам идните ти дни! – той се взря в лицето на Анастасия, поиска да докосне жаравата на челото ѝ, но ръката му се уплаши. Тръгна към къщата на хаджи Йоца, спря...

Деца и родители вече чакаха нетърпеливи пред църквата. Облечени в чисти дрехи, като за празник, всички гледаха към къщата на Ковача и не смееха да питат на глас: „От копторчето на Димитър ли ще излезе даскалицата на нашите деца?“ Но... като я видяха силна, строга, с големи очи – мома с мъдро чело и благодатно лъчение, рекоха: „Тъй да е!“

Анастасия пристъпи към хората. Жадно огледа килията – голяма, в есенна светлина, с икони по стените и протрити църковни книги на лавиците. Наставницата се поклони, влезе тихо и спря край прозореца. След нея пристъпиха петнайсетина момичета – тръпни, безпаметни, тихи; насядаха върху голия под и впериха очи в даскалицата, сякаш от нея започва и с нея свършва всичкото чудо на този свят. Между момичетата имаше едно в платнена нова рокля, без палто и наметало, което трепереше от есенния студ.

– Как ти е името? – наставницата отиде до него – беше детето, което, чакаше разсъмването пред пламника на свещта.

– Ваkliна. Ваkliна е името ми, наставнице – малката стана, протегна ръка да докосне дрехата на учителката и така да повярва, че е от плът. – Не бях те виждала по-преди, но тази нощ дойде в съня ми... същата! – момичето на Васил кондурджията не знаеше как да разкаже съня си, трябва ли да говори...

– Как ме видя в съня си? – Анастасия прегърна слабите му рамене, беше десетгодишно, бледолико, премръзнало.

– Ей така... ти ме повика в една къща голяма, голяма... голяма като целия град... Събираха се и други моми, ама твоята дреха беше алена... – то пак докосна наметалото на даскалицата.

– Виждаш ли – сънищата срещу събота се сбъдват! – отдели го от себе си и въздъхна; силните очи на момичето ѝ спомниха за благородната майка Евгения, какво ли би казала тя на децата и родителите, ако в този миг беше тук?...

Даскалицата погледна през прозореца, после към отворената врата на килията. Притаили дъх, там майки и бащи очакваха словата ѝ. Цвета Чутурката беше някъде към края, до нея свещениците Дамян и Сандул. Хаджи Йоца Хицовица си пробиваше път да мине напред – епископът я беше изпратил да види как ще се отвори училището, пък тя, като се стъкми бързо-бързо, рече на владиката:

– Милостиви отче, ако доброненавистници пропъдят един ден наставницата и децата, давам къщата си за това благо! – и хукна към църквата не само да види, ами ако някой поиска да стори зло на този пръв и свят ден, тя да го спре...

„Време е!“ Анастасия помисли, седна на столчето, разтвори тъничка книга и без да гледа в листите, повика прехласнатите очи:

– Сладки мои, многопохвални българчета, нашето отечество, нашата родина е майка България. Майка я наричаме, защото ни е хранила с хляба си, поила с водата си, научила на езика си като майка; и ни брани, и пази, додето сме живи... А къде се намира България? – даскалицата спря.

Децата свенливо наведоха погледи, някои надникнаха през прозореца да видят навън къде е България, други отпратиха питащи очи към вратата. Стана тихо.

– Върху земята, госпожице – рече момичето на Стефан бъчваря, седнало до нозете и. – А какво ли ще е това земя!

Анастасия стана, направи кръжило с двете ръце, като да поеме огромна, невидима топка.

– Земята е една голяма, голяма звезда, досущ като звездите, които нощем виждаме по небето като блещунки. Върху тази наша земя-блещунка има много вода и голяма суша. Върху сушата пък са наредени много държави и много хора живеят из тях както ние, българите, живеем на нашата майка-земя България. Сиреч кой е нашият бащин език? – пак попита наставницата.

– Българският – вкупом изрекоха всички зад прага.

– И кое е най-свято за всеки от нас? – Анастасия продължи

питането си към мъже и жени, а те се смълчаха, раздвижиха се и поне-чиха да си тръгнат.

– Народността и науката са най-свети за всеки човек. Има хора, които си менят вярата и народността, ала те носят тежък грях и тях праведните не ги любят... Пък науката! – учителката наведе глава, затвори очи, а когато ги отвори отново, обърна поглед навън. – Слънцето свети върху земята, а учението вътре в човека грее, еднакво за всички – и за мъжете, и за жените... Майката е най-първа наставница на децата, как ще напътства невръстни чада, ако тя самата е безкнижовна?...

Анастасия прелисти книгата, взря се в изписаните там букви, а над църковния купол, високо и звънко, сякаш от самото разбудило се небе, чуваше как кънти библейският глас на сътворението: „И рече бог – да бъде светлина! И стана светлина. И като видя бог, че светлината беше добро, и различи бог светлината от тъмнината. И нарече бог светлината Ден, а тъмнината нарече Нощ. И стана вечер, и стана утро. Ден Първи.“

На вечерня някой пак удари клепалото. Свещеникът каза, че наставницата събира още, още деца! И мръкна.

2.

В понеделник сутрин, когато момичетата трябваше да се съберат отново за втория учебен ден и да слушат напътствията на наставницата, Анастасия излезе от копторчето, тръгна по пътеката към градината, но се закова на място: от най-ниския клон на ябълковото дърво вятърът вееше рошава топка, окачена на връв. Момата забърза натам, да види какъв е този знак, ала отново спря. Пътната вратница беше намазана с катран, до нея димеше мокра шума, запалена преди съмване. Мешанът беше правен от лоша ръка и личеше, че е за даскалицата, за начинанието й да мъти главите на момичетата с науки: „Кир Райно Попович каза, че е потребна голяма сила против доброненавистниците, но защо захващат злото си от този ден?“ – тя скъса връвта и видя, че топката беше правена от парцали, косми, конци, корени. Поиска да скрие магията от Цвета, зарови я в шумата, дете димеше огънят, но... накатранената порта... Тя щеше да остане така месеци, навярно години!

Малко след изгрев слънце в килията дойдоха шестнадесет момичета. Някои от тях бяха дъщери на плевенски занаятчии, други – кираджийски момичета, трети, пристигнали от крайните махали на града, гледаха наставницата като в сън.

– Мили деца, всяка заран ще тръгвате щом изгрее слънцето и ще носите по една цепеница за огнището – в църковната килия беше студено и от дишането се вдигаха кълба. – Ще дохождате от първия до петия ден на неделата... – сети се, че децата навярно не знаят да отброяват дните и тя вдигна своята лява ръка, пък с дясната захвана да показва от показалеца. – Вдигнете и вие едната си ръка, захванете си показалеца. Днес е първият ден и ще останем тук, докато слънцето прекоси кубето. Утре е вторият ден, след утре иде третият – и проследи дали всички момичета повтарят подир нея. – Всяка заран ще броите на пръсти по един ден. Ваклина, защо гледаш навън?

Момичето на кундурджията наистина държеше показалеца си и беше обърнало лице към прозореца.

– Гледам кога слънцето ще стигне кубето, наставнице... Питам се дали хората, като минават по улицата, ще видят пътната ни вратница.

– Какво да видят на пътната вратница? – сърцето на наставницата се обърна.

– Тази заран някой я е накатранил. И на Влъчка пътната вратница е накатранена. Мама каза, че било позорен знак за момите, които идват за учение – девицата погледна към затворената врата на килията, отвън чакаха майките на децата, говореха нещо.

– Не е позорен знак, момичето ми, ти трябва да идваш всяка заран... Друго имаше ли на портата? – сети се да попита за топката от пацали, косми, корени...

– Друго? Какво друго, наставнице? Нямахме нищо друго, ама катрана не можахме да изтрием!

Анастасия потърси с поглед момичето на дюлгерина, ала Влъчка тази сутрин не беше сред девиците; стреснали се бяха хората от лошия знак.

– Мили деца, по вашите порти имаше ли катран? – със страх попита към всички учителката.

– Имаше – отвърнаха неколцина, пък другите си мълчаха.

– Сладки мои момичета, и да видите лош знак по къщите си, и да чуете хулни думи, всеки ден трябва да идвате тук! Всеки ден, докато свършите пръстите на ръката, а после пак ще започнете! – бавно, отчетливо изговаряше наставницата. – Най-похвални от всички моми на града, вие колкото и да научите, ще просветлите разума си, ще знаете кое подобава да вършите и кое да отбягвате. Съвършенствата на мъдростта са живото въздържание, целомъдрието и всички добри почести – наставницата гледаше как децата жадно поглъщат словата й. – Хората

казват, че смъртта е страшна, но невежеството от смъртта е още по-страшно! Така говорете и на други моми, упътвайте ги да идват с вас, да изучат буквите и числата, да четат и смятат... Разгледайте тази книжчица – тя взе от пода книгата и посочи първия лист. – Тук пише „славяно-българское детоводство“. Много благоплодни мъже са давали грошове, за да имаме смислено нравоучение. То е потребно за вас.

Анастасия започна да чете написаното и след всеки ред караше момичетата да повтарят:

– „Безместно и срамно е, кога седим на стола, да се обтягаме или да подлагаме единия крак под другия; или когато кашляме и кихаме, подobaва да подлагаме пред устата или на носа кърпата, за да не попръскаме друго. Гнусно е да храчим на земята пред човек или да сътворяваме някое друго злоприятно роптание... Когато чакаш да се обогатиш от злополучието на друго, сам ставаш злополучен...“

Слънцето се накланяше към кубето на „Св. Николай“, когато наставницата затвори книгата.

– Мили деца, опитайте да намерите в къщи по една широка дъска и я донесете тук, че да повикаме добър дюлгерин, който да направи от дъските сандъчета. Сандъчетата ще напълним с пясък, а върху пясъка...

Девоjkите се надигнаха и си тръгнаха. Някои от тях бяха осем-деветгодишни деца, други, вече моми, трябваше да мислят за жених, за свои деца. Анастасия остана сама в килията. Страхуваше се да излезе навън, очакваше, че някоя от жените ще каже за накатранената пътна вратница, друга ще я сподире с лоши думи... Но децата бяха дошли в понеделник! Момичетата отново бяха тук, по-силни от хулите. Нещо светло, сладко, съдбовно стопли душата на даскалицата, тя наметна големия плетен шал и тръгна към конака да каже на епископ Агапий за злодеянието на онази ръка, по тъмно вапцала портите в черно – като предвестие за поличба!

Щом излезе от църковния двор, мина край дюкянните по чаршията, взе да оглежда кой какво е турил за разпродажба и изведнъж – от една вратница, дето пишеше с бели букви „Бояджийница“, излезе Пенчо.

– Добре си дошла, Анастасийо! – подаде ръка към момата. – Станала си още по-силна и по-хубава! – гледаше я с добри очи, радваше й се, отвори вратата докрай, че да покани познайницата си в дюкяна. – Завчера чух вестта, че си отворила училище за момичета, хвала ти! – окуражително й говореше както преди.

– Отворих училището – не знаеше какво да добави. – То е по волята на доброплодната майка Евгения, вечна й памет...

– Много злочестини се стовариха върху душата ти, Сийо, безмерно жаля за брат ти, иконописеца, той можеше да бъде пръв образописец в града... – Пенчо замълча.

Замълча и Анастасия. Не искаха да говорят за мъртвите и злините, споходили града. В този обеден час край дюкяна не минаваха купувачи, нямаше и мъже в ракиджийницата на дядо Гънчо, която беше на двайсетина крачки. Анастасия поиска да тръгне, пък не ѝ стигнаха силите: голям, мъдроок беше станал синът на Влад Петков – и брадата му вече беше съвсем мъжка.

– Този дюкян на баща ти ли е? – огледа голямата стая с подредени шаяци и боядисани прежди.

– Тате го купи за мен – спря виновно. – Добра търговия върви с другите градове, носят ни и от селата... – Пенчо долови, че наставницата не го слуша, че умът ѝ е някъде другаде. – Сийо, помниш ли аленото ширитче и новото школо?

– Помня го, чорбаджи Пенчо! – Анастасия въздъхна, пак понечи да тръгне, но в този миг вратата отвори Гергана и влезе с малко дете.

– Добър ти ден, наставнице на момичета, из града се носят думи за теб...

– Гергано, похвални думи си чула за даскалицата, нали? – предвари я Пенчо, защото не знаеше Гергана какво ще каже.

– Всякакви думи – отвърна спокойно. – Но като ги чух, реших да отида в школото и да запитам даскалицата ще ме вземе ли за поучение наедно с другите моми? – лицето на Гергана беше хубаво, хем свенливо, хем отворено. – Ако наставницата склони, ще искам от свежъра си един топ плат за нови дрехи на момичетата в училището. И ти ще склониш, нали? – тя се обърна към Пенчо, остави детето на стола, протегна ръка към моравото сукно. – Този плат искам да дадем за момите.

– Как не! – веднага се съгласи стопанинът на дюкяна.

– Сполай ти за думите, благороднице, отишла си в добър дом, при добри стопани, но и душата ти е добра! Как да не те взема в школото? – Анастасия отиде по-близо до детето на стола, видя, че е момиче и по прилика на Пенчо Влад Петков.

– Ангелина я кръстихме. Да отрасне здрава, един ден и нея ще наставляваш! – Пенчо видя, че Анастасия поклати глава: „Как не?“ – и отново въздъхна. Никой не ѝ беше казал, че се е оженил за внучката на хаджи Тодор, че има дете... Но и никой в Плевен не знаеше Верую на даскал Ботьо Петков, което биеше в душата ѝ по-силно от клепалото на „Св. Николай“.

– Останете със здраве! – поклони се, отвори сама вратата и се упъти към владишкия конак, където епископ Агапий си похапваше печен сом, пък отец Сандул угоднически дотуряше ядене върху софрата на владиката и искаше да изкопчи истината.

– Та... дадохме едната килия за наставление на момичетата, нали ваше високопреосвещенство? – обърна се в гръб, да не се гледа лукавото му лице.

– Дадохме... Такава беше волята на блаженопочиващата ми майка! – Агапий разбра накъде клони питането на свещеника, познаваше и подлата му душа.

– Царство небесно на вечнопамятната Евгения, ама... аз мислех в тази голяма килия да се отделя с поп Петър, щото с него имаме духовно братство.

– Друга килия ще изградим за свещениците. По-право направо ще захванем друго училище за момичета, тогава...

– Ново училище за момичета? – поп Сандул не издържа на почудата и се обърна.

– Училище за момичета! – владиката го отсече. Не искаше да му додява повече с питания.

– Ваше високопреосвещенство ще даде грошове и благословия за мирско женско школо? – отиде до софрата и се прекръсти. – Боже, чувай и опази от такава неправда! Даскалицата говори непозволен неща – искаше да продължи, но в този миг на вратата застана Анастасия.

– Добър ден, твое високопреосвещенство и мой духовен баща, попречих ли на раздумката с новия духовник? – даскалицата остана на прага, но епископът я покани да влезе.

– Имахме приказка с отец Александър за училището. Ще ми кажеш ли добри думи за днешния ден? – владиката обърса пръстите си, спря да дъвче, очакваше Анастасия да му отвърне нещо нерадостно, но не отпрати свещеника.

– Денят е светъл и милостив, твое високопреосвещенство, но сякаш хората на града нямат милост! – не знаеше как да подхване. – Тази заран на ябълковото дърво в нашия двор беше вързана магия...

– Магия ли? – епископът се вдигна.

– И не това ме плаши за бъдните дни, ами злодеянието, скритата завист на оная ръка, която е накатранила портата ни, накатранила е пътните вратници на момичетата, дето дойдоха в събота да отворим училището...

– От днешния ден? – Агапий отиде до прозореца, ала почудата не

мина през сърцето му, чакаше такава вест.

– Че откога, ваше високопреосвященство? – намеси се поп Сандул. – Хората знаят, че дървчето се сече, докато е младо. Щом пусне дълбоки корени, един ден ще даде издънки... – навреме се сети да замълчи, за-тътри крака към вратата и излезе.

– Анастасийо, предраго мое духовно дете, началото на общополезните работи винаги има спирачи и тези, които са първи, трябва да водят борба – владиката искаше да окуражи наставницата, отиде при нея, положи ръце на раменете ѝ, а очите му силни, замъглени от неясни страсти, поглъщаха сякаш цялото ѝ същество.

– Законът на твоите уста е за мен по-добър от хиляди късове сребро и злато! Много години твоите ръце ми даваха и храна, и подслон; ти и майка Евгения ме вразумявахте, вашето слово беше светило за мен, днес вашата воля е светлина за пътя ми! – Анастасия гледаше голямата про-шарена брада на владиката, слушаше гласа му на вехтозаветен пророк, усещаше как ръцете му я притискат... Беше похитително мощен, непоклатим в благодеянието да изпълни заръката на своята майка. Беше ху-бав! Макар да прехвърляше петдесетте, мъдростта и знанието светеха от лицето му, а снагата му...

– Отче! – Анастасия усети брадата му над челото си. Владиката притискаше момичето към себе си като своя духовна дъщеря, но тялото му трепереше, жадно да всели жива плът.

„Прости ми, Господи!“ – епископ Агапий изрече в ума си молитва за неизвършен, но помислен грях. После каза на наставницата, че добро-то се създава с труд и се урежда с мъка! Ето що тя трябва да изгори ма-гията от дървото и да продължи напътствията на момичетата, да прегази хулите на злоезичниците, да забрави... Анастасия излезе, без да чува ду-мите на духовника – знаеше, че в огъня на градината ще изгаря още и още магии, а църковната килия скоро ще стане тясна за всички събудени момичета!

Дядо Гънчо мина покрай заградката на църковния двор, тръгна пра-во към школската одая, ала нещо го спря. Спря го дишане невидимо и недоловимо, което кръжеше наоколо, пък той не можеше да го разбере чие е. Момиче беше – момата на чорбаджи Иванчо Костов, взел надмо-щие в абаджийския занаят и бързо замогнал с грошове над другите пле-венски първенци.

– Христинке, защо си се скрила тук? – старецът надникна под прих-лупения храст, недалеч от прозореца на килията.

– Чакам някого – момичето, шестнайсетгодишно, бе клекнало с

наведена глава и наистина се притуляше.

– Даскалицата чакаш, знам те, дяволче малко, я излез! – дядо Гънчо взе да мами девицата като врабче, провря се под дряновия шубрак и я хвана за ръката. – Не се бой! И аз съм тръгнал при даскалицата, та двамата ще си помагаме в приказките. Ела, пиленце, ела синигерчето ми! – сладко нареждаше: – Искаш да учиш буквите и числата, нали? Знам ги тези неща, добра река пробие ли земята веднъж, иди че я спирай! – измъкна момичето, огледа лицето му и видя, че е досущ като синигерче – малко, плахо, пъстрооко и добро.

– Дядо, ти защо търсиш наставницата? – попита, пък погледът ѝ се насочи към вратата на църквата.

– Даскалицата иска да скова сандъци за пясъчници, дето момите да пишат буквите – така каза.

– Аз пък рекох, че искаш да те наставлява в школки науки. По-лазни брат ми каза, че си имал мерак да учиш при даскала, който се спомина – Христина каза истината както си беше.

– Ами! Аз вече съм стар и не додявам от знания – дядо Гънчо опита да се измъкне от любопитството.

– Че защо да си стар? Я колко си спретнат и читав – момичето му захвали, пак погледна към църковната врата и уплашено тури ръка на устата си.

– Олеле, мамо! Тате и чорбаджи Маринчо излизат! – огледа наоколо да се скрие, ала като разбра, че мъжете вече я видяха, остана на мястото си.

Чорбаджи Иванчо сви вежди, забрави приказката си към чорбаджи Маринчо и викна от няколко крачки:

– Христинке, какво правиш тук?

– Дойдох да видя дали си в църквата, тате, кобилата взе да се жребви, та мама ме прати – момичето отиде при баща си и забрави дядо Гънчо.

– Бива ли така, момичке? Защо мамиш чорбаджията? Нали каза, че си дошла да поговориш с даскалицата, зер е лошо, че искаш да учиш буквите и числата? – старецът се разсърди.

– При даскалицата ли? – Иванчо Костов спря точно пред вратата на школската одая. – Какво си приказвахме снощи, Христино? Казах ли, че ако идеш в мирското школо, ще ти счупя краката! – хвана плитката на дъщеря си, дръпна назад главата и вместо да плюе в лицето ѝ, плю към трите стъпала на килията: – Това не е училище, а тържище за долни

моми! Зная я тази наставница...

– Боже мили! – дядо Гънчо се прекръсти и със слабото си тяло се опита да спре чорбаджията. – Господи, прати на този тлъст светодавец гръмове и небесни мълнии! Бива ли да хули наставницата с такива слова, да срами девиците?

– Махни се от пътя ми! – чорбаджията блъсна стареца уж леко, пък хърбавите рамене на бранителя се огънаха и се захлупиха върху земята.

– Ще ти изгоря опинците да не ходиш по тези места! Кожата ще ти одера! – дядо Гънчо викаше, безсилен да спре чорбаджията, после бързо пролази, хвана крака на големия мъж, дръпна го с все сила и оня, както беше политнал към школската килия, се строполи на плочника. Такава шумотевица настана и такъв смут, че всички, дето излизаха от църквата, и онези, дето отиваха на чаршията, се скупчиха да разберат какво става... Никой нищичко не разбра! Сплетнята между чорбаджи Иванчо и дядо Гънчо свърши с късане на ризи, с непристойни взаимни слова, а от цялата свада плевенци доловиха само истината: – боят бил заради даскалицата!

Заради даскалицата, я!

На другата заран дядо Гънчо взе малко чукче, пак отиде до школската одая на „Св. Николай“ и като намери момичетата събрани да повтарят по бащин език: „Земята е широка“, „Небето е високо“, „Детето е мирно“ – душата му се вдигна в умиление и почна да кове сандъчетата.

По обед, щом момичетата си тръгнаха и Анастасия остана сама, възрастният човек влезе при нея.

– Наставнице, ако продам на петъчния пазар три овце, петдесет оки вино и чувал слънчоглед, ще вземеш ли и мен за просветление? Всичките грошове ще ти дам! – опипваше връхчето на ризата си от смущение. – Сам видя, че съм остарял, ама поне да сричам... Московеца, лека му пръст, толкова беше улисан с момчетата, че нема време за мен...

Анастасия остави книгата върху лавицата, отиде по-близо до дядо Гънчо и си спомни онзи ден преди десет години, когато седна сама мома в школото на Московеца; спомни си и думите на наставника: „Знам, че няма да бъде тъй дълго, детето ми! И с ума си усещам, че не бива да бъде така...“

– А не щеш ли да събереш еднородни и да отворим школо за възрастни? – даскалицата попита, пък старецът скочи.

– Ама вярно, наставнице! Щом скова сандъчетата, ще обиколя всички християнски къщи, ще питам стари и млади... В моята изба ще се събираме, щото е голяма! Там и наука ще учим, и песни ще пеем – да

чува чорбаджи Иванчо, та да се пукне от мъка!

Дядо Гънчо излезе от одаята, взе да събира дъските, че да скове сандъчетата. Ударите от чукчето се чуваха надалече, напевно, сладко; стигаха до най-далечните махали и никой не спря ехтенето – епископ Агапий все още беше в Плевен и от неговата воля нямаше по-висока!

В новото мъжко светиниколаевско училище, което плевенци току-що завършиха, за наставници по взаимната метода бяха условени добрите последователи на Неофит Рилски – хаджи Георги Ламбринов и Кесария поп Василев. Учителите носеха със себе си добри речници, писмовници и землеописания, които да отговарят на хубавото двукато школо, за което плевенските настоятели и спомоществователи бяха дали 22944 гроша и 20 пари. Близо три хиляди гроша, които не стигнаха за заградка на двора и училищни принадлежности – плати ги епископ Агапий, та с това повтори името си на благодетел.

Епископът даде хиляди грошове за голямото плевенско начинание, а за градеж на женско училище сам не посмя да отвори дума: злоезичниците бяха толкова много, че какво ли не съчиняваха за владиката, за наставницата, за момичетата в мирското школо... Но нали животворящото дърво на Доброто дава плодове за всички, училищната килия, в която Анастасия Димитрова събираше момичетата – просъществува! И не само че просъществува – сиреч още в първите дни никой не я поруги или подпали, ами по нейните стени окачиха върху куки таблиците на взаимното обучение, пък под таблиците сложиха полукръглите жезла, заловени за набити в стените железни шипове. Ученичките, които се учеха, заобикаляха отвън полукружките, пък наставницата, като показваше с пръчка буквите, после сричките, написани върху таблиците, стоеше вътре в полукръга. Другите ученички седяха върху дълги, прикрепени о пода чинове, които на първо време бяха само седем. На първите два чина седнаха новоначинаещите и за тях бяха наслагани пясъчниците, та по пясъка се пишеха и заличаваха написаните букви, показани от наставницата по таблицата.

Така се учеха всички български деца във взаимните училища на грамотност, така захванаха да се просвещават и девиците от първото мирско женско школо.

...Когато Гергана, младата невеста на Пенчо Влад Петков дойде и седна на първия чин, до вечерта узна комай целият град. Хаджи Йоца Хицовица, която подари на новото мъжко училище 1000 гроша, взе да разнася нарочно навсякъде: Щом в училището на Анастасия отивали такива добри невести, за женското школо щяла да даде 3000 гроша!

Как Влад Петков бе дал позволение на снаха си да учи – никой не знаеше. Но когато невестата поиска да изпълни думата си за един топ мораво сукно за ученичките, плевенският миротворец оседла най-хубавия си кон, вдигна топа върху седлото и... спря пред килията на училището. Беше нечувано и невиджано до този ден – пред Божия храм да се стигне с оседлан кон, затова народът вървеше след конника; някои побързокраки стигнаха до владишкия конак да викнат епископа, та да отсъди. „Какво е решил Влад Петков?“ – питаха се тихичко мъже и жени, понеже той беше от най-тачените хора в града. Името му се чуваше за добро и за добро даваше грошовете си.

Зетят на покойния чорбаджи Георги слезе от коня, сне топа мораво сукно тъкмо когато до църквата пристигна епископ Агапий:

– Какво си наумил, доброплодни човече? – по лицето на владиката мина усмивка, като видя Влад.

– Наумил съм да изведа наставницата от килията, да строя всички моми край нея, че да им дам дара си – спокойно отвърна бояджията и каквото говореше, това вършеше: влезе в църковната одая, малко време остана вътре и после по него излезе Анастасия, а след наставницата – и ученичките.

– Дар имам за женското мирско школо! – габровецът вдигна високо дара. – На всички момичета, които се учат в килията, давам плат да си ушийт по една дреха. На най-бедните и най-прилежните ще давам по сто гроша! – обяви с насърчителен глас пред богати и сиромаси. От очите на неколцина се търколиха сълзи, други туриха десница до сърцето си в умиление, а чорбаджи Иванчо, който току-що беше излязъл от църквата и остана с народа, извика по-силно от Влад Петков.

– Луди сте, дето слушате този прахосник! Момите нямат потребност от знания, дето ще им мътят главите. Жената е създадена да бъде покорна, да гледа деца! – чорбаджията виждаше, че мнозина мъже кимаха потвърдително, някои искаха да се опълчат против словата му, затова реши да удари като е камък: – Наставницата Анастасия, като е толкова учена, защо досега не спасри дом, не отима чедо? Защо не напътва свое момиче в светски науки? – едрата му снага стърчеше над всички, но когато жигоса Анастасия и я посочи с ръка, някой го дръпна за лакътя.

– Още веднъж ако си отвориш устата, ще я запуша с юмрук!

Пенчо изрече толкова повелително, че го чуха всички наоколо. Чу-ха го и мъже, и жени; и стари, и млади, повториха думите му наум, но никой не можеше да повярва, че синът на Влад Петков може да изговори такава хулство на глас. Приказката на чорбаджи Иванча секна! След

гласа му се смъкна и голямата тежка десница; народът се раздвижи да си отива, защото не искаха да слушат препирни между чорбаджии, ала владиката стъпи до Анастасия.

– Вие, бащи и майки, които сте първи поучители на децата си, като не знаете кое е благонравно и кое злонравно, как можете да наставлявате отроците си? – гласът му беше укорителен, властен, но и мелодичен както на неделните литургии. – Направлявате ги само за благополучни женитби, оставяте им стада овце, волове, земя, а разума, които е най-голямото украшение и най-предпочетен за наставление, не го имате за нищо! Тези родители, дето искат сами да украшават децата си, да им правят големи къщи с преукрашения, да събират богатство и имане многочислено, а умственото украшение забравят, те самите трябва да бъдат презирани, защото са нищи, жалки и не милеят за народно добро! – епископ Агапий сечеше думите си от преизподнята на заклеяменото зло и това сякаш беше първата му призната благословия на школото.

Влад Петков сложи топа със сукното до вратата, хората безмълвно се сбутаха, а чорбаджи Иванчо разпори с гърдите си стълпената навалица, с едри стъпки се упъти към къщата си в Горни Плевен. Докато гледаха как напористо върви натам и как се вееше дългата му дреха, някои жени си помислиха, че ще доведе дъщеря си Христинка в школото на Анастасия. Но когато гърбът на чорбаджията се скри зад последните къщи, никой не видя накъде свърна, кого търси... Чак заранта в църковната килия дойде вест, че абаджията повикал сина на коняра си и без венчавка, без нечие друго знание, същата нощ го направил жених на Христинка. Да й отмъсти за унижението, което му била сторила този ден! Да я съсипе заради греха, дето преди пет недели искала да се просвещава тайно в школото.

Две недели преди Коледа епископ Агапий замина за Враца. И там го чакаха църковни работи, и там синовете на Димитраки Тошев – Замфираки и Тодораки – бяха захванали битка за имоти в близки села. Говореше се за намесата на владиката в тези свадни, ето защо той трябваше да си иде!

Преди да тръгне, високият архиерей заръча на плевенската наставница да остави в школската одая една кутия за волни спомоществования, които по-заможни родители на момичетата имат на сърце да дарят за женското ограмотяване; училищното настоятелство трябваше да дава на даскалицата две хиляди гроша годишно. Епископът повели още Анастасия да обхожда далечни махали на града, да изисква в школото децата на невежествени родове.

– Блажени са гладните и жадните за правда, защото те ще се наситят, любовородно мое дете, ала се пази от лукави човеци! – владиката намери потребно да се раздели с наставницата както подобава, затова я потърси в школската одая: знаеше, че отец Сандул подава ухо да подслушва какво се говори в килията.

– Блажени са изгонените заради правда, отче, защото един ден те ще получат велика отплата – момата отвърна на духовния пастир; вярваше, че преди файтонът да стигне Враца, набезите срещу училището ще се умножат. Вдигна всички ученички да отидат да изпроводят високия архиерей, да му дадат своята вяност и благонадеждност...

Светли и благословени от висока ръка бяха тези седмици наистина. Ала няколко дни след заминаване на владиката, Чутурката легна в копторчето и не можеше да излезе в двора: тежеше в гърдите ѝ, не искаше да тури в устата си хляб, взе да олеква. Анастасия слагаше ръка на челото ѝ, питаше от какво е мъката ѝ, пък тя отвърщаше винаги: „От нищо, от нищо, момичето ми!“

От нищо ли?

Ами това, че Исин Ибрахимов натовари цялата си покъщнина и отиде да живее в другия край на Плевен, за да не е на един стобор с даскалицата? Исин не избяга току-тъй от комшулука! Миналата седмица Халиде, като дошла да види майка си и сестрите си, водила и момиченцето си Фатме. Наставницата я поздравила, взела да говори с дружката си през плета, донесла на детето няколко ябълки и рекла, че не е лошо мюсюлманите да отворят училище за момичета, та турските женски деца да се просветляват. Исин бил наблизко, мятал някакви дърва из двора и му се завило свят от това, което отвърнала Халиде.

– Преди години ти ме спаси от зла участ, Сийо, ти измоли писмо от Фатме ханъм, та ако не беше ме защитила, нито мен щеше да има днес, нито детето ми.

– Нищо не съм сторила – даскалицата рекла скромно.

– Имай Фатме като свое момиче и я упътвай, защото животът ни при Сабри е злочест! – тя бутнала момичето си към плета, тъй както преди години Цвета повела Анастасия към архиерейската майка Евгения в църквата. Исин не повярвал на думите, тъй като не чул и какво си прошеушали по-нататък, взел да беснее, да блъска, да пита защо даскалицата хвърля зараза за школки науки и в главите на туркините, не стига ли ѝ килията на „Св. Николай“... Няколко дни хокал на глас, после от страх за женска бунтовност преселил домочадието си далече. Далече! На половин час път пеша. И не му идвало на ум, че от началото на света

та до днес една обич втурне ли се в човека като поличба, не може да я спре нито конницата на султана, нито волята на мютевелията!

Дядо Петър Райкин пък изпрати при даскалицата в школото всичките си женски внучета. Сутрин, като ги изпровождаше до портата, им заръчаше да слушат наставницата, да изпълняват нейните заповедности, да я почитат!

– Анастасийо, помниш ли, че дадох кончето си на твоя баща да те откара в Калофер за поучение? – в гласа му се четеше гордост.

– Помня, дядо Петре, и за отплата искам да дам знанията си на женските деца в твоя род – отвърна му честно.

– Анастасийке, ако щеш води ме със себе си в крайните махали да събираме женски чада! Не ходи сама, сиротинке, хора като чорбаджи Иванчо има много, ще те ударят с приказка, може и камък да вдигнат! – той обличаше протънена бозова дреха да върви с Анастасия, а в копторчето при болната Цвета прашчаше някой от внуците си, да помогне на страдащата.

Дядо Петър беше спрял да старее. Досуц като дядо Гънчо, от години наред двамата старци си оставаха същите. Сякаш получаваха живителна сила в отплата на благите си дела, сякаш съдбата ги крепеше на света, за да бъдат кантар на злосторниците, да не се обърне коренът на живота, да не надделее безчинството над доброто.

До Коледа девиците в школото станаха трийсет и пет, та вече не ги побираше църковната одая. Те сядаха близко-близко една до друга и слушаха думите на учителката.

– Като се събира човек с хората, трябва да е облечен с чисти дрехи, ръцете му трябва да са чисти, а също и ноктите. И като се случи да облече някога нова дреха, да не се оглежда и обръща, да не попитва другите всеки час: „Какво ви се вижда? Добра ли е?“

Наставницата нарочно беше избрала тези редове за прочитание от благодетелството, понеже за самия празник момите щяха да се съберат, да облекат новите сукнени дрехи и да пеят пред къщите на благодетелни плевенци: „Достойно ест!“ Така беше намислила Анастасия и вече виждаше как ученичките ще тръгнат от килията, ще вървят по улиците на града, плевенци ще гледат и ще се умиляват... Но това, което се случи само един ден преди Коледа, отнесе до възбод просветителните стремления, а в душите на злосторниците заби нож!

Късно вечерта в четвъртък, с кираджиите за петъчния пазар в града, от Враца беше пристигнал и отец Кънчо, който не отседна с другите врачани в стария хан, правен още преди години от чорбаджи Георги

Михайлов. Духовникът потърси подслон в одаите на владишкия конак; на отец Сандул каза, че е пратеник на владиката и носи заръка от него. Като спомена това, поп Кънчо погледна торбата си, сложена до вратата. Преди да заспи той тури драгоценния армаган до главата си, пък връвта, с която беше вързано гърлото на торбата, мушна под бузата – да не се случи нещо за срам!

Как отец Сандул пристъпял през нощта на пръсти и опипвал тайнството в торбата, се узна след месеци, когато епископ Агапий отново дойде в Плевен. Но този петък заранта преди Коледа отец Кънчо станал рано, умил се, отишъл до „Св. Николай“ и каквато му била заръката – изчакал да се съберат много хора за утринна служба, та да ги викне около школската килия. Плевенци прииждали в църквата като на свет ден, палили свещи, слушали пението на отец Дамян, а когато си тръгнали, врачанският Духовник извел наставницата и момите пред всички.

– Както повелява наше високопреосвещенство отец Агапий Врачански, тук пристигнах с негова благословия, за да пренеса в дар на училището къс от честното дърво, изографисано от най-добри образописци с мъдрото преподобие на духовния ни пастир и неговата незабравима майка Евгения! – свещеникът извади от кожената торба икона, загърната в кърпа. Ръцете му бавно отвиха дървото и го обърнаха към народа: върху иконата, голяма три педи, бе изрисуван образът на Богородица по приличие на майка Евгения, а отдясно до нея владиката Агапий в архиерейско облекло с корона на главата и със скиптер в ръка, а от устата му излиза надпис: „Все упование възлагам на теб, майко божия“. Отдолу с красиви славянски букви беше подредено: „Духовен плод ти положи първа и стана предводител на всички благодетелности“.

Свещеникът прочете на глас писанието с червени букви, а хората, изправени по-назад, пристъпяха, бутеха се да видят изографисаното. Иконата блестеше от чистите нови бои и в този ден още никой не мислеше, че парчето смокиново дърво и възхвалата, написана върху него, ще оцелеят столетие; ще се спасят от безпощадните челюсти на дървоядите, ще надживеят тленната плът и човешката памет, за да бъдат повторени от най-добри летописци в страниците на историята.

– Преподобният ни отец изпраща и други дарове, които ще оставя на наставницата, пък тя, като препита ученичките и отличи най-прилежните между тях, ще им ги даде за вечен спомен – от малка кесия свещеникът извади девет сребърни позлатени кръстчета, по четирите краища с блестящи зелени камъчета, с изображение на разпятието от едната страна, а от другата – монограма на владиката. Поп Кънчо извади и

кесия с грошове, без да спомене колко са. Тях наставницата трябваше да раздаде на най-бедните моми от школото. Подир кесията с грошовете измъкна голяма книга, печатана на български през 1820 година в Букурещ. Под първия лист се четеше: „Подарявам на наставница Анастасия Димитрова настоящия Доксастарион и пламенно я молих да молих, аз Врачански Агапий“. Попът прочете написаното наум, понеже случайно го мерна в мига, докато даваше книгата на наставницата – владиката не беше му заръчал да го прочете всеослушателно.

Никой не видя кога отец Сандул пролази до дрехата на врачанския духовник, за да слуша по-добре думите му. Никой не съзря и уголемените очи на злонравника, щом мерна един от позлатените кръстове, окачен на верижка, да се спуска от ръката на даскалицата. Поп Кънчо върза торбата с връвта, да се види, че няма повече дарове и пак отвори устата си.

– Наше високопреосвещенство Врачански Агапий заръча да попитам наставницата от какво има потребност, та с негова благословия и с ваша помощ да го сторим сега, за да върви пробуждането напред! – той замълча, като чакаше да чуе повече думи от народа, но народът жужеше като пчела до плодоносен цвят, без да го докосне. Анастасия обърна глава към ученичките.

– От какво друго имат потребие девиците? – не се замисли дълго. – Най-първо искам да дам благодарностите си на негово високопреосвещенство, а после да измоля още една килия за девиците. От ден в ден тяхното число се уголемява и вече нямаме място за чинове, за пясъчници и полукрузки...

– Още една килия ли? – отец Сандул надигна глас, ала сега никой не го чу.

– В килията идват за поучение не само девици, но и всякакви хора с дарба да търсят знания. Да беше лете, щяхме да се съберем на поляна и да говорим благонравни обикновения, пък сега...

– Наставнице, я кажи онова, дето си разправяла пред момите за бащината земя. Ваклина не го е запаметила както подобава и вика, че на небето има друга земя – кундурджията намери потребно точно в този момент да попита. – Като кажеш на мен, ще го чуят и вразумят всички, а преди час нищо не доловихме от думите на свещеника в църквата...

– Поп Дамян е сладкогласен и речта му се чува, но нали много народ шепти молитвите си, така надделяват над едногова – Анастасия побърза да защити свещеника, понеже знаеше за скритото роптание на духовниците. О, ако не беше закрилата на самия владика, надали и тази

година щеше да се отвори училището. – Пред девиците бях казала, че звездите, които ни се виждат на небето като блещунки, навярно са такива големи земи, щото на тях свободно могат да се сместят много човеци. Ние не знаем има ли там човеци, но знаем това, че ако можеше човек да се качи на една звезда и да погледне от там, той или не щеше да види нашата земя, или щеше да я види като една блещунка – място за много добри и лоши човеци.

Хората слушаха наставницата и от студа из устата им излизаха кълба дим като от лули. Никога не бяха се питали колко голяма може да бъде земята и колко човеци има на нея. За много плевенци светът беше събран от синорите на крайните ниви до одаите, в които заспиваха вечер. Пък даже да знаеха, че отвъд хълмовете има други хора и градове, те надали биха тръгнали да видят чужда подредба.

– Но как може да види и познае човек земята, по която върви, щом той не може да я вземе в ръце и да я разгледа отведнъж? Спротив земята човек е по-малък от самата мравка спротив църковното кубе. Ето защо много години ходил по пътищата, плавал с гемии по голямата вода, докле разбере, че земята има вид на кълбо и от небето се вижда... – Анастасия вдигна ръката си към зимното небе и тъкмо пое въздух да продължи, отец Сандул скочи до нея.

– Невернице, ти трябва да се сведеш под епитрахила и прошка да молиш от Бога! Само покаянието може да бъде изпрошение на греховете ти! – той свали ръката на даскалицата.

– Какъв е моят грях, отче? – едва сега го забеляза и наведе глава учудено.

– Ти, вместо да начеваш в ума на хората Божието слово, всяваш в главите на тези клетки чада, че земята е блещунка, както са блещунки и други звезди, а мравката върху кубето... Исусе, не мога да изговоря такива слова срещу теб! – попът се прекръсти и обърна очи молитвено към небето.

– Аз не исках да хуля Бога, отче, исках да кажа колко е малък човекът спротив земята и колко велика е нашата майка природа.

– Замълчи! – поп Сандул сложи ръка на устата ѝ. – В небето няма други човеци и други земи. Бог е един. Той чува хулните ти слова и ще те накаже! Сведи се под епитрахила и се отречи!

– Не съм казала нищо, достойно за покаяние, отче! – Анастасия сне шала от главата си. – Смели мъже от други народи са изгаряли върху огъня на позора, защото са гледали отвисоко и са разбрали, че земята е кръгла...

– Покай се! – поп Сандул натисна главата на даскалицата, положи епитрахила над нея. – Господи и Бог наш Исус Христос, из щедростта на своето човеколюбие прости ти чаду Анастасии все согрешения твои...

Анастасия мълчеше. Гласът на свещеника беше толкова силен, че не се чуваше какво шепти народът. Пратеникът на врачанския владика се втурна сред хората да им каже, че думите на даскалицата не са светотатство и отец Сандул сигурно има зъб да говори така.

– Боже, ти който видя накатранените порти, виждаш ли и катрана в душата на тази неверница? – плевенският духовник се отклони от словото за опрощение.

– Ти ли намаза с катран бащината ми порта и пътните вратници на момите, дошли за първия ден на школото? – Анастасия бутна ръката на свещеника и се взря в лицето му, побеляло от мъст.

– Аз бях и не съм сам! – отговори високо.

– И магията ли ти върза на клона? – момата стисна позлатеното кръстче, сякаш искаше да го запрати в гърдите му.

– Магия ли? – поп Сандул сколаса само да попита, защото някои дръпна расото му и той се прекатури назад.

– Благочестиви християни! – поп Кънчо застана на мястото на отец Сандул. – Преподобният ни владика каза, че ще изпрати моми от Враца да се просветляват при даскалицата, та да се пръсне искрата из другите градове – гласът му надделя над всички, а момите от школото взеха да пеят „Достойно ест“.

3.

Епископ Агапий пристигна в Плевен отново чак когато ледовете в реките започнаха да се пукат, а очите на хората се обърнаха към нивята с надежда за плодородие. Тази година пролетта се втурна отрано. Дървесата отвориха пъпки в края на март, пък щедростта на слънцето бе в незапомнена сила.

Когато файтонът с високия архиерей влезе в града и се отправи към чаршията, някои плевенци рекоха, че видели на седалката друг човек, че отец Агапий не е сам, че с него идва жена... Жена?! Кочияшът карал лудо сякаш да прикрие лицето на другия пасажер, но... Когато поп Петър отвори конашката вратница и от файтона излезе епископ Агапий, след него се измъкна една девица около двадесетте, която имаше прилика с

херувимите, рисувани по черковните стени: очите ѝ бяха тъмни, големи, дълбоки за светлина, кожата прозрачно бистра и гладка; косите, оплетени в дълга плитка, увенчаваха няколко пъти главата.

„Такава хубост не е на добро!“ – поп Петър поиска да затвори очите си, но не можа – момичето не даваше покой на мисълта му.

– Добър ден, отче! – непознатата се поклони, усмихна се на посрещача, а той отвърна сякаш сърдито.

– Добре си дошла! – и тогава даде нужните почести на владиката.

– Това момиче, Цвята Кръстенякова се именува, ще живее в къщата на хаджи Йоца Христовица, а в школото на Анастасия ще добива науки – бързо, някак с половин уста обясни епископът.

– Много добре сте наумили, ваше високопреосвещенство, бива ли само плевенските моми да се просветляват? – лъжлива усмивка се плъзна по лицето на поп Петър, съмишленик на отец Сандул.

– Бива или не бива, аз зная по-добре и тези дни ще си видим сметките! – заплашително го прекъсна Агапий.

– Какви сметки ще видим, ваше високопреосвещенство? Християните си плащат владищината, идват редовно на служба, носят дарове... – свещеникът или беше забравил сплетнята около Анастасия, или добре прикри почудата си и поиска да отклони гнева на владиката.

– Нямам на ум данъците и даровете, а посрамлението преди Коледа! – Агапий Врачански едва сега видя, че до конашката вратница стои и отец Сандул, който не смееше да пристъпи, защото знаеше какво го чаква. Духовният пастир спря за миг, помисли дали веднага да наложи думата си и отсъди: – Ти, чадо Божие, до Великден да си намериш подслон другаде, далеч от моята епархия!

– Земята е майка на всички и всички сме нейни чада – злосторникът поиска да се опъне, понеже волята на владиката му се стори прибързана и пресилена.

– Тук аз съм духовен пастир и аз направлявам духовността! – властният глас откънтя като камък в каменоломна.

– Бог види и посрамлението на човешкото стадо, и греха на духовните му пастири – хапливо отвърна поп Сандул, разбрал, че от тази вечер за него няма място във владишкия конак.

– Вън! Вън, светадавецо! Аз съм виновен, че те приех при себе си, и подслон ти дадох, и грошове... – брадата на епископа се тресеше. Беше забравил, че със себе си води момиче.

Поп Сандул обърна гръб, тръгна да събере дрехите си и молитвени-те книги; владиката заръча на кочияша да закара Цвята до къщата на хаджи Йоца и да доведе поп Дамян от дома му!

Какво можеше да направи поп Дамян, щом плевенци, минали по чаршията, чуха с ушите си и видяха с очите си всичко? Само след час по дворовете и дюкяните се разнесе, че епископ Агапий е в конака, че позорно изгонил отец Сандул заради наставницата Анастасия и... И! Че във файтона се возил с херувимче, което ще добива школки науки в килията на „Св. Николай“... Това, че момичето е херувимче и ще учи при Анастасия, тръгна от устата на поп Петър. А другото, – че като се изучи в Плевен Цвята Кръстениякова ще отвори училище за момичета във Враца – него пусна нарочно хаджи Йоца. Като го обяви по чаршията, както му е редът, навечер мина край конака, отби се при владиката и от вратата рече:

– Ама, дядо владика, каква мома си довел! Медовина капе от устните й, та майка й как я пунала тъй далече? – хитро подпитваше и чакаше духовникът да я отпъди, пък той, не само че не се докачи, ами думите му дойдоха гордост.

– Кръстенияка е от богат, знатен род, познавам го от години. Нали детето му идва с мен – от какво да се бои?

– Тъй де, ама Цвята е много хубава, изкушителна... – не мислеше да спира задявките, но щом видя дядо Гънчо да ситни по пътя към конака, викна към него. – Ето го най-прилежния ученик на Анастасия!

– Кой, кой? – владиката вдигна ръка, защото освен стареца по пътя нямаше друг човек.

– Дядо Гънчо е ученик на Анастасия, отче, не знаеш ли?

– Наставницата има заръка да просветлява момичета, този старец комай приближава осемдесетте.

– Приближава ги, но мерака си пази. По Нова година обиколи доста къщи да търси еднородци и сега три дни в неделята – от пладне до навечер – в къщата му се събират двайсетина мъже и жени, жадни за грамотност. Наставницата ги учи.

– Наистина ли? – владиката хем се учуди, хем скокна от радост и поиска по-скоро да види Анастасия.

– Откакто се помина и Чутурката, момата остана съвсем сама, нийде никого няма, клетата – хаджи Йоца се върна в далечни спомени и от незасенчена своя тъга въздъхна.

– И за кончината на Цвета не знам, вечна й памет! Тя беше

смирена, богочестива жена – и неговите очи се замъглиха от неясни спомени за младостта му, за напътствията на майка Евгения, за срамните думи против неговото целомъдрие, откакто ктиторницата почина... – Не е лесно никому на този свят!

Дядо Гънчо се беше облякъл в бяла риза и какъвто беше тънък и бял, от десет крачки приличаше на монах след четирийсетдневни пости – толкова беше отслабнал.

– Добър ден, твое високопреосвещенство, и добре си дошъл в Плевен! – старецът се поклони, поиска да целуне ръката на епископ Агапий, но на духовника изведнъж се стори, че този човек има по-голяма прилика със светците, отколкото негово преподобие, затова го благослови.

– Кажи, чадо Божие, какво те носи насам?

– Ваше високопреосвещенство, дойдох тук да питам ще започнем ли ново женско училище, че да помагам додето имам сили.

– Ти колко сили имаш? – засмя се епископът.

– Охооо! Сила имам вол да обърна, нищо че съм изпостаял. Кога-то човек пости, тялото му е пъргаво, мислите са смирени.

– Аз по-добре знам какво е доброто от постите – спря го, понеже от някое време владиката напълня. – За училището не мога да ти дам дума, в града има първенци, те ще решават. Не искам всичките грехове да се пишат на моя душа.

Дядо Гънчо се сконфузи, че доява на владиката, сиреч си пъха носа, дето не му е мястото, и да се оправдае, сви рамене.

– Чорбаджии в града дал бог, ваше високопреосвещенство, но понякога от сиромаша по-добра работа чакай. Вършим я ние, понеже тя ни е от сърцата, пък богатите... Знаеш ли какво каза наставницата Анастасия за богатите и учените човеци?

– Знам приказката за богатите и учените, ти ми кажи какво мислиш – добра ли е наставницата?

– Похвална ни е даскалицата, ама школото ѝ е тясно... ако може да се нарече школо килията. За момчетата има училище, пък за момите... – дядо Гънчо разбра, че повече приказки с владиката не са потребни, затова си тръгна. Като отмина десетина крачки, наум му дойде да каже: – Захвалям ти, че си изгонил отец Сандул и си му дал да разбере кой е духовен пастир! – приличаше на дете, спечелило бой с петли.

...Градежът на ново девическо училище в Плевен не започна нито тази пролет, нито през есента, нито в пролетите и летата на идущите години. Защото катранните двери на невежеството, залоствали разума от векове, не се отварят в един миг, с една ръка. Та даже тази ръка да се

крепи на владишкия жезъл!

– Твое високопреосвещенство, Анастасия сигурно няма да отвори дума за ядовете си с мюсюлманина от съседния двор, но Исин се премести към Балъклия да не гледа и слуша напътствията на даскалицата – хаджи Йоца се върна на приказката си, защото искаше да осветли владиката по всички чудачества, станали тази зима.

– Какво има вземане-даване с мюсюлманина? – духовникът тръгна към портата, искаше да се прибере, да почине от дългия път.

– Вземане-даване няма с него, но един ден рекла на Халиде, неговото момиче: защо и мюсюлманите не отворят училище за женски деца...

– Боже! Не казах ли на наставницата да мери приказките си? – епископът се ядоса, обърна се към хаджи Йоца и тихо, сякаш се боеше да не го чуят, рече: – Из цяло Българско народът живее схлупено, неграмотно, понеже заспива и се събужда плет до плет с друговерците. Незавидна участ е наложена на християните, а по-иначе вървят към бѣдното други народи...

Владиката заръча на своята довереница заранта да събуди Цвята Кръстенякова и да изпроводи момата до школото. Разбра с пристигането си, че не бива да ходи в училищната одая веднага. Преди да излезе от улиците на Плевен, отец Сандул сипеше бури и мълнии против владиката. Имаше и съмишленици.

– Още като е пеленаче трябва да учиш детето си, че имаш над него самоволна власт! Подир години, щом започне да те разбира, никога нито да похваляваш, нито да укоряваш своето чадо пред чужди човеци, защото с хвалбата ще насадиш в него гордост и тщеславие, а с укора ще посееш гняв и вражда! – Анастасия беше седнала на ниско столче пред софрата в голямата одая на дядо Гънчо и четеше от книга „Съвети към майката“. Млади невести, които да гледат пеленачета оттук насетне комай нямаше; по миндерльците бяха насядали 30-40-годишни жени; те хем си везеха и плетяха плетките, хем слушаха какво говори наставницата. – Никога да не даваш на свое чадо онова, за което плаче, и не мисли, че само безгрижност ще усладя живота му.

Дядо Гънчо, седнал върху рогозка недалеч от огнището, чу, че външната врата се отвори и скокна да види кой е.

– Ох, ваше високопреосвещенство! – опули се и се закова на прага, сякаш видя отец Иван Рилски. – И как така се реши да дойдеш при мен... при нас? – старикът отвори докрай и отстъпи, че да влезе епископ Агапий.

– Ей така, нали ти снощи мина край конака и имаше питане, сега

реших да ти отговоря.

– Ти и снощи ми каза... – хитроумецът изведнъж се сети, че владиката няма толкова зор за него, ами иска да види и чуе как даскалицата наставява жените на града. Дядо Гънчо тръгна подир високия гост и продължи да мърмори. – И аз си мислех, че скоро няма да се захване женско школо, затова реших да събирам невестите в одаята, да слушат благонравни обикновения. Зер тази килия за поучения е по-малка от църковната? – редеше приказките, сякаш се оправдаваше. – Ама сядай, сядай, че да послушаш!

Епископът не побърза да седне, защото срещна очите на Анастасия и долови в погледа ѝ нещо, което не беше виждал по-преди – мъка, укор, душевен смут, почуда... аха! Имаше това, което се крие в лицето на една мома, щом разбере, че не е единствена за човека, който я хвали и носи напред. Заради Цвята Кръстенякова от Враца!

Отец Агапий, който познаваше малко жени, но беше чел много дебели книги, разбираше тези неща.

– Вдигам ръка и молих се за вашата жажда за знания! – владиката изправи десницата си, благослови и отиде пред Анастасия. – Теб благославям за всички добри начинания, мое духовно дете, и моля за теб живот праведен и плодороден! – гласът му беше толкова мек, чист, задушевен, че ако беше го чул в този час отец Сандул, не би повярвал на ушите си. Анастасия стана и се поклони:

– Добре си дошъл, отче, чух снощи, че си пристигнал от Враца, но имах много работа, трябваше да докопая градината, да пренесе дърва...

– Вечна памет на майка ти, благородна девице, снощи прочетох една молитва за нейна душа. Хаджи Ивана Христовица ми каза за кончината ѝ... та от какво умря?

– Знаем ли от какво, любороден отче, да беше бог милостив и да виждаше...

– Бог е милостив и всичко вижда! – владиката я прекъсна навреме, поиска да заличи думите ѝ и отново поде. – Учението е като огън, накладен на планина, от височината на която то осветява със зорите си почти всичкия свят! Но додето да се възкачи до там колко мъчнотии е претеглило! – огледа невестите и му стана мило, че всички те отместиха плетивата си да го слушат. – Учението е стигало до някое място и изведнъж буйните ветрове на заблудението и на варварството са го събаряли до основата му. Затуй учителят е длъжен да изтребва заблуденията и да докарва по-близо учението до ума, който е управлявал от началото на света, и ще управлява завинаги човешките съдби!... – владиката хем

искаше да подкрепи Анастасия, хем да даде кураж на най-окопитените плевенски жени, събрани тук. Някои от тях не разбраха думите му; някои се сетиха, че намеква за мъчнотиите около женското школо, а чорбаджийка Радостина, от чиято хитрина нищо не можеше да се скрие, бутна Илина до себе си и прошушна в ухото ѝ: „Я виж с какви очи гледа наставницата! Може да е вярно това, дето се носи из Плевен...“

Епископ Агапий чу ли, не чу ли думите на устатницата, без да обърне лице към нея, рече:

– Наставница Анастасия не е ли ви поучила, че когато много човече седят в една одая, не бива един другиму да шушнат в ушите си, щото – значи злословят по някого от тези, дето са тук...

След тези думи на владиката настана тишина, никой не посмя да запита или да отрече.

– А какво е това сандъче? – духовникът видя зад вратата малкия пясъчник с начертана буква.

– Мое сандъче е, ваше високопреосвещенство, върху него се уча да пиша – дядо Гънчо се спусна да изтрие разкривения знак. – До наесен мисля да сричам слокове и да връзвам думи... Знаеш ли как се разбрахме с даскалицата: тя ще ме учи да чета и пиша, аз ще давам одаята за плевенските невести. Грошове исках да дам на наставницата, пък тя ме отпрати...

Владиката пак се вгледа в лицето на стареца и пак откри прилика със светците, със съвършенствата на доброто за другите, с дарбата си да бъдат безукорни, дори и неуки... Духовникът изведнъж стана нетърпелив.

– Още много ли имате за прочитание? – обърна се към Анастасия. – Трябва да пиша до Свищов, Ловеч и други градове на епархията да пратят от там момичета, които наставницата да изучи в политични науки, после тези девиси да открият училища в своите градове, пък техните ученички да се разпръснат и по селата! – нарочно каза пред всички, събрани тук, че да разнесат вестта навсякъде. – Сега трябва да дам напътствия на даскалицата, пък и да свърша други духовни работи...

Жените разбраха, че епископ Агапий бърза, взеха да събират плетките си, уж трябваше да си вървят, а духовникът ги подкани за друго.

– Анастасия дава даром своите добри знания и напътствия, затова не е лошо мъжете на някои невести между вас да ѝ помагат, в градината да прекопаят лехите, да нацепят дърва...

– С всичко ще се справя сама, ваше високопреосвещенство, не е потребно да доявам на хората! – рече строго, облече дрехата си да

излезе, да чуе наставленията на владиката.

Когато прекосиха Еньовото кафене и минаха край бояджийницата на Пенчо Влад Петков, Анастасия обърна глава към прозореца. Но като се сети, че владиката знае за задявката ѝ с чорбаджийския внук отпреди, нарочно каза:

– Гергана, невестата на Пенчо, е похвална в учението, дрехите ѝ винаги са чисти, детето си гледа сама...

– Похвална невеста наистина, ама Пенчо не милееше ли за теб? – без заобикалки запита Агапий.

– Пенчо милееше да уча в мирското школо на Московеца, за да не ида в калоферския манастир. Ако не бяхте ме пратили там, сигурно...

– Сигурно щеше да се ожени за теб? – епископът я прекъсна злобливо, защото вече не искаше да знае, че някой друг има стремление към даскалицата.

– Той никога не би се оженил за мен, отче, но исках да река, че ако не бях отишла в Калофер, сигурно нямаше да отворим училището – смирено отвърна, за да укроти мъжкия гняв на владиката, а си спомни за даскал Ботьо Петков, за неговата велика милост към народни дела...

– Не бива да оставаш сама. Като намеря добър жених, ще го доведем в Плевен, ще те задомим – с лъжлива грижовност я възнагради духовникът.

– Твое преосвещенство няма волята за това, аз също. Ако имам мъж и деца, навярно ще спра духовното наставление на девиците, а сега те са ми по-мили...

Недалече от църковния зид се видя малко момиче, притулено сякаш от хорските погледи и в очакване да срещне някого. Щом епископът и даскалицата наближиха школската одая, детето забърза към тях, ала торбата, дето се удряше о колената и глезените му, не му даваше да стигне вратата преди двамината.

– Ей, Ваклина, какво правиш тук сама? – Анастасия викна, упъти се да помогне на малката, а тя забърза още повече и отвърна.

– Ида. Ида, почакай ме!

От вървежа и устремения му поглед наставницата разбра, че детето иска да говори с нея нещо, дето не е за всички.

– При теб идвам, наставнице, нося ти черна жива кокошка, прясна погача и шарени яйца за Великден. Мама ги праща за теб! – рече, щом стигна килията и подаде торбата.

– Защо за мен? – учителката се смая, не посегна към дара.

– Затова, че ме учиш на буквите, а ще ме научиш, и на числата...

Мама вика, че съм станала слънце, откакто захванах да идвам при теб – сложи, торбата пред Анастасия.

– Прилежността ти е велика отплата за моята обич, ето защо няма потребност от армаган – вдигна и окачи връвта на детското рамо.

– Вземи я, наставнице, наречена е за теб! И при теб ще остане. Мама заръча да те даря пред всички невести в одаята на дядо Гънчо, но като отидох там, дядо Гънчо каза, че си тръгнала към килията – малката пак смъкна армагана, сложи го на земята и хукна обратно, сякаш се боеше да не я стигне някой.

– Чие е това дете? – епископ Агапий попита, защото всички други думи му се струваха малки.

– Бащата е кундурджия, а Васила, майката на Ваклина, копае чорбаджийските ниви да припечелва грошове за седемте си деца... Бедни хора.

Анастасия взе торбата, защото живата кокошка вътре проходи; владиката отвори школската одая и подкани наставницата да влезе. Двамата все още не предумисляха, че след години Ваклина ще бъде наставница на девици в близки до Плевен села.

– Сийо, щях да забравя да ти предам заръка от жена, която дойде при мен във владишкия конак във Враца. Каза, че се знаете от Калофер, Василиса е името ѝ – шом влезе в килията с ученически принадлежности, епископът се сети за майка си, а оттам – и за русчукликата.

– Сестра Теофания? – наставницата не повярва.

– Била е монахиня и те помни с обич. Сега има къща във Враца, похвален мъж и дете. Като се разчу за отваряне на школото в Плевен, тази светла жена дойде при мен, помоли ме да те попитам ще дадеш ли име на нейния син.

– Все така хубава ли е Василиса, отче? – Анастасия си спомни онази вечер, когато гледаше през прозореца на Стамболията и молеше прошка за греха на калугерката.

– Все така хубава и благословена... До есента чака второ дете. Значи... въпреки хулите и одумките, бог не я наказва? – учудването ѝ не беше голямо, защото в Калофер мислеше, че е грях вдовица като Теофания да остане зад зидовете на манастира. Грях беше жена с подобна щедрост на плътта и душата да не продължи живота, да не дари Стамболията с всичката обич, таена години.

– Бог е милостив и човеколюбив, дете мое! – Агапий Врачански се прекръсти. – Като се върна във Враца, ще кажа на Василиса, че си съгласна да кръстиш детето ѝ... Сега трябва да пишем писма и да ги

пратим до първенците в разни градове да пратят момичета за поучение. Така ще изпълним волята на нашата майка Евгения...

– Нейната воля за мен е заповедност, отче! – Анастасия поиска да целуне големия пръстен на владишката ръка, но Агапий долови луди коне в тялото и душата на наставницата.

– Недей! – сложи длан върху челото ѝ.

4.

„Тиа дни четохме въ сръбски газет весма не добри работи за ваш владика Агапия. Дали щат достигнат нашите плачове до престола на Всевишнияго та да са смили Бог да избави нас от таково зло?“ Писмото, писано от Найден Геров до врачанските първенци, идваше от Копривщица и весма дълги бяха плачовете по непристойните деяния на владиката, разнесени не от ухо в ухо между бедните епархиоти, а в самите сръбски вестници. И какво беше злото, накарало чорбаджиите да пишат до Белград?

Доносническата ръчичка на Атанас Мавродиев беше писала до София на Замфираки Тошевич, който се разправяше с търговия, но имаше и доста имоти във Враца:

„Любезно поздравляем те, кир Замфираки, за повече не ми е писмото, само ти пиша да знаеш, защото беше викал владиката... че не си ходил за твоя потреба на Враца, ами си ходил на Враца да забъркаш Враца... Затова сам ти писал да знаеш и ако не вярваш пиши на кира Василя и кир Цветко да ти са обадат всичкото що са направили за ваша милост ама мене не убаждай, че сам ти писал, а се обаждай, че си чул в друго място за тази работа...“

Докато редеше буква до буква Мавродиев все още не предугаждаше, че от листа му ще произлязат свади, зловоние, ежби, съдбовни удари, които един ден ще свършат... с куршум!

Ала преди куршума...

Ловешките първенци, като получиха хабера на врачанския владика, вече бяха чули добри думи за девическото училище в Плевен, затова изпратиха мома по име Парашкева Нейкова, която да запамети достойно гражданските науки и да ги донесе на девиците в Ловеч. От Свишов чорбаджиите пратиха строгата, избухлива Пелагия – тя имаше почит към мъдростта и знанието, ала не любеше много малки момичета и не търпеше лудориите им. От Сливен дойде Зарафина Яндова, дъщеря на

сливнали, преселени във Влашко, където тя бе добила грамотност, но все още не знаеше добре свещената славяноболгарска история и взаимната метода с таблиците – затова будни граждани я изпратиха при Анастасия Димитрова. От София пристигна Мица Николчева, от Шумен... Русчук... Котел... Пазарджик... Навсякъде, където бяха чели „Любословие“ на Константин Фотинов във възхвала на първото светско женско училище, народът проумяваше честно, че жената е драгоценна половина на човеческият род, пращаше своите дъщери за знания, та после тези момичета разнасяха умствата в други градове и села. И докато някои женски училища никнеха под благодатната закрила на просветители или будни граждани, в други напреднали селища женското просвещение все още беше безмерно далеч от желаната истина. В Карлово безименен родолюбец писа с огорчение: „В тази махла ще видите някой поп да учи няколко момичета на четмо и писмо, в друга – някоя попадия да ги учи на бод и шев, там пък в друга – някоя калугерица да им предава житието на св. Антония и всяко момиче си плаща на даскала частно на месеца. Сиромашките, които не могат да плащат, не могат и да се учат“.

Ала това, което Агапий Врачански направи във възхвала на майка си, беше най-високо и незнано от векове за цяло Българско.

Щом Цвята Кръстенякова се изучи предостойно в Плевен и отново се върна при свои във Враца, през 1843 година вечнопамятният владика започна градежа на двукато женско училище в двора на църквата „Св. Апостоли“. Долният кат беше наречен за магерница на момите, дошли от близкостоящи до Враца селища, на горния кат имаше добре уредена за ученичките стая и една малка одаичка за наставницата. Щом училището се стъкми само в едно лято за чудо и приказ, всички моми, събрани повече от сто и двадесет, се преместиха от къщата на Кръстеняка в школото. За да въздигне пробудата на девиците и да похвали техните попечения, по искане на Агапий Врачански ученичките, които вече знаеха Осмогласника, отиваха да пеят при църковното богослужене. По време на литургиите, които отслужваше самият владика, от едната му страна пееха учениците, от другата – ученичките.

– И защо епископът върши всичко това? – врачанските еснафи почнаха да се бутат в църквата, и какви ли не други грехове притуряха на духовния си пастир – нарочиха го, отрекоха го, пустосваха... И нали когато колцина почнат да хулят някого, че не е с ума си, че повежда стадото из несправеден път – той наистина се оплита в неведение, започва да греша – така Агапий Врачански се обърка, душата му изпадна в заблуди, правдата му изневери...

Когато в деня срещу Петдесетница на 1848 година синът на Рачо Казанджията – Петко Славейков – пристигна от Ловеч в Плевен и поиска да наставлява момчетата в мирското школо, епископът беше в града и забрани на плевенските първенци да условят младия даскал. Забрани им, защото вече знаеше, че немирникът си бие рогата с новия търновски митрополит Неофит и не искаше да си мъти водата с него. Според както плевенци известиха даскала, че във Враца има по-силна борба срещу владиката, Славейков замина натам и не стоя мирен. Като пристигна, отиде в църквата „Св. Възнесение“, изтапоса се на аналоя и взе ума на врачанските чорбаджии с едно слово на Софроний Врачански. След църковната служба и млади, и стари се стекоха в Куновия хан да видят бунтовника за църковна независимост и още същия ден го условиха за учител на Враца. Боже мили, че като се върна епископ Агапий и започна да плаши първенците с анатема, ако не махнат Славейков... Чорбаджиите не обърнаха внимание на владишкия гняв, продължиха да тачат учителя, да хвалят думите, дето беше написал.

Премилая горка Мати Болгария!
В двора ти се вселила усойна змия,
от устата ѝ притворно яд кат захар кипи...

Епископ Агапий на два пъти оклевети пред турците младия даскал, заптиите на два пъти затваряха бунтовника и врачани два пъти му даваха свобода... След всичкото си безсилие духовникът трудно се побираше в кожата си от надмощието на този събуден българин, затова една заран самичък отиде във възнесенското училище, издебна часа, когато няма даскала, и заключи вратата с катинар.

– Е, сега каква ще я вършиш, даскале? – врачани питаха Петко Славейков: той мисли, мая се някое време и отговори:

Аз окаяний съм затворен, по пак е в мен дух храброборен, но вие дерзайте, говорете, гърци из България изпъдете!

Макар и млад, едва навършил двайсет години, той вече съчиняваше любовни стихове, бунтовни балади – и даде съвет на врачани да заключат митрополията, където е епископът, с по-голям катинар. Духовникът трябваше да разбере, че властта си е власт, но народът е по-голяма сила! И ако не е този народ да сее ниви, да гради храмове, да тъче платно, да гледа стада – проповедниците ще ходят голи, гладни, боси и няма къде да подслонят главите си!

Врачански храброборци изпълниха туй, на което ги поучи даскалът

и... на другия ден никой не чу, не видя, кога владиката отвори училището.

Отключи го!

Но вече не беше многопочитаният, справедлив епископ, за когото се говореше само добро и се хвалеха делата му. Хората взеха да говорят по църкви и по мегдани, че архиереят анатемосва всичко живо от мъжки род, а милее за младите кръшни невести.

– Ахааа! За смелия Петко Славейков няма грошове и го пропъжда от Враца, а за красивата Цвята въздига училище и ѝ плаща три хиляди гроша годишно?! И я кани на гости в конака... – чудеха се, повтаряха, дотуряха бивалици-небивалици.

Атанас Мавродиев написа подличкото писмо до Замфираки Тошевич в София, чорбаджиите съчиниха в ответност друго писание до вестниците в Белград и славата на Агапия стана позор!

Макар да си спомняше библейско-пророческите думи на някогашния екзарх Иларион Мъдри: „Едно тайнство е потребно, за да управлява човек света – да е силен духом, защото в духовната сила не се съдържа нито мъст, нито мечтание!“ – душата на владиката се съкруши, изгуби опора... След хулите в белградските вестници затвори училището на Цвята Кръстенякова за два месеца, но и това не му помогна много.

През септември 1849 година писа тайно на Анастасия Димитрова в Плевен и прати хабера по доверен човек:

„Предраго мое духовно дете,

Навярно и в онзи град, където лежат костите на нашата майка Евгения, вече се носи вестта за мой срам? Затули ушите си за такива неистини и потърси милост от добри хора; не пререкавай никого, не отвръщай люто, щом чуеш името ми. Знаем, че и върху теб ще се стоварят злини, а това, което доброненавистници шушнеха на ухо, сега ще изричат в лицето ти.

Добра ходатайко на волята ми, затвори училището за някое време и ела във Враца. Тук с Цвята ще преживееш докато се разбере кой е крив, кой – прав. Не зная колко са греховете ми, но сега чорбаджии и подли души ме правят по-чер от пъкьла... Чакам вест и от негово високосветейшество търновския екзарх, който е мой съмишленик. Той ще ме разбере и ще благослови покаянието ми за неизвършени грехове

Пламенен в бога молитствувател
Врачански Агапий“

Анастасия получи писмото в същия прокълнат ден, когато в Плевен пристигна вестта за позорните деяния на епископа. Същата нощ Стоянчо Лудия, дете преместваше гробищарски камъни и надгробни кръстове, запали къщата на хаджи Йоца Христовица! Дали Лудия беше опожарил къщата в миг на изгубен разум, или с главня към дървените стрехи го бе насочила нечия ръка – до сутринта не се узна. Покъртителна истина беше обаче, че от ръката на хаджи Йоца остана само едно златно пръстенче, а от душата ѝ – вечен помен! Едничкото по-малко зло, което се запамети тази нощ, беше, че момичетата от цяла България, дошли да добиват грамотност в женското школо и напътени да живеят в хаджийския дом, още не бяха пристигнали от своите градове, та така бяха спасени!...

Много хора на Плевен говореха, че грехът за пожара не е на Стоянчо Лудия, а на някои чорбаджии, които имаха зъб на Агапия; ненавиждаха мирското женско школо; мразеха щедрата хаджи Йоца, преди години дала къщата си за владишки конак... По-прости хора рекоха, че хаджийката се изгорила нарочно – да не слуша хулите против владиката. А когато вързаха Лудия о брястовото дърво на чаршията и започнаха да го налагат с камшици, той се опита да каже имената на подстрекателите, но тогава запушиха и устата му, и го биха до пълна несвяст!

Анастасия отиде в къщата на дядо Гънчо и помоли стареца да разпрати някои ученички да известят всички други, че школото се заключва за време, додето се върне наставницата.

– Анастасийо, злочеста добра душица, скрий се в моята изба и не отивай никъде! – замоли се дядо Гънчо. – Ще те храня с каквото дал бог, като цветенце ще те гледам, додето премине бурята, защото всяка поличба има край! – вдигна кокалестите си пръсти уж към небето, а докосна една люлка, вързана с куки за тавана.

Като ходил миналата неделя на Бохот по негова работа, намерил под сеновала на бедни хора голо неколкодневно бебе. Старецът се зачудил, влязъл в копторчето, покрито със слама, и като видял вътре гладни, голи, измършавели купчина дечурлига, се хванал за главата. Някаква съсипана от много раждане жена, го отпратила люто: „Или взимай изгърсачето и го носи със себе си, или го остави да умре!“ Дядо Гънчо съвсем не повярвал, че тези думи може да изрече майка, та я замолил да му даде една кърпа да увие разплаканото голишарче, и го понесъл към Плевен.

– Цял живот бог не ме ощастливи с дете, най-сетне ми прати това

отроче! – рече на Анастасия и надникна в люлката. – От него може да излезе юнак! Ще му дам моето име...

Наставницата се вгледа в бебето, залюля с ръка люлката и въздъхна:

– Знаеш ли? Може да е мой късмет? – сети се, че Василиса поиска да кръсти момчето си Анастас на нейно име. – Но защо тези дни да спя и се крия в мазето ти, бащице? Нищо лошо никому не съм сторила, в душата си нямам грях.

– Охооо. Млада си още и не си видяла какво значи човешка мъст! Не отиваш във Враца, гълъбчето ми, утре заран ще пратя да кажат, че си заминала, пък ти оступи при мен!

На 5 октомври 1840 година пред църквата „Св. Възнесение“ пукна куршум! Някакъв турчин взе да кръсти, че владиката оскърбил дома му, като въвел ханъматата в грях... Докато мюсюлманинът се давеше във виковете и се опитваше да избяга, епископ Агапий се смъкна на плочника и под тялото му се събра локва кръв! Никой по-късно не се потруди да узнае името на мюсюлманина, кой го прати, срещу какъв откуп, с какво доверие... Никой не поиска и справедлива присъда след 13 октомври, когато епископ Агапий след много мъки предаде богу дух... Само Цвята Кръстенякова, която беше видяла много добро от владиката, плати грошове на добри майстори да изваят върху мраморна плоча възхвала за благодеянието на вечнопамятния Агапий Врачански!

– Анастасийо, сиротинке малка, не излизай по светло от къщата, че зли хора ще обърнат земята! – дядо Гънчо влезе в одаичката при Анастасия и не посмя да ѝ каже вестта.

Какви приказки се носят из Плевен? – долови тревожния смут на стареца; стана, хвърли няколко цепеници в огнището; над града преваляше слънцето, а в собичката се стелеше мрак.

– Вести ли? Няма вести, момичето ми... – разтри с длани челото си, затвори очи – пръстите му трепереха.

– Умолявам те да ми кажеш истината. Знаеш, че няма да остана завинаги скрита тук, нямам позор за порицание – Анастасия гореше, тялото ѝ се устреми към вратата, искаше да излезе навън.

– Недей, Анастасийо, почакай да мръкне! – дядо Гънчо подаде ръце да я спре. – По-добре е да знаеш, че вечнопамятният владика Агапий не е между живите, убили са го...

– Не е между живите? – наставницата се върна, седна пред пламъците на огнището, извади от тях горяща главня и с нея запали свещта. – Убили са вечнопамятния владика? – повтаряше тихо, сякаш не беше на

себе си, остави бавно на пода свещта, захлупи главата си върху коленете...

– А момите от школото днес се събраха пред църквата „Св. Николай“. Да ги беше видяла стъкмени в сукнени морави дрехи – както им повеляваш да ходят още от първата Коледа, когато открихме училището! Момите днес държах в ръцете си по една свещ, хвалеха името на епископ Агапий и пееха „Непостижимо ест“.

– Навярно ги е събрала Ваклина и значи тя е по-храбра от мен. Аз защо се крия тук и се плаша от човешка мъст? Не трябва ли да отида отново в школото, да събера девиците – Анастасия стана. Сълзи и гняв напиха от очите ѝ.

– Недей, сиротинке, не излизай сега? Знаеш колко хора имат зъб на волята ти да просветляваш девическите глави... Има и друго... Остани при мен! – дядо Гънчо застана на прага, но ръцете на наставницата го отместиха.

– Какво друго? – взе големия плетен шал от майка Евгения, наметна го, притисна раменете си и пое въздух с цели гърди. Почувствува се така безутешно самотна, както в калоферския манастир, когато майка игумения ѝ донесе вестта за Ковача и Христо в чумата.

– Не ходи към училищната одая! Не минавай и към бащината си къща – знаеш ли кого ще завариш там – възрастният човечец вървеше подир наставницата, но като разбра, че няма сила, която може да я спре, сам наметна протритото си сюртуче и се упъти към дюкяна, където продаваше Пенчо Влад Петков.

„Наставницата си дошла от Враца?“ – учудените очи на плевенци се пулеха и се обръщаха да я видят как върви, изправена, сякаш нищо не е чула за срама на епископ Агапий... Сякаш той все още беше жив и властта му се крепеше на владишкия жезъл. Сякаш белградският вестник не беше писал за „прелюбодеяния с даскалиците“.

– Пу! – чорбаджи Димитър Тошков излезе от кръчмата, че да плюе на пътя, където ще мине наставницата, а чорбаджи Павел Митов го дръпна.

– Свята душа има нашата даскалица, не я срами пред народа, че утре как ще напътства малките моми?

Пък мъдроумният дядо Русан и него прекъсна:

– Кой им е крив на владиците, като не разбират, че народът може да почита само оногова, който почита народа! Ние не сяхме той да ни надува като гайда, не щем и него да надуваме като гайда, па нека да си е владика...

Анастасия не искаше да слуша думите, вървеше по плочника и се заставяше да слуша само своя глас: „Ще се махна от този град, майчице, ще избягам в Калофер, та като намеря там даскал Ботьо Петков, ще отворя училище за калоферските момичета... Ще потърся внучките на Хадживълковица... Или ще намеря отново подслон в «Богородично Въведение», или...“ – краката ѝ тръгнаха към школската одая на „Св. Николай“, искаше да запали и свещ пред олтара, да прочете молитва на глас.

– Боже! – изрече силно, като стигна вратата на училищната килия и видя големия, ръждив катинар, захапал двете жезла... „БЕЗБОЖНИЦА“ беше написано с големи, полуграмотни букви, та всеки да види, да прочете... – Доброненавистници! – ръката ѝ стисна железния катинар, разклати го силно, бутна вратата докрай и през процепта се опита да види стоят ли вътре полукружките, пясъчниците, чиновете, таблиците по стените... От покоя в килията се измъкна хлад, забрава, тъма, надежди... Господи!

„Старае се народното образование, но всеки, който занимава проситите души и ги тласка към просвещение, с една реч, има думата, че е безбожник – и всеки, който мисли по-дълбоко, като едно любородно българско чадо!“ – по това време далече от Плевен, Емануил Васкидович писа редовете си с ревностна мъка. Малко по-късно писанието му излезе с новия „Цариградски, вестник“, който даваше уверения, че ще списва страниците си в дух спасителен и просветляващ българите-християни из Великата Империя.

Анастасия се обърна сякаш за помощ към вратата на църквата, тръгна натам, влезе вътре, извади грошове от джоба на горната дреха и поиска четири свещи. Двете трябваше да запали за всички, които вече не са между живите. Едната нарече за добрите спасителни люде, без чиято милост би загубила вярата си, другата искаше да държи в ръка, докато шепти молитвата си за бъдещето. Наставницата пристъпи тихо към мъже и жени, обърнати с гръб към вратата и с лице към олтара; трите свещи запали, постави ги, където бе отредено – за здраве и упокой, а четвъртата стисна в десницата си: „Господи, като благ и човеколюбец, прости ми каквото съгреших до тук с думи, дела и помисъл... Дай ми, Господи, мирен сън тази нощ, а от утре ме поведи по праведен път! Умъдри ме да различа доброто от злото, да не въвеждам в грях невинни души... Помогни ми да се въздигна над ненавистни люде, превърнали тялото ми в хляб за неправдата и така отлъчиха всички малки моми, чийто разум отглеждах и водих с толкова прилежание. Господи, ако е грях копнежът ми от утре отново да служа на мъдростта и знанието,

вдигни в този миг ръка! Изпрати над главата ми мълнии, нека умра!...“
– Анастасия стисна свещта, очите ѝ се затвориха в очакване за небесно възмездие...

– Наставнице! Предрага наставнице, щом вече няма къде, ела да преспиш у нас – Ваkliна, стройна, висока, вече доволно грамотна мома, докосна ръцете на Анастасия, а гласът ѝ прокълът като възмездието.

– Момиче скъпо, как ме откри? – учителката още не можеше да се върне от унеса.

– Проследих те, наставнице, не ме ли видя? – Ваkliна дръпна Анастасия да излезе навън и през всичкото време, докато двете обхождаха сокаците и мегданите на града, докато вървяха към мястото, където беше копторчето на Ковача, Ваkliна даваше своите уверения, че от понеделник ще тръгне по плевенските села да събира момичета за просветление: казваше ѝ, че ще ги наставява срещу чувалче брашно или кринче жито; че ще живее бедно, но духовно и праведно; че ще събира сили да надмогва злите човешки дела; че ще помогне с братята и сестрите си да въздигне ново копторче, защото това...

Момичето спря на място, вдигна ръка и в мрачината посочи натам, където до двора на дядо Петър Райкин се виждаше купчинка райска пръст.

– Не отивай до руината на бащината си къща, наставнице, и не питай защо – Ваkliна тихо помоли и стисна ръката на учителката. – Преди час се скрих, измъкнах от разрухата книгата Доксастарион, три нравоучителни книги, девет таблици за прочитания, една икона, вълнена женска дреха, кенарена кърпа... Ще ти ги дам, като идем в къщи...

– Благословена да бъде пръстта, издигната в покрив за мирни сънища, но съсипана от неправдата! Нищо повече нямам тук! – Анастасия изрече силно, прегърна високите рамене на Ваkliна ѝ заплака. Нямаше по-справедливо възмездие от волята на това бедно момиче да бъде нейното продължение; нямаше по-висока отплата от опората на раменете му в този час на мрачина и хлад!

Двете се обърнаха гърбом на руината, тръгнаха към чаршията с отворени още дюкяни, после свърнаха към къщата на дядо Гънчо. Влязоха в голямата одая с огнището и намериха стареца, легнал на пода под люлката с пеленачето. Малък, чист, обезсилен – в ръката си имаше някакъв лист, а от догарящите главни и жаравата съществото му светеше. Наставницата измъкна листа, приближи до огнището:

„Аз, като преживях по божия воля много честити години, от венчилото си с невестата не отимах дете, и сега напускам живота като

оставям цялата къща, всичките си спастрени грошове на даскалица Анастасия Димитрова...“

– Бащице! – Анастасия отиде до тялото, клекна до него и го разтнесе. Беше топло, леко, а животът се изнизваше от него като светлина от храм.

– Ваkliна, тичай при баба Пашуна за лековити билки! Потърси Митю Знахара! – наставницата огледа пода и едва сега откри остатъци от татул.

– Недей! – бялата брадичка на стареца мръдна и само това се чу от устата му.

– Иди да издоиш топло мляко от кравата, донеси от извора прясна вода, тичай за хора... Боже, спаси го от смъртта! Господи, не искам нищо за себе си!

Анастасия вече не знаеше какво да прави, кому да говори... Пък Ваkliна, като разбра, че е късно да върне на бял свят дядо Гънчо, взе листа от наставницата, отиде по-близо до светлината на огнището и продължи да чете.

„За отрочето, което намерих в Бохот и го спасих от смъртта, да се грижи Анастасия, да го гледа като свое дете... По своя воля давам цялото си имане на нея, защото тя ми даде буквите и числата... И злосторници като сринаха бащиното й копторче, и като заключиха училищната килия, в моята къща тя да може да събира момите... Ако някой се усмили...“

През отворената врата бързо влезе Пенчо, но като съзря дядо Гънчо на пода, се слиса:

– Старецът? Какво е направил този свят старец? – отиде до него, коленичи досами главата му, затвори невидждащите очи. – По мрачина дойде при мен, поиска мастило и листи и каза, че на сърце има голяма заръка, трябвало да я напише сам... Но преди да излезе от бояджийницата рече да дойда тук след час-два... Как се е случило? – очите му питаха Анастасия, пък тя събра остатъците от татула.

– Ето как! – хвърли ги в огъня.

– Но защо толкова бързо? – Пенчо не искаше да повярва, че старецът вече е мъртъв. – Каква заръка отнесе животът му?...

– Заръката няма да прочетеш сега, но я скрий дълбоко! В теб имам вяра! – Анастасия се обърна с цяло тяло към бояджийския син, подаде му листите, изписани с разкривени, старчески букви, понечи да тръгне така, както беше дошла преди месец, но пеленачето в люлката изрева, сякаш усети, че остава само.

– Какво си намислила, Сийо? – Пенчо видя лицето ѝ устремено, напрегнато, влажно като от непосилен товар.

– Вземи това отроче при своите деца, дай му името на дядо Гънчо и го пази като мое дете! Някой ден ще се върна...

– Спри! – едрото тяло на чорбаджийския внук се изправи на вратницата. – Ще си идат след време всички злини, дотогава аз ще те браня! – думите и тялото му излъчваха мощ.

Но малка беше силата му да я спре – макар и от обич.

5.

От височината на чорбаджикосьовия хан, вдигнат на фелибелийския път да подслонява другоселци, идващи от далечни места към Калофер, градът светлееше чист, стъкмен за мирен труд и човешки правдини, с каквито се славеха малко български селища. От хана се виждаше най-добре чаршията и една бяла, много голяма къща, градена навярно в последните няколко години, защото Анастасия не я помнеше отпреди. Ако къщата беше на новопристигнал чорбаджия в Калофер, то имането на този мъж трябваше да е несметно, щото новият дом беше по-голям, по-примамлив от някои калоферски църкви, че ако щете – и от старите градски метоси.

– Сполай за кроткия сън и гостолюбието ти, ханджийо – плевенската наставница даде осем гроша на чорбаджи Косьо, едър, мустакат мъж с дръпнати към ушите бузи, сякаш постоянно се смее. – Големи и чисти са одаите ти за нощувка, а ще ми кажеш ли каква е тази бяла къща, кацнала на брега на Тунджа?

– Ако тръгваш надолу, мога да те отведа към чаршията и там ще я видиш – той впрягаше в каруцата чер, лъскав кон. – Това е училището на даскал Ботьо. Този дом вдигна, щом се върна от Русия и сега в него учи момчетата.

– Даскал Ботьо Петков ли? – сърцето ѝ се обърна.

– Даскал Ботьо... Сега в Калофер няма по-силно име от неговото, а колко препати, докато издействува позволително, докато градихме... Заптии един ден отведоха даскала да го съдят, после пак ни го върнаха...

– Чувала съм за този наставник – Анастасия погледна пак към брега и взе да помага на чорбаджията по-бързо да натовари каруцата.

– Чувала си го, я! Името му се носи из градовете с почит, а мястото

му до владишкия трон в „Св. Атанас“ още се пази! – рече с такава гордост, като че Ботьо Петков му беше син. – Ти идвала ли си друг път по нашия край?

Чорбаджи Косьо, който беше вдигнал хана си край шосето не толкова да печели голяма пара, колкото за човешка полза да дава подслон на друмници и кираджии, долови, че-незнайната млада жена, тръгнала без другар в края на есента, навярно търси някого.

– Идвала съм преди години и помня даскала Попович, даскал Брайко Хаджигенович, ала този даскал Ботьо Петков не съм го виждала – отвърна и се изчерви от неистината. Защо трябваше да мами ханджията?

– И по каква орисия идваш сега насам? – не мислеше, че доява с въпросите си, защото питаше от добро сърце – да послужи.

– Орисия ли?... Не е никаква орисия... Преди години, като спрях в Калофер за някое време, се сдружих с унуките на чорбаджи Вълко, та рекох да им се обадя...

– Аха! Почина старият чорбаджия, лека му пръст, но жена му е още жива. Унуките му, доколкото помня, се задомиха в други селища, няма да ги намериш...

– Поне ще се видя със старата Хадживълковица, ще отида и до „Богородично Въведение“... Там имаше една хубава монахиня от Русчук, името ѝ не помня, ама... ще се сетя – нарочно подхвърли.

– Теофания русчуклийката, дето се разкалугери заради нашия Млъчко и избягаха от Калофер?... Лоша среща си имала преди да тръгнеш от твоя край – хората, дето ги търсиш, все не са вече в Калофер. Ама може да срещнеш друг! Знай ли човек какво го чака на пътя... Качвай се!

Чорбаджи Косьо видя, че непознатата пътница беше сложила вързопчето си между два дънера, досами шосето и от малкото ѝ потреба разбра, че не идва задълго тук.

– Аз пък рекох, че искаш да останеш при монахините в манастира... От много време сама жена не е замръквала в хана ми – качи се в каруцата и постла чердже да седне. – Друго няма да те разпитвам и да ти доявам, но поне да знаеш, че ако не намериш подслон, върни се в хана при мен и жена ми. И ние сме пратили женско дете далече, при чужди стопани. Знаем ли какво Лилка ще яде днес, сладък ли е сънят ѝ? – той вдигна калпака си, унесен в свои грижи; шибна гърба на коня с охлузена пръчка... и до чаршията не проговори.

О, какво беше, видно отблизо, даскалботьовото училище! Голямо, с варосани, гладки стени отвън, с големи стрехи, дето сякаш огръщаха

част от купола на небето с яки каменни зидове... а отвътре зидовете идеше такава необяснима мощ, че изправен до тях, човек се чувствава малък, пуст, кратковременен – не му стига храброст да прекрачи прага...

Анастасия прекрачи прага на новото мироздание; тръгна по дългия коридор на първия кат, но гласът – пламенен, неукротим, идваше от високото. Плевенската наставница се изкачи към одаите на втория кат... И по-вярно – към отворената врата на оная одая, от която идваше гръмка реч.

– Велика трябва да е любовта към отечеството, защото от неговото спасение произхожда и нашето спасение, от неговото благополучие – и нашето благополучие, от неговата слава – и нашата слава. Любовта към отечеството е еднозначна с любовта към знанието, което в наши дни е жалостно, плачевно похулно и посрамено! От вас прочее, младоотрасли, зависи как ще вървим към бъдното.

Речта беше гладка, като че наставникът четеше. Анастасия тихо стигна до вратницата и се потули; видя големия зачервен мангал в ъгъла, мерна първите два чина с пясъчниците, полукрузките на отвъдната стена, земното кълбо, донесено от Русия и турено върху масата на наставника, после учителката видя наставника... Не, само й се стори, че е насреща, защото много искаше да го види...

– Учителю, искам да кажа, че сега... – едно момче от първия чин се обърна назад, но даскалът му викна сурово.

– Мълчи! Когато говори наставникът, не трябва да имате прекекания!

– Учителю, не те пререкавам, но искам да кажа, че нечия майка те чака навън, сигурно да те пита нещо – детето не се уплаши от строгия глас, защото повече държеше на истината си.

– Чия майка ме чака навън? – по дървения под се чува силни стъпки, децата замълчаха, Анастасия притисна гърба си в стената, лицето й се ороси: „Не, не трябваше да идвам тук!“ Но когато на прага застана той – в дълга дреха с висока яка, с бяла риза, подадена изпод дрехата, с прошарена, оредяла отрано коса и все онази недосегаема осанка на исполин, тя усети, че душата й отново намери стряха, която злосторници-те не могат да сринат.

– Анастасия? – Ботьо Петков позна веднага плевенската послушница. – Анастасия Димитрова от Плевен? – почудата му беше голяма и той вдигна кокалестите си ръце. – Добре си дошла! Не мога да ти се нарадвам!

Учителят, който рядко показваше радостта или гнева си, а още по-рядко можеше да се види усмивка на широкото му лице, взе в длани ръката на Анастасия.

– Как се сети да минеш насам? – въведе я в голямата школка одая, сне вързопа от ръцете ѝ, каза ѝ да се качи на издигнатата от пода „учителска височина“ и като разбра, че наставницата още не може да надделее смута в душата си, не я попита нищо повече, а се обърна към учениците.

– Момчета, искам добре да се вгледате и още по-добре да запомните тази наставница, отворила училище за момичета, но не в Калофер и даже не в Карлово...

– А в Плевен. Именува се Анастасия Димитрова – дангалак някакъв се шумугна между думите на наставника.

– Ти откъде знаеш, Василе! – учителят се почуди, отиде с наставническата пръчка до момчето.

– Как откъде, учителю, нали ти ни чете от „Любословието“? – момчето стана, направлявано от невидима сила и без да взема позволение от даскала, тръгна към учителската височина – да види отблизо наставницата, да пипне дрехата ѝ. – Но има и друго, учителю, тя е била наставница на моята сестра Калинка, многообичана от хаджи Ана, която прати Калинка от Заара в Плевен...

– Калинка Райчева ли? – Анастасия слезе от височината да прегърне момчето.

През 1846 година хаджи Ана, монахинята от „Богородично Въведение“, се върна в Заара да отвори килийно училище за тамошните момичета. Но като разбра сама, че няма знания за светски науки, идната есен прати сестрината си дъщеря в Плевен за поучение, а брата на Калинка, Василчо, напъти при даскал Ботьо в Калофер.

– Знам още, че наставница Анастасия е била твоя ученичка, учителю! – момчето имаше ли, нямаше ли седемнайсет години, говореше по-уважително от стар човек, та даскалът пак се умили.

– Каква гордост си ми ти, хубавецо, да беше мое момче, щях да те направя учител!

– Нали всички сме твои деца, учителю – Василчо се върна на третия чин, а даскал Ботьо, благодарен в надеждите си да види плевенската наставница, рече кротко:

– Момчета, сега си идете по домовете. По пътя повтаряйте това, дето си говорихме в школката одая, повтаряйте името на наставницата Анастасия Димитрова – да го запомните! След малко с нея ще отидем в

църквата „Св. Атанас“... Вие тръгвайте!

Момчетата взеха торбичките си и тихо се изнизаха от чиновете, както ги беше учил наставникът на благонравие, щом в школската одая е дошъл непознат човек. Но като излязоха и се спуснаха по стълбите, настана олелия, че я чуха и минаващите по чаршията калоферци.

– Сега ще ми кажеш ли как се сети да дойдеш насам? – Ботьо Петков едва се вмъкна и седна в първия чин.

Анастасия остана срещу него и като не смееше да отвори дума за Плевен, въздъхна, после се засмя и рече:

– Седнал на този чин, приличаш ми на ученик, учителю! – тя се качи на „височината“ да вземе вързопя с дрехите си.

– А ти ми приличаш на наставница, на мъдроучена наставница. Ще ми кажеш ли добри думи за твоето школо? – разбра, че Анастасия таи нещо, което не иска да си припомни.

– Мислех да те поканя за отварянето на школото, но ти замина в Русия. Станал си по-строг, по-учен – личи ти!

– А не щеш ли да ме поканиш идната пролет? Давам ти дума да дойда в Плевен.

– Няма го вече плевенското училище, добри ми учителю! – прегърна вързопя и седна в крайчето на учителската височина. – По-право там си е школската ни килия, но злонрави хора сложиха катинар на вратата... Порутиха бащиния ми дом...

– Какво говориш? – даскалът стана така отведнъж и гневно, че надигна със себе си и чина.

– Прегоркая истина, драги учителю! Девет години повтарях туй, де-то вие оттук, мъдроучени наставници, ми впамятавахте... И момичетата идваха, жадни за знания от много български градове...

– Защо спряхте? – гласът на даскал Ботьо отгърмя съкрушен – сякаш бяха му казали, че е затрит цял един град с поселниците, че е паднала от небето звезда-предводителка...

– Всички злини почнаха откакто в белградските вестници пуснаха хулите против моя духовен баща, покровител и попечител на школото...

– Помня тези позорни слова!

– Чел си ги и ги помниш? – Анастасия стана. Не знаеше къде да се дене от срам, затова тръгна към вратницата.

– Какво правиш? – стигна бързо до нея и дръпна вързопя. – Като стигнаха тези вестници до Калофер, аз ги хвърлих в огъня! Никой не трябваше да ги види и прочете! Зная по-добре силата на злосторниците. Ами я виж това – той отведе плевенската наставница към стената,

където висяха взаимоучителните таблици: между две от тях, зад стъкло беше сложен лист, пожълтял от слънчевите лъчи, но все още ясен и читав: – „Научи се способно и препрестойно, щото да се постави кат светило на свещник и да свети, какво Денница между небесни звезди; така и тя сред своя си женски пол и род засия...“

Даскалът четеше на глас редовете, които преди три години Константин Фотинов беше писал в „Любословие“ за първото мирско женско училище в Плевен.

– Учителю, всяка отплата за твоите добрини е малка! Всеки пламък пред мощния огън на твоята обич бледнее. Ти даваш с думи, мисъл и слово това, за което устата божия все още немее. Бог ме учи на примирение, ти ме даряваш с бунтовност. Отец Сандул ми казва: „Покай се!“ – ти ми казваш: „Стани!“ Къде е междината на тези непримиримости? Анастасия седна на третия чин, а Ботьо Петков остана прав, стиснал наставническата пръчка.

– Знаеш библейската правда, че човек е захванал да страда откакто е вкусил плода на познанието; откакто е отличил доброто от злото, истината от лъжата, стремлението от ленността, мъдростта от невежеството. И това страдание ще съпътствува света, докато на него живеят разнолики човеци с разнолико верую. Никой никога не е намерил покой с поднебесните сили; а намери ли този покой, човекът ще бъде мъртъв...

– Не се плаша и не се покаявам, учителю, но злосторниците заключиха школото ми, така прогониха и децата.

– А не сториха ли в Габрово същото и с най-светия от всички наши учители – Неофит Рилски? Клеветници и тлъсти еснафи не прогониха ли и неговите ученици? А негова прелестна мъдрост не опорочиха ли из градове и села?

– Но тогава? – Анастасия стана, готова да изпълни това, което и по-велява даскал Ботьо Петков. Пък той – като не мислеше никога за добруването на един човек, а за народна полза – рече:

– Върни се в Плевен и откъсни катинара! Пак събирай девизи за поучение и пак издигни свой дом. Не бива злото да надделее, Анастасийо! Не бива да забравяш волята на вечнопамятната майка Евгения...

– И тази твоя заръка ще изпълня, предраги учителю, но до идната година – не мога! Голяма е раната ми, ще боли дълго... Ако щеш да остана някое време в Калофер, да събера тукашни добри девизи... – не се доизрече и наведе глава от смут, че иска да остане по-близо до даскала.

– Да отворим училище за девизи в Калофер? Защо не? До наши дни само калугерки в градските женски метоси учат момите на

богоучение... И калоферки са непросветени в мирски науки. Ела с мен в „Св. Атанас“, там сигурно вече ме чакат.

Даскалът тръгна бързо, а Анастасия по него.

Наближаваше пладне. Не беше седмият ден на неделата и нямаше празнична литургия. Калоферци, дето много години бяха свикнали да слушат „Верую“ с гласа на Ботьо Петков, получиха позволение от владиката да се събират в храма да слушат светската реч на даскала – волна, напътствена, повеляваща мир и добри дела. Тези дни, откакто привърши кърската работа и студът прекрачи Балкана, мъже и жени, млади и стари, зачестиха с идване в „Св. Атанас“. Идваха хора от крайните махали на града, идваха и чорбаджии, и богати търговци, и младоотрасли. Църквата, вече стара и схлупена, опушена от дима на тамян и свещи, тази събота събра под сводовете си повече от сто човека. Пътеката до олтара, постлана с пъстра калоферска черга, беше празна, та даскал Ботьо отиде до мястото си край владишкия трон и без да се суети, вдигна глас:

– Братя, някой измежду вас има ли питане, за което да си говорим? – забравил беше да остави в школската одая наставническата си пръчка и щом започна да я върти припряно между пръстите си, сети се да я опरे до трона. – Бяхме рекли последния път, че ще говорим за робството. За неправдата на един народ спротив господарите на друг народ; за робството на един човек спротив други човеци, по-силни от него... Вие всички, събрани тук, какво мислите – ние роби ли сме, или сме господари?

„Роби сме“, „Господари сме“ – се понесе из различни уста – който доколкото му беше взорът и волята да робува.

– Ето, че вие отсъдихте правото! Ний сме и роби, и господари. – Ботьо Петков се наведе да вземе показалката и като тръгна по пъстрата черга, постлана в средата на църквата, приличаше на наставник на всички тук събран народ. – Ние сме господари на своя живот, на своята земя, на децата си и на дните си. Но ние сме роби, предраги калоферци, на невежеството си, на покорността пред чужди владетели. Макар че ни се носи славата на добри, работливи, окопитени хора...

Някои чорбаджии, които се мислеха за твърде учени, пък те бяха само имотни, се докачиха от думите на наставника. Синът на чорбаджи Минчо – Григорий Минчов – известен търговец по цариградската чаршия, се опита да опровергае даскала.

– Има невежествени хора, вярно е, ама не сме всички такива.

– Истина е, че не са всички хора невежествени, искам прошка! – даскал Ботьо сложи ръка на гърдите си и се наведе. – Но като знам

колко време учих при учителя Попович, после колко време ме ограмотяваха в Русия, а пак ме мъчи незнанието, рекох, че и на други сред вас им тежи, дето само начеват човешкото знание, но не вървят с него докрай. У нас не обичат науката и я укоряват. Малко са ония, които се решават да ѝ служат, защото много повече от тях са ония, които ги гонят и клеветят. Това ни води голямо зло, а ако няма готови за жертва българи, може и да изгасне малкият свет на учението, който започна да се показва в сегашното време!... Вие, предраги мъже и жени, не се отказвайте от полезни науки и не се утешавайте с малки, защото за простия, онеправдан народ, похвалата е укор, а укорът е похвала...

Учителят се опита да открие сред събрания народ плевенската наставница, защото словото му беше напътено и да я окрили, но като не видя Анастасия, обърна се отново към владишкия трон. С бавни, властни стъпки стигна до своя стол и като погледна назад, замълча сърдито. Последните мъже и жени, изправени до вратата, гледаха пътя към църквата и взеха да шушукат. – Иванка, невестата на даскал Ботьо, иде насам – защо ли така подтичва?

– Води първородното си момче, а второто носи в себе си...

– Горката! Как ли живее с даскала в немотия... Той всичките си грошове дава за школото.

– Добра е момата на Стайко Дренков, ама на Ботя не му трябва невеста, деца, къща... Той е като господ – за всички!

Даскалът разбра, че жените до вратата като говорят, заразяват с приказката си други наоколо, затова почака да стихне дребното им словце. Анастасия, както стоеше сред бърбиците, обърна глава към отворената врата и видя, че там вече стои жена, средна на ръст, но набъбнала от очаквано майчинство. В ръцете си носеше мургаво, слабо дете, дето нямаше повече от година.

– Коя е тази жена и това дете? – наставницата попита възрастна калоферка, макар да чу брътвежите по непознатата.

– Невестата на даскал Ботьо с първото им дете, Христо Ботьов.

– Благочестива се вижда да е невестата! – Анастасия се отмести бързо, поиска да стигне една от иконите, но преди да иде до там, чу строгия глас на наставника:

– Иванке, какво правиш тук с детето?

Иванка Ботьова беше застанала като видение на пътеката и вече нито имаше сили да продължи напред, нито да се обърне.

– Заптии от Карлово питат за теб, Ботьо, търсят те... Ако можеш – бягай! – тя пусна детето на пода сякаш всички да видят колко е хубаво,

каква прилика носи с майка си.

– От какво да се крия? – даскал Ботьо рече ли, не рече ли, други хора вместо него ли проговориха, в миг под църковния купол настана такава суматоха, че кой-накъде тръгна, кой какво взе да моли и пита, не се разбра. Само свещеникът остана прав, спокоен, неустрашим. Той безмълвно даде знак на даскал Ботьо да се скрие там, където женски крак и друговерци нямат право да влязат срещу никакъв откуп – в олтарата на Божия храм! Народът се изниза из църковната вратница като дим, а от ниското вече се чуваше тропот на конски копита. Анастасия остана сама пред иконата с младенеца.

„Богородице, Ти, която чуваш безброй молитви, приеми в този миг думите ми и ме подкрепи! Спаси учителя Ботьо от конниците, прииждащи насам! Пощади го от тази неправда! Той вече има дом и дете, добрата воля в него е тъй голяма, че и конница не може да я спре – Анастасия чу, че конските копита спряха пред църквата, но не се обърна, не погледна назад. – Богородице с младенец, виждам, че не мога да остана и тук. Ти, майко с щедри ръце и дела, посочи ми пътя от утре към бъдното! Само аз вървя с празна утроба, само аз не спастрих дом и деца; не намерих покой на душата, насита за жаждата да вселявам себе си в чужди съдби... Добра ходатайко на дните ми, кажи накъде да вървя щом изляза от храма.“

– Ей, гяурко, какво правиш тук? – турчин с аскерски дрехи не смееше да прекрачи прага на църквата, затова викна отвън.

– Моля се за душата си... Ти какво правиш към нашия храм, друговерцо? – едва сега наставницата се обърна.

– Търся някого, но не е жена... Сама ли си? – както стоеше, така зазначаше зад гредите, дето поддържаха църковните сводове.

– Сама съм... и свещеникът. Искаш ли да го викна? – остави грош върху иконата, понечи да тръгне напред...

– Не ми трябва свещеникът... Даскала търся! – рече направо.

– Даскал ли? Че какъв даскал дириш в църквата? Даскалите събират децата в школото – там иди!

– Бях там, ама той излязъл... Мюдюринът видял, че размирникът тръгнал насам. Не си ли го виждала?

– Не познавам нито мюдюрин, нито даскала, дето викаш, че е размирник... И какво толкова страшно е сътворил този мъж?

– Ти не си ли тукашна? – турчинът беше кривокрак, личеше да е неграмотен, полумислещ, но предан до смърт на султана. – Даскалът е говорил против нас, против валията, против пашата и цялата ни

управа...

– Че като е говорил, да не е накривил фесове те ви? Кой знае какво ги измисля калоферският мюдюрин...

– Измислил ги, зер! В този град, като не живеят мюсюлмани, можете да вършите всичко и да говорите против нас – заптието се ядоса, но после, щом проумя думите на Анастасия.

– Затова калоферци са по-честни и по-праведни... Ами кой наковлади даскала пред валията? – рече да попита, за да скрие преждеизреченото за свободата на калоферци.

– Кой го е наковладил... Кой?... И аз не знам кой, но сигурно пак гяурин. Купчина донесения имаме от гяури – рече го като проста истинна, а Анастасия усети дяволи и мълнии над главата си. Нищо повече не отвърна – нито звук, нито дума.

На другия ден беше неделя и калоферци не видяха даскал Ботьо Петков из чаршията. Не го видяха и в църквата на неделната литургия; Иванка Ботьова каза, че не се е прибирал у дома, не е оставил никакъв знак за себе си...

Анастасия тръгна по левия бряг на Тунджа, че да отиде в „Богородично Въведение“ и да потърси подслон в някоя килия за друмници. Знаеше, че игумения Минодора, вече много стара, но все още жива, ще я приеме; ще каже по някоя дума и за калугерките, отворили килийни училища за калоферските моми; ще си спомни навярно, че плевенската мома е била пратеница на епископ Агапий, а навярно е чула и хулите за вечнопамятния владика? Анастасия стигна вратницата, широко отворена за гости на неделната служба. В двора на пейките седяха мъже и жени, щото храмът в този час беше преизпълнен. Гости и монахини бяха улисани в свои приказки, та никой не отличи наставницата, не я видяха, сякаш не я помнеха. Тук-там мерна калугерки, залостени от много години зад зидовете на манастира; колцина имаше млади, новодошли послушници; в двора бяха поникнали и още надгробни камъни на монахини, останали завинаги в пръстта на светата обител. Анастасия тръгна на-там и върху един камък прочете: „Софрония – 1794-1847“.

– От какво е починала тази сестра? – попита млада калугерка, която не помнеше отпреди.

– Не знаем... Не знаем от какво умря, но когато свалихме расото й... – тя се доближи към ухото на Анастасия да прошепне, сякаш се боеше да не чуят чемширите и лозниците как сестрите видели камъка, вратнал в плътта на монахиня Софрония като дете в майка...

– Имало и някаква русчуклийка, приела монашеско име Теофания –

Анастасия се вгледа в лицето на непознатата, а тя се обърна към пътната вратница и рече с хитрина.

– Теофания ли? Не е имало никога Теофания от Русчук! – изпълни строгата заповедност на майка игумения в светата обител да не се говори за този позор!

„Няма да отида при духовната майка на манастира! Няма да питам за други сестри! Ще се подслоня като всички незнайни в одаята за друмници, утре заран ще ида в даскалботьовото училище, а после...“

Обърна се да огледа зидовете. Както през 1837 година, когато Ковача за първи път я доведе и я остави тук, крепостите ѝ се видяха мрачни, самотни, високи, безмилостно обърнати към душата на невидимия Бог – непристъпни за стремленията и скърбите на живота извън тази земя!... Само небето над манастира беше отворено; вече мислеше за първи сняг.

На заранта, като затвори пътната вратница на манастира и тръгна от високия рът към чаршията, видя две монахини да вървят към метоха „Иринините калугерици“ – там беше голямото килийно школо за калюферските момичета. Понечи да тръгне подир сестрите и с тях да иде в училището, но знаеше, че в килията ще слуша как момите повтарят псалтир, часослов, апостола, без да знаят светски науки – затова продължи сама.

Вратата на даскалботьовото училище беше отворена, около прага се виждаха чифтове детски опинци, а горе... Анастасия огледа чаршията.

Надеше се, че наставникът вече е събрал момчетата в одаята, но пак чакаше да го мерне към стария бряст или към Хадживълковата къща. Нямаше го наоколо даскал Ботьо Петков. Възпълна стара жена излезе от хаджийския дом и като се вторачи към школото, плевенската наставница обърна гръб, мушна се в училищната врата – да се скрие от устата Хадживълковица, която щеше надълго да я разпитва отворила ли е училището за момичета, има ли вече свой дом и свои деца, ами сега кого дири тук...

От одаята на втория кат, където в събота се чуваше мощната реч на даскала, този ден идваше тишина. И вратата там беше затворена, и по-коят отвътре беше така тревожен, сякаш момчетата повтаряха лудориите си наум. Анастасия мина бързо големия коридор, бутна вратата, щото не чакаше да намери някого, а...! Видя учениците, седнали на чиновете да пишат по пясъчните сандъчета. Някакъв мъж – млад, облечен в дрехи по европейски терк, на лицето с хубава, силна брада, стоеше в междина на два чина, говореше тихо, наставнически:

– Днес ще повтаряме да сметаме с „и“...

– Даскалица Анастасия от Плевен! – щом видя наставницата, Василчо викна от третия чин, а момчетата след него повтаряха.

– Простете!... Простете! – тя понечи да излезе отвън прага, но мъжът уважително я спря.

– Госпожице, драго ми е! Чувал съм все похвални думи за вас и щеше ми се да ви видя! – гласът му мек, благозвучен, поиска да я въздигне, а когато даскалът стигна до нея и поднесе ръка, Анастасия видя колко бели и гладки бяха пръстите му. – Името ми е Никола Касапски. Навярно търсихте даскал Ботьо – мой духовен родственик и наставник?

– Чаках него да видя... Искях да се сбогуваме...

– Онзи ден даскал Ботьо замина за Карлово, пък оттам навярно... – наставникът се замисли, защото не знаеше накъде ще замине даскал Ботьо след Карлово, но искаше да подсказе, че няма да се върне скоро в Калофер.

– С пратениците на валията ли замина? – попита, защото нямаше друг, който би могъл да й каже истината.

– С конницата замина! Валията, дето трябва да отсъди правда, е наредил неправда за нашия даскал. Всички знаем колко честен и мъдър е нашият Ботьо Петков – нали момчета? – наставникът се обърна към чиновите, пък учениците му отвърнаха: „Знаем“.

– Добре е, че даскалът има съмишленик като вас. Препохвално е, че можете да му бъдете и опора! – тя си спомни школската одая в „Св. Николай“ и въздъхна.

– Ще кажа на духовния си съратник, че бяхте при нас и вече ви зная! – гласът му все така бавен, втъпяващ уважение към човека, с когото говори, извикваше почит и към негова милост. – Госпожице, какво бихте рекли, ако някой ден мина през Плевен и видя вашето школо? – искаше да я спре, като видя, че тръгва.

– На драго сърце, учителю! Елате... Аз също съм чувала името ви с добро – поиска да излезе по-бързо, да не говори за школото. – Сега трябва да тръгвам, че кираджиите в Хаджикосьовия хан ме чакат за път!

Анастасия се поклони на момчетата в одаята, рече: „Останете със здраве и в мир!“, а когато тръгна надолу по стълбите с малкия си вързоп, си каза: „Защо не? Все някакви кираджии от някой хан ще тръгнат нанякъде... И аз ще замина с тях!“

6.

Отдалече се виждаха само трите кубета на църквите и останките от висока древна твърдост, за която преди близо четири века турците се били хиляда дни, докато превземат Заара... Градът беше разположен в равно място, ограден с различни плодни дървеса, чиито многоцветия пролет са като райски градини, а нивите с пречиста пшеница, именувана загария, славеше земята на този край из много градове.

Кираджията, който бе пътувал с жена си до Калофер да закара там двеста оки винена ракия, щото лозята на Заара бяха също тъй похвални, колкото и пшеницата, на връщане към града мина край трите самоизворни чешми да налее от тях целебна вода.

– Какъв лек носят тези теплицы? – Анастасия попита невестата на кир Павел Вълчов – търговеца, с когото тръгна от Калофер преди четири дни.

– Михал Хекимина дава тази вода на човеци, които имат страдание на ръцете и по нозете от преумора – Невена Вълчова се наведе да натопи ръцете си в топлата вода, после отпи няколко глътки от чучура, покрит с камъни, дървета и кал.

– В Заара имате и хекимин? – плевенската наставница се учуди, защото в Плевен още нямаше мъж, изучил медицински науки.

– Имаме от години – отвърна с гордост.

Не само в Плевен – по всички градове и села хората малко се доверяваха на учените лечители. Навсякъде простият народ череше страданията си с баене, с топене на вещици, леене на куршум, хвърляне на брашно по стените...

– И помага ли тази вода на болните? – наставницата се вгледа в кълбата топла влага, идещи от извора.

– На кого помага водата, на кого – пръстта с разпятието! – Павел Вълчов отвърна, което знаеше, после поиска от жена си стомна да налее вода и за утре.

– Помня, че хаджи Ана имаше страдание на ръцете, и тя ли се е топила в тази вода? – Анастасия попита, макар да вярваше, че кир Павел надали е чул за страданията на хаджийката.

– И нея съм виждал да идва тук с други жени... Ама още не съм те питал – тя знае ли, че ще дойдеш с нас в Заара? – беше разбрал, че сама жена не тръгва току-така на дълъг път и щом плевенската пътница идва насам, значи я носи нещо важно.

– Знае... Бях й казала, че някой ден ще мина да си поприказваме, но надали се надява да ме види сега – дотук не беше говорила нищо за себе си и не искаше да каже какво я води насам.

Каруцата на кир Павел Вълчов мина през голямата градска чаршия, обиколи двете християнски църкви и новото елинобългарско училище, където се учеха момчетата на известни търговци; после свърна по някаква улица към крайнината, дето започваше градината с крушовите дървета и чак когато стигна висок каменен стобор на третата къща от края, кираджията дръпна юздите на конете да спрат.

– Това е къщата на хаджи Ана. Да те чакаме ли да видиш дали е тук? Тя понякога ходи на гости при сестра си в Котел...

Анастасия слезе, обиколи каруцата, че да не мине пред коня, бутна вратата и видя малка спретната къща в големия двор.

– Кой е? Кой е дошъл? – чуха се отвътре викове.

Преди Анастасия да тръгне към лозницата, на прага застана слабата, висока осанка на хаджийката, прехвърлила младините.

– Аз съм, хаджи Ано, помниш ли ме? – пристъпи колебливо напред. – Бяхме в калоферския манастир... Анастасия Димитрова от Плевен...

– Боже мили, Анастасия? – хаджийката скръсти ръце, сякаш не вярваше нито на думите, нито на очите си. – Ами защо не влизаш? – от радост хукна да я прегърне.

Кир Павел, като чу и видя, че плевенската друмница е намерила сродна душа и има при кого да се подслони, викна за сбогом и шибна конете.

Къщата на хаджи Ана отвътре имаше малка собичка за преддверие от вратата към втората, много голяма одая с два прозореца, миндерлъци край стените с прозорците и саксии мушкато, наредени близо до светлината. Още въвн от първи очи се виждаше, че домът е граден преди години за многолюдна челяд, но когато Анастасия влезе със стопанката, вместо големия род на хаджи Ана, намери двайсетина момичета, насядала по миндерлъците, навели глави в своето ръкоделие да шият на гергеф, пък неколцина влачеха вълна.

– Калинка, дето ми я прати в Плевен по-лани, каза, че и ти си наставница на момичета, хвала ти! – гостенката не побърза да влезе в голямата одая.

– Уча ги на каквото мога, но не съм грамотна като теб. Не зная историята, землеописанието, смятането, таблиците на Неофит Рилски... Твоето училище се прочу! – рече без завист с желание да възхвали наставницата.

– Прочу се! – Анастасия въздъхна и наведе глава.

– От Плевен ли идваш? Не е ли време да учиш момичетата? – хаджийката не долови веднага тревогата на Анастасия.

– Време е... Но ходих в Калофер по други дела, та рекох да мина и теб да видя – не искаше да ѝ каже истината още на прага.

– В Калофер при даскал Ботьо Петков? – закачливо попита.

– Видях и даскала, и новото му училище, и невестата му с първородно отроче – добави, за да се разбере, че към наставника вече има само почит, но не и онзи момински плам, който я хвърляше в безсъници зад манастирския зид.

– А ти не намери ли мъж, не отима ли свои деца? – попита, без да мисли, че ще я жегне с въпроса, защото и тя самата до тези години не беше намерила мъж по сърце, нямаше своя челяд.

– Не намерих жених, все още нямам деца... Всичко изгубих, сестро Ана! – олюля се от умората на дългия път, потърси опора в рамото на хаджийката, за миг се попита: „Що правя тук“, но ръката на духовната ѝ сестра я подкрепи.

– Не се измъчвай в спомени и не губи надеждите си! Можеш да останеш при мен, докато се съвземеш, докато видиш по-светъл път или с добри вестоносци отново да тръгнеш за Плевен... – говореше ѝ утешително; като разбра, че макар и полезен, животът на плевенската наставница е злочест. – Ела с мен! – влязоха при момичетата в голямата одая.

– Добър ден и спорна да ви е работата, девици благоразумни! – Анастасия върна силите си, като видя усърдието им.

– Добър ден! – отвърнаха вкупом. – Добре си дошла! – добавиха някои, изучили благонравието.

– Момичета, някой от вас може ли да познае коя е тази жена – хаджийката взе вързопа от ръцете на Анастасия, поведе я да седне по-близо до огъня и зачака да чуе какво ще кажат момите.

Отвърнаха ѝ с мълчание.

Анастасия не седна, а мина да поразгледа това, що девичите вършат. Хаджи Ана като разбра, че няма да отговорят на питането ѝ, тръгна след гостенката си и рече:

– Мили мои, тази е Анастасия Димитрова от Плевен, дето ви казах, че е отворила светско училище за момичета, та при нея изпратих Калинка за добра грамотност...

Недоизрекла се, хаджийката видя как девойките вдигнаха главите си отведнъж, отместиха ръкоделието, вгледаха се в лицето на непознатата, готови да станат с почит. Първо се надигна едно

тринайсетгодишно момиче с високо, заоблено чело, с дълги, кестеняви коси, оплетени на плитка, пусната върху гърба. От очите му струеше ранен разсъдък за възрастта.

– Наставнице на момичета, аз нося твоето име и все си мечтая да стана наставница като теб, чувала съм за школото ти – беше високо, слабовато, но жилаво.

– И ти ли си Анастасия? – плевенската учителка спря до него.

– Анастасия Тошева съм... Баща ми се казва Миху Каличков, а майка ми Гана... Наставнице, много исках да дойда при теб с Калинка, но бях малка и тате ме даде при даскал Пашо, който ме научи на азбуки-веди, а после по Рибния буквар, а после ме доведе тук... – момичето замълча.

– И вече си хем голяма, хем грамотна! – Анастасия се засмя, докосна с пръсти руменината на малката. – Затова, когато поискаш, можеш да дойдеш при мен в Плевен... Да речем идната пролет! – жаждата на момичето я бе накарала да забрави катинара на училищната килия.

– Бива и през Плевен да мина, наставнице, ама сега... – малката се вгледа в прозореца, защото не смееше да изрече на глас думите, повелени й от онзи снажен, щедър човек, пристигнал миналата неделя в бащината й къща да склони всички там, че трябва...

– Ето го! – момичето вдигна ръка, седна на мястото си и наведе глава, сякаш беше сторила грях, дето помисли за благородника и той като провидение влезе в двора.

По пътеката от вратницата към къщата на хаджи Ана вървеше добре облечен, мъдролик човек, преминал навярно четирийсетте, защото личеше, че е в силите си.

– Захари Княжески! – хаджийката викна учудено, обърна гръб на момите, насядали околоръст и забърза да го посрещне.

Изучил школото на негово преподобие Неофит Рилски в Габрово, преди години хаджи Захари се беше върнал в Заара и някое време даскалува по взаимоучителните таблици в своя град. Но понеже и неговата жажда за знания беше неутолима, замина за Русия, където наедно с други българи завърши Одеската семинария. Характерът на хаджи Захари беше благ, човеколюбието му – славно и безгранично, та така спечели много другари не само сред своите в чужда земя, но и сред тамошни знатни хора. Те му помогнаха да остане още няколко години в Русия, дадоха му името Княжески и го пратиха да разгледа великата руска земя от Одеса до Москва и Петербург. Като видя там как жената се учи, какви са добрините от ограмотяването на девиците, той реши да помогне,

доколкото му даваха силите, и на своя народ. Затова си дойде от Одеса в този ноември – есента на 1849 година.

– Колко драго ми е да видя мъдручения наставник! – хаджи Ана се поклони на прага и всички девизи видяха господина. – Тази нощ не ми се присъниха далекодрумници, пък ей на – бог ми прати двама добри люде в един ден! – тя подаде ръка на учителя, той като взе ръката ѝ, вдигна я да я целуне и тогава рече.

– Добър ден! Драго ми е.

В Заара, пък комай и из цяло Българско, единици бяха онези, виде-ли мъж да целуне ръка на жена – сиреч много я тачи!

– Как живее многообичаната ми хаджи Ана? – благородникът се поклони преди да влезе в къщата.

– Как живея ли? Услаждам дните си с огромяване на момичета, но моята наука е малка, хаджи Захари! – позволи си да го нарече така, понеже беше по-възрастна и се знаеха отпреди, – Какъв си стъкмеи, напет, хубав – не приличаш много на нашенци – обърна се да го огледа, а като влезе в голямата одая, посочи и рече. – Това е наставница Анастасия Димитрова от Плевен. Тези тук са момите, които уча на каквото аз знам.

Захари Княжески отиде до Анастасия, подаде ръка пръв, щом даскалицата отвърна, той се наведе, целуна леко до китката; после вдигна глава, взря се в лицето ѝ и повтори:

– Анастасия Димитрова ли?... Анастасия Димитрова?... Не сме ли се виждали по-преди? Чувал съм името ви – очите му бяха дълбоки, кестеняви, големи – изворни за благородство и мъдрост.

– Откъде да ме знаете, ваше искрено благородие? – наставницата се смути, опита се да оправи забрадката, и връхната дреха.

– Зная ли? – продължи да мисли. – Не съм идвал във вашия град... А вие не сте ли минавали друг път през Заара?

– За първи път идвам в това чудно място – отвърна с желание да му помогне. – Дълги години живях във Враца, после някое време бях в Калофер...

– В Калофер? – внезапна мисъл го осени.

– С хаджи Ана бяхме в „Богородично Въведение“... Оттогава имаме дума да се срещнем отново, та едва преди малко влязох и аз.

– Бяхме в калоферския манастир, но Анастасия учеше светски науки при даскалите Попович, Хаджи Геневич, Ботьо Петков – хаджийката бързо добави.

– Ето откъде зная наставницата! – Захари Княжески се засмя и усмивката му приличаше като майски венец върху глава на момиче. – Даскал Ботьо Петков ми е говорил за вас. Да, да – зная името ви от даскал Ботьо. И в България, пък и в Одеса, докато учехме наедно, той говореше с добро сърце за вас.

– Даскал Ботьо ли? – лека тъга мина по лицето на Анастасия. – В Заара пристигнах от Калофер с ваши търговци, та там се видяхме е мъдручения наставник след като е свършил одеската семинария. Станал е по-силен, по-храброборен отпреди, но това му коштува скъпо, предраги ми господине. Волята му за народно добро е все тъй велика, а заптии някакви го отведоха в Карлово при валията... пишат му несторени грехове.

Белите, подредени зъби на Захари Княжески се скриха, лицето му се осени, но пак погледна Анастасия и рече:

– Въпреки всичко, наставнице, аз вярвам в силите на даскал Ботьо! Негова мъдрост има такова верую, че ще надвие и хулите на мюдюрината, и упрека на валията... Даскал Ботьо се слави с велика духовна мощ!

Анастасия не беше чувала досега един благородник да хвали и се прекланя пред друг благородник: една сила да слави друга, по-голяма от нея. Наставницата не беше вкусвала тази наслада, удостояваща само велики човеци, жадни да оплождат себе и мнозинството с по-голямо добро. Не беше вкусвала от този плод, защото полумислещите и полуграмотни несретници бяха зли, дребнави, суетни и мамеха с пустословието си народа.

Хаджи Ана дойде близо до своя гост да му поднесе столче.

– Та ще ни каже ли сега благородният господин Захари какво го доведе при нас?

– Толкова драго е на сърцето ми да видя тези момичета тук, че не смея да кажа каква е волята ми – Захари Княжески не седна на стола, а отиде близо до малката Анастасия, която, свела глава над гергефа, не намираще смелост да погледне госта. – Добре ли се учиш при хаджи Ана?

– Хубаво ми е тук, ама по-добре попитай наставницата за другото... – боеше се да не би благородникът да си замине преди да каже за какво е дошъл.

– Ето защо дойдох в школото и не искам да крия своята тайна! – той замълча. Очакваше, че всички ще се изненадат от думите му. – Искам да отведа това момиче Анастасия Тошева и нейната братовчедка Санда Милкова да учат в Русия, та като се върнат...

– Да отведеш тези деца в Русия? – хаджийката сякаш не чу добре думите, седна, без да се нада на столчето, отредено за госта.

– Ще ги отведе в Одеса в пансиона за благородни девици на госпожа Василева. Там ще учат френски и петокласна грамотност, та щом дойдат в Заара да отворят петокласни училища за девици! – думите му не искаха да щадят никого, макар да гледаше как очите и на ученички, и на наставници се уголемяваха.

– И кой ще плаща на госпожа Василева за благоденствието ѝ? – хаджи Ана попита, понеже знаеше, че родителите на тези деца нямаха грошове за подобна милост.

– Вече имам подкрепата на княз Самарин, мой предан другар, който милее за безотрадния български род така дълбоко и честно, както малцина милеят от нас, българите...

– Руски княз да плаща за две безславни наши момичета? – хаджийката съвсем се обърка.

– Князът ще подкрепи с благородството си тези момичета и още три наши момчета – Марко Паскалев, Атанас Иванов, Димо Милков. Вече склоних родителите им да ги пуснат.

– Хаджи Захари, какво говориш? – Ана Михалкова стана, отиде поблизо да разгледа неканения гост. – Коя майка и кой баща ще пуснат мома да замине в Русия за пет години?

Анастасия Тошева и близкоседящата до нея Санда станаха.

– Мама и татко казаха „Да!“ – изрекоха в един глас като да пееха, а плевенската наставница хвана ръката на хаджи Ана.

– Защо да не отидат тези деца в Русия? Как благородната ми хаджийка е пътувала до Ерусалим, останала е в далечна земя, после отново е дошла при свои и ето – вече раздава грамотност... – искаше да утеши тревогата ѝ.

– Много българи са ходили до Ерусалим, отидох и аз с тях. Но малки моми да учат в Русия – това е нечувано! – взорът на хаджи Ана все така не можеше да види по-далеко от високия зид на къщата и от листите на богоучението.

– Ако е нечувано досега, ще се чуе и помни в годините занаят... Когато аз отидох в Калофер да уча светски науки с момчетата, беше нечувано. А сега...

– Сега ми каза, че си изгубила всичко! – беззлобно я прекъсна с истината.

– Вярно е. Ала духовният ми баща, епископ Агапий, беше казал, че доброто се създава в мъки, пък началото почва с неверие... Така беше с

моего мирско школо, така е с науките на тези момичета.

– Твоята наука е силна и ти можеш да им я дадеш в Заара... Или да ги пратим в Плевен – вместо да ходят при чужди хора в далечна страна – хаджийката се страхуваше от неизвестността.

– Моята наука е малка, хаджи Ано. Да беше дошла с мен в Калофер и да чуеш заръката на даскал Ботьо сега... Знанието е такава вода, че колкото и да прием от изворите ѝ, си оставаме жадни. За народ като нашия е потребна голяма, мощна река и могъщи водители, добили грамотност извън Империята. Майка Евгения беше казала същото! – Анастасия замълча, защото времето на добри поуки и безгрижни дни при архиерейската майка ѝ се сториха безпощадно отминали, така далечни, че не можеше да ги обземе с думи...

Захари Княжески се поклони.

– Наставнице, толкова драго ми е, че се срещнах с вас и ви зная! Ако останете по-дълго в Заара, ще дойдете ли у дома на гости да си поговорим? – той взе ръката ѝ. Сложи устните си върху нейните пръсти като дар за словата, които току-що беше изрекла.

Домът, в който живееше хаджи Захари Княжески в Заара, беше недалеко от елинското училище и двете църкви, увенчали с хубостта си чаршията. Къщата на смелия пожертвувател беше висока, градена навярно, преди двайсетина години, но спротив отсрещната къща хаджийският дом изглеждаше малък. По-натам по улицата бяха наредени дюкянчета – ниски, спретнати и примамливи, та от вратите им постоянно влизаха и излизаха купувачи на дребни стоки... Хората в Заара бяха заможни! Имането им не беше дар небесен, а справедлива отплата за многото труд да отглеждат и събират плодовете на чернозема наоколо.

В шестте недели до новата 1850 година плевенската наставница остана в дома на хаджи Ана като при своя сестра и изпитваше сестринска милост към нея. Помагаше ѝ в къщната работа, помагаше и в огромяването на девиците, като им впамятаваше важни години от славянобългарската история, говореше им за размещението на други държави върху земята, започна да ги учи да смятат числата от едно до сто със знаците „и“ и „без“; учеше ги на благонаравие, без да чете от книга.

Това, което мъдрият благородник Захари Княжески беше изрекъл в хаджийския дом – че двете момичета ще заминат в Русия да добиват грамотност – като мълния отгърмя и комай се забрави, защото Анастасия Тошева и Санда Милкова продължаваха да си живеят в Заара, пък и Захари Княжески остана в родния град. За добро беше останал!

Веднъж през неделата, обичайно в съботен ден, хаджи Ана и

Анастасия отиваха в къщата на щедрия благодетел – той да ги просветли как живеят хората в Русия, как госпожа Василева приема благородни девиси в личния си пансион, а там отивали учители от лица да учат момчетата по французки книги на французки език, та в пансиона се срещали и девиси извън Русия... Сладки, далечни, невероятни бяха приказките на господин Княжески – като всички слова за земи и хора, достигнати от малцина.

Две недели преди Нова година, като наваля дълбок, здрав сняг и стопаните взеха да обръщат из дворовете си големи прасета, Анастасия и хаджийката бяха тръгнали към чаршията да си купят плат за нови дрехи. Пред кафенето на Чако Мержана видяха господин Княжески, спряха да поприказват с него, пък той изведнъж се озърна, надникна в прозореца на бръснарницата и рече:

– Ама това е Михал Хекимина! Не съм го виждал откакто се върнах, а търся билки срещу главоболие. Ще ме почакате ли? – Княжески се вгледа в прозореца, да се увери, че не се лъже, чевръсто влезе в бръснарницата, малко стоя там и излезе. – Ако някоя от вас има страдание, може да се види с хекимина, цяр да му иска. Поканих го у дома на кафе, та е хубаво и вие да дойдете! – любезно подкани двете да тръгнат.

Като мина край прозореца на бръснарницата, Анастасия надникна към едничкия стол за бръснене и видя в него неугледен, възнисичък мъж над петдесет, с оредяла вече коса, широк нос, сложен по средата на широко лице, малко увиснало в бузите.

– Това ли е лечителят ви? – попита, защото непознатият имаше прилика с мъж, който сее ниви и копае градините.

– Това е Хекимина, клетият! Носи златна душа, но е злочест – хаджи Ана също надникна да види мъжа, когото отдавна не беше виждала. – Орисията му е толкова шарена, че ако рече да я пише човек, ще прилича на житие и страдание невинного знахара.

– В Плевен още не е минавал хекимин, пък и да мине, надали блудните там ще му повярват. Къде е добил знания този мъж? – попита не толкова от желание да знае за него, колкото да разбере къде се дават знания по практическа медицина.

– Андрия Митов, докато печелеше по сто хиляди гроша годишно от варене на винена ракия, прати Михал в Париж – от там да донесе лек за дъщеря му и сам той да се изучи така, че да я изцери! – пак хаджийката отговори, защото Захари Княжески не помнеше отиването и връщането на хекимина от Париж.

– От Париж да донесе лек? – Анастасия се удиви. – Че каква е била

болката на богатската дъщеря?

Докато вървяха към къщата на хаджи Захари и някой от тримата все се обръщаше назад да види не идва ли и Михал, хаджийката взе да разправя как той, бедно момче от съседни села, дошло да работи като ратай в голямата спиртница на чорбаджи Андрея. Търговецът – на времето най-богат мъж в Заара – имал много чираци, много лозя, градини с овощия, хубав, голям дом. Ала нито грошовете, нито имането могли да го утешат от мъката, която го сполетяла: едничката му дъщеря Анина още от дете изгубила разума си и в лудост вършила такива неща, дето срамили всички: хвърляла на двора покъщнината, късала глави на живи кокошки, тичала с острие срещу децата на улицата; смеела се на опело...

– А беше толкова хубава! – хаджи Ана спря, сякаш за миг видя пред себе си снагата на момичето. – Защо ѝ беше такава хубост? – сякаш попита себе си, тръгна отново, понечи да мисли за друго, ала Анастасия искаше да разбере докрай.

– Хекимина не донесе ли цяр?

– За такава болест лек няма. Ама като си дойде от Француско, Михал така заобича дъщерята на господаря си, че я поиска за своя жена и се ожени за нея...

– Искал да се отплати за грошовете, дето харчил в чужда земя да се учи – Захари Княжески беше чувал, че Хекимина е взел Анина от благодарност към Андрея Митов. Други по онова време викаха, че я обичал заради имането, но и тогава, и днес хаджи Ана беше най-права.

– Ами! Хубостта на Анина беше по-голяма от лудостта ѝ, та така омая Хекимина... Клетият! Ей го какво спечели – тя посочи големия дом на Андрея Митов наспротив къщата, в която живееше Захари Княжески. Анастасия искаше да попита и друго, но долови, че не бива да додява с въпроси. Обърна глава да види къщата на Андрея – висока, с много одаи на двата ката, широки стрехи над горния кат, двойна стълба към хубавия чардак... А леpezът тук-там почнал да се лющи – като къща, дълго останала без живот!

В одаята за гости на господин Княжески измежарка донесе ароматно кафе, благородникът ѝ заръча да донесе и онази бутилка с позлатени букви, която имаше от Одеса. Беше я нарекъл за свет ден и понеже почитта му към Хекимина в Заара стоеше най-високо от обичта към всички хора в града, реши да я отвори в чест на негова милост! Върху малък поднос от сребро измежарката донесе шишетото, нареди и малки чинийки с бяло сладко за гостите, а когато отвори вратата, за да излезе, на прага

стоеше вече Хекимина – широкоплещест, як за възрастта си, но плах. Като пристъпи напред, личеше, че върви здраво на ходилата си, а щом спря до стола на Анастасия да се запознае с нея, раменете му отведнъж се раздвижиха, сякаш на тях поникнаха невидими крила. Гладко обръснато, лицето му вече се виждаше да има дълбоки, незаличими бръчки, ала обратно на тази зряща се старост съществува му излъчваше ведрина, необяснимо веселие или даже безгрижност. Съвсем не личеше да е страдал на младини, а каква ли беше участта му днес?...

Хекимина седна на стола до Анастасия безмълвно, сякаш негова милост тук е по-нисша от всички останали.

– Госпожица Анастасия е моя гостенка, тя е наставница на момичетата в Плевен – хаджи Ана намери потребно да обясни на свития мъж, искаше да го разговори. – Ти към Енина ли се бави толкова? Нямахте те повече от месец...

– Към Енина. Кирил беше доста настинал, та и него гледах, давах му чай и хапове, мазах го с мас...

Не, съдбата наистина беше немилостива към този човек, който повече от трийсет години даваше облекчение на страдащи в Заара, че и в съседни села... Като навършила четирийсет години, Анина взела да ходи гола из двора на бащината си къща, та хората, ако да ѝ съчувствували на болестта, започнали да се срамят. Чорбаджи Андрея мислил, чудил се, мило му било за дъщеря му, но като нямало иначе как, направил в Енина една къща накрай селото, до брега на реката, и там отвел двамата. Двамата! Не Анина и Михал Хекимина, а Анина и Кирил – сина й...

Като взел за невеста чорбаджииската дъщеря, едва навършила шестнайсет, на лечителя идната пролет се родил син, пък след още две години и дъщеря! Превелика била радостта на чорбаджи Андрея, че с потомци остава името си в града; на кръщенето на внука си Кирил заклал три телета, събрал на веселие целия град, но... След време старият чорбаджия изпаднал в покруса: Първородният син на Анина, който трябвало да продължи името на рода, както носел хубостта на майка си, така взел и нейната болест! Само Кремена, момичето на Хекимина, отрасло здраво, по прилика и весел нрав на баща си. Ала откакто само разбрало болестта на майка си и на брата си, хванало да се крие, да страни от тях... Преди девет години синът на някакъв самоковски търговец взел Кремена за своя жена, отвел я към своя край и оттогава – я дойде вест за нея, я не...

– Завчера те търсиха другоселци да им дадеш лек. Разбрах, че си се прочул надалече, а така славиш и нас! – Захари Княжески искаше да

даде надежди на този мъж, пък той си мълчеше.

– Добър ни е Хекимина, щото цери човека не само с хапове, а и с блага на душата! Такъв мъж да бях намерила преди години... – хаджийката не се доизрече, изведнъж ѝ се сториха срамотни помислите да се омъжи.

– А ваша светлост имате ли треви, които да дават покой на ума и тялото? – Анастасия се усмихна така, че и лицето на Хекимина се просветли.

– Имам билки и хапове против немощ – когато човек усеща безсъние и умора на тялото от прекомерен труд, притеснения и душевни страдания... Такъв лек ли търси госпожицата? – попита я простичко, чужд на достолепието, с което биха се кичили други мъже, учили медицина в далечна земя.

– От много време не мога да спя... А заспя ли, идват ми страшни сънища... Затова ви питам – обърна се към Хекимина и видя, че очите му я гледаха уголемени, жадни за човешка близост, влажни от нежност и мъжка сила...

– Госпожицата е на възраст, когато трябва да има мъж – той да кроти безсънието ѝ! – Хекимина рече, без да сменя очи. Искаше да ѝ каже и нещо, дето не се говори с думи пред други хора... Или изобщо не се говори, защото напират в човека като безумие, та обезсилват и слово, и дишане.

Хаджи Ана долови мъжкия смут на Михал, поиска да му помогне, да му всели надежди:

– Госпожица Анастасия ще остане да празнуваме Коледа и Нова година. Ако Хекимина иска, може да дойде у нас, ще се веселим тримата!

Никой не проуми какво се случи в идващите до Нова година дни! От сутрин до вечер лечителят държеше пътната врата на голямата къща отворена, че ако мине оттам Анастасия, той да я види. Само в една неделя състареното му лице засия като образ на младенец, обожаващ майка си. Скоро навършил петдесет и пет години, в Михал изведнъж се всели оня зов на плътта и на духа, който като влезе в човешкото същество, захапва го, разкъсва на хиляди късове нощите; пред очите стеле майски цветя, върху раменете никнат крила... а в десницата слага и ножа, с който да се отрежат тези крила!

Четири дни преди Нова година, като отиде да вземе отвара от билки за подутите ръце на хаджи Ана, Анастасия попита Михал, как господинът преминава дните си, има ли много страдащи от простуда в Заара, какъв цер дава за бъбреци... Михал отговори ли нещо, не отговори ли –

наставницата не чу и взе да разглежда наоколо. Една от одаите на долния кат в голямата чорбаджийска къща Хекимина беше напълнил със сухи целебни билки и бурени; в тази, по-голямата одая, където приемаше и болни, върху лавици беше наредил шишета с лекове, хапове, силна вода... а през стъклото на един долап се виждаха всякакви металически други потреби, донесени от дюкяни на отомански Константинопол при Високата Порта. През отворената врата на третата одая се виждаше, че Хекимина беше наредил няколко одъра за ношувка на хора от други селища, дошли да търсят при него облекчение на мъките си.

– Похвална е грижата ти за страдащите, добри човече! – Анастасия сама видя, че този мъж има голяма обич към хората.

– Дал съм клетва в окрилящите богове и богини, свидетели на деянията ми, че според, знанието и силите си ще облекчавам всички болни – отвърна, сякаш да оправдае благодеянието си.

– Чух, че даваш безплатни церове на сиромаси – това също е висока милост, щото някои неуки лечители, дето ги срещнах в Калофер, вземат от хората грошове, без да им дават нужното излечение.

– Така е било винаги, хората и тяхната воля са разни – едни човечеци са създадени да градят свет, други – да рушат зидовете на този свет – той отливаше отвара от тъмно стъкло, крадешком гледаше Анастасия в лицето и поискаше ли да каже нещо, облизваше устните си, защото от много смут влагата в гърлото му чезнеше, объркваше думите за света, пък туй, дето се накали да каже, го хвърли в огън.

– Ти спомени на хаджи Ана, че ще ви спокодя в новогодишната вечер... Нали тя рече да бъдем тримата!

– В новогодишната вечер ли? – Анастасия разбра желанието му. – Не е ли по-добре да идеш в Енина при жена си и своя син. Те имат нужда от теб, ще те чакат...

– Да ида в Енина е мой дълг, госпожице, но и моя мъка... От много години нямам обич, която да просветли душата ми, от години търся човек да зарадва дните ми... – той остави шишето на масата, понеже ръцете му трепереха. – А най-сетне срещнах теб!

– Какво говориш? – Анастасия погледна навън, вдигна шала върху главата си, поиска да тръгне, ала... ръката на Михал грабна отведнъж нейната.

– Не си отивай! Остани още малко при мен! – истината бе силна като камък на дъното, от който давещият се в голяма вода търси спасение. Наставницата, бавно изтегли ръката си.

– Доброплодни човече, върви си по пътя и ме забрави! След месец

ще тръгна за Плевен, където ме чакат момите за ограмотяване... Имам дългове към девиците както имаш и ти към страдащите, към Енина...

– Недей! – Анастасия чу зад гърба си, а като се обърна да затвори вратата, видя Хекимина пак състарен, бледолик, злочест, безсмислен за себе си.

В самата новогодишна нощ, когато градът не искаше да заспи, а от къщите, затрупани в сняг, се лееше вино, с песни, по улицата от чаршията към крайната махала на крушовата градина вървеше само един човек. Загърнат в голяма кожена шуба, объркан от самотно пиянство, той бързаше към дома на хаджи Ана.

Щом бутна вратата на голямата одая и застана на прага, забрави да рече добър вечер, защото очите му веднага спряха на Анастасия, погледа я малко, пристъпи напред и едва тогава си каза думата:

– Хаджийке, налей ми едно менче вино! Тукатси ще ти го платя! – измъкна ръка от джоба на шубата си, отвори длан и в пръстите на дясната ръка светна голяма златна монета. Друга, малка златна пара, сложи на масата.

– Михале, бива ли за едно менче вино да ми даваш златна пара? Аз те поканих – хаджи Ана поиска да се надигне и да иде за вино, но Хекимина я спря.

– Тази пара ти давам, че ме срещна с наставница. Анастасия! – вече бе изпил менче вино и приказката му вървеше. – Тази голяма пара давам на плевенската мома от признателност, че я има на свет!

– Боже! – хаджи Ана се обърка от дарението на Хекимина, щото го знаеше като почтен. – Моята дружка наистина има златна душа, но златна душа не се купува със злато!

– Щом не ще обич, ще и дам злато! – беше сърдит още отпреди четири дни, когато Анастасия го остави, без да му каже сбогом.

– За каква обич говориш, Михале, наставницата е мома, пък ти имаш и жена, и деца, и грижи – хаджийката чак сега разбра, че Хекимина е пил.

– Никого никъде нямам, хаджийке, пък и мен вече ме няма! – той седна на столчето пред софрата, бутна голямата пара по-близо до Анастасия, като че искаше да купи думите ѝ. Наставницата остана все тъй безмълвна, та хаджи Ана трябваше да отвърне вместо нея.

– Не ти прилича на възрастта да задяваш госпожицата. Нещо ти е отслабен умът – щом изговори, усети, че засегна лечителя, пък той кротко се съгласи.

– Отслабен ми е умът, верно... Ама за такава немощ не знам цер... И надали некога човеци са търсили лек против омая.

Хаджи Ана сложи паница с печено свинско месо пред Хекимина, отля му вино в друга паница и му каза, че е по-добре да яде.

– Не ща да ям! Няма да ям, додето твоята дружка не ми даде дума, че ще остане в Заара! – макар непоквонени, излиянията му бяха честни, дълго мислени отпреди.

– Моята дружка ще се върне в Плевен, защото там я чака някой... Дала е дума на добър мъж, сгодена е с него, та през пролетта ще се венчат! – рече, за да озапти мъжките стремления, взе менчето и тръгна към зимника да налее вино. Хекимина викна след нея, като да се бранеше от зло куче.

– Не ти вярвам! Захари Княжески ми разказа орисията на даскалицата, та от там я залюбих силно! – той вдигна паницата с виното, изпи го на един дъх, затвори очите си, люшна глава към вратата със заканителен глас. – Ако тя не остане тук, аз ще ида в Плевен при нея!

Анастасия, дето до своята трийсет и пета година беше виждала и мъжка неба, и жадна за обич душа, не беше срещала друг човек с такова стремление към съществото й.

– Господине, като слушам речта ти, би трябвало да ти благодаря... Но се сещам едно прочитание от благоденствена книга, където пишеше за седемте възрасти на човека. Помня, че беше подредено така: „Мъж се нарича, който се възпира от всякоя несмислена работа и не прави детинства... Мъж се зове, за да може да размисля и да присъжда правилно... да е господар на своето тяло и своя език... и на своето чувство... и да не предава сърцето си във воля на своята плът... Мъжът над петдесет е длъжен да твори добро, да говори сладко, да прави мир, да показва чисти помисли и да иска...“

– Искам да бъда с теб! Да ти помагам с каквото мога! Искам те... Господи! – Хекимина, глух на всички поучения на учителката, стисна с два пръста свещта, турена на софрата, и се захлупи в скута й като дете.

Зимата с мразовитите нощи и къси светнали дни се изнизваше бавно като всички зими, дето додядват с пушилката на огницата, с леността на тялото от принудително кротък живот и с умората от очакване на далечното слънце. Януари и февруари на 1850-а натрупаха по нивята дълбок сняг, та така подкрепиха вярата за плодна година. Наваля наистина дълбок сняг, но нали всичко добро не се събира в едно място, като

нахвърля високи преспи по пътищата, много далечни селища се откъснаха едно от друго, кираджиите спряха да карат стоки от град в град, та така всеки битуваше от спасено през есента, пестеше храна и дърва за идните дни, понеже никой не знаеше кога слънцето отново ще докосне с обич земята.

Тази година доброто слънце дойде отведнъж! Още от първите дни на март то залудува по покривите така, че капчуците сладко-сладко звъняха от високите стрехи, птиците мамеха в клоните на овощията, нивите бавно поглъщаха чистите ручей на снега, пък сърцата на хората...! Сърцата на млади и стари преливаха от възторг за нещо, дето го няма, витае наблизко, приближава се... и непременно ще бъде!

Кираджиите взеха да вапчат каруците в шарено и да мислят за далечни, спорни друмища. Високите хълмове и баирите снеха снежни шапки, полека-лека пътищата се отвориха до идущия дълбок сняг...

Цялата зима Захари Княжески остана в Заара, но залудо не пропиляваше дните си. Той събираше в своята къща трите момчета и двете девичи, които си бе наумил да отведе в Русия. Викаше ги четири дни в неделята, от сутрин до обед ги учеше да пишат славянските букви старателно, грамотно, красиво, че понякога им впамятаваше и думи от руската реч – да не се мъчат с неразбиране щом стигнат в Одеса. Твърде мъдрият благородник се стягаше за далечен път скришом от някои хора в Заара, понеже знаеше как ще одумат начинанието му или ще сторят някое злодеяние, което да възпре волята му. Нещо повече! Благодетелният наставник си науми да облече девиците Анастасия Тошева и Санда Милкова в мъжки дрехи, да ги преименува като момчета и така да ги отведе до Русчук, а оттам – за Гюргево и Русия. Тази мисъл го беше грабнала откакто си поговори надълго с плевенската наставница, та от нея разбра, че ако и в някои градове да са отворени светски училища за момичета, женското просвещение из цяло Българско все още е в мрак, неверие, че и възбрана!

И Анастасия Димитрова остана в Заара до месец март, като си науми да тръгне с далекодрумниците, с тях да мине Балкана на кон, а като стигне до Плевен, тя да остане в своя град... Сестринската обич на хаджи Ана полека-лека утеша страдащата ѝ душа, върна надеждите ѝ, че като си иде при свои, ще види разбит катинара на школската одая и плевенци ще бъдат забравили участта на епископ Агапий! Същата вяра се опита да даде на наставницата и Захари Княжески, от чийто извор на благоразумие можеше да се пие дълго. Пък стремленията на Хекимина...! Ненаситната жажда за близост до Анастасия не напускаше този

мъж през всичките дни и нощи на студената зима. Хората гледаха пътната вратница все тъй отворена и мислеха, че е някакъв знак. Знак беше. Обърнал очи към прозореца на голямата одая с лавиците, Михал гледаше дали по улицата няма да мине Анастасия. Случеше ли се да я види, облечена в тъмна дреха и ален шал на главата, ръцете му разливаха билковата отвара, по лицето му избиваше пот, преглъщаше неизречени думи. Но не можеше ли да я срещне два-три дни, вечер отиваше в къщата на хаджи Ана да изпие паничка вино и да си каже на глас мъката.

Като разбра, че Анастасия ще тръгне със Захари Княжески и неговите ученици, Хекимина си науми да остави Заара и да върви в Плевен. Не беше току-тъй влечението му към мирската наставница. Пред хората говореше, че е силна духом, млада, хубава, мъдра – обича я като свое дете. А една вечер беше казал пред хаджи Ана, че даскалицата го изцерила от дълга самотност и тялото ѝ мирише на билка, която се дава на тъжен мъж. „Гледай ти! Че откъде знаеш на какво ухае тялото ѝ?“ – тогава хаджийката се засмя, сложи ръце пред гърдите си, огледа Хекимина под око...

Изведнъж се прекръсти – през ума ѝ мина прозрение за Адамов грях и запита: „Та какво ще правиш с невестата си Анина, с момчето си?“

Дошъл на истински свет, Хекимина мълчеше. Дълго, дълго не говори тази вечер... После удари по масата с юмрук и рече:

– Не знам! Ама и така не мога!

На 22 март 1850 година, на стотина крачки от къщите на крайната махала, през която минаваше широкият път към Балкана, хората, тръгнали да копаят лозята си, отдалече видяха осем конници и три пъти повече изпращачи. Мъжете и жените на Заара не разбраха веднага кои са друмниците, ала по-късно се разчу из целия град, че водач на конниците бил хаджи Захари Княжески, който миналата есен си беше дошъл от Русия. Трима от конниците били момчета – Марко Паскалев, Атанас Иванов, Димо Милков – учениците на господина, които трябваше да добият по-добра грамотност в одеската семинария. Двама от конниците били Анастасия Тошева и Санда Милкова, преоблечени в момчешки дрехи и написани в тефтера на господина с измислени имена на мъже. Върху единия кон била дружката на хаджи Ана – Анастасия Димитрова от Плевен. Между ездачите бил и вардянин, когото хаджи Захари откупил за преминаването на Балкана.

Сред изпращачите имало бащи, майки, сродници на децата, напътени от мъдручения наставник към Русия... Без кон, само с вързопче в ръцете, на кръстопътя между Заара и Балкана, стоял и Михал Хекимина.

Когато от конниците не се виждала вече и малка точица в далечината, бащите и майките на децата тръгнаха към града.

Хекимина се върнал последен.

7.

Пътниците от Заара пристигнаха в Плевен по мръкнало, та потърсиха да намерят хан. Умората свеждаше раменете им все по-ниско, а и конете, които смениха след минаването на Балкана, вече нямаха същата сила. Господин Княжески знаеше, че за далекодрумниците, отправени към Одеса, достигането до Плевен е само началото на тежка орисия, която избира сам. Ето защо с цяла воля наставникът се старееше да подкрепя духом и телом децата, поведени към заветна земя.

Когато спряха край стария хан на Миладин Влахов, те слязоха от конете, огледаха се в мрачината, сякаш можеха да видят нещо, невидяно по-преди. В града беше тихо, тук-там идеше светлина от огнища, а от гостилницата на хана се чуваше глъч. Анастасия прокара длан по шията на коня, потупа влажните му ноздри, усети как от тялото ѝ се изнизва умората, а нозете ѝ искаха да вървят по-нататък, към плета, където по-рано беше копторчето на Ковача.

– Хаджи Захари, ще ми се да обиколим чаршията и да отидем в къщата на дядо Гънчо, комуто ще бъда длъжница докато ме има – наставницата отиде до предводителя, изправен няколко крачки напред. – Ако смогнем да отворим вратата, ще има подслон и за седмината.

– Нека тази вечер останем в хана, а утре ще дойда с теб – мъдрученият наставник спря стремлението на Анастасия, пък сърцето ѝ отмаля – утрото ѝ се струваше безмерно далеко.

– Хаджи Захари, остани ти с децата, дай им подслон, а аз ще ида сама да видя! – боеше се от светлината на идния ден, не знаеше как ще я срещнат плевенци след дългата зима, помнят ли...

– Тогава ще дойда с теб! – Захари Княжески тръгна след Анастасия, децата понечиха да последват негова милост, ала от гостилницата на хана излязоха мъже, видяха конете и викнаха към ханджията.

– Миладине, излизай да срещаш друмници!

Дребен Цочо, чирак в бояджийницата на Влад Петков, отиде близо

до Анастасия, вторачи се в образа ѝ, вдигна ръка към брадичката да обърне лицето ѝ към лунната светлина и пак не повярва.

– Анастасийо, ти ли си? – дланта му се пусна към рамото. – Ти ли си, даскалице клета? Търсихме те навсякъде...

– Търсихте ли ме? Че защо? – сне забрадката си, та Дребния да види хубаво, че не се лъже.

– Защо... Заради оная неправда, дето някои стовариха върху теб... Господарят ми издири злосторниците, дето срутиха бащината ти къща... Нема да ти кажа кои са, ама ги ругахме пред много народ! Голяма е милостта ти, щом се върна при нас! – каза това, което мисли, сложи ръка на сърцето си като благодарност, макар да нямаше момиче за поучение при Анастасия. Знаеше благодеянието и от челядта на Влад Петков.

Голяма е обичта ми към родния град и хората дето ме подкрепиха – заради тях доход! – отвърна, а душата ѝ се облекчи от добрите думи на посрещача, който си продължи пътя и след няколко крачки се обърна и рече.

– Тук е твоят довереник Пенчо и онова, дето дядо Гънчо е оставил за теб, го пази като свое!

Наставницата не разбра – ратаят за къщата ли говори, или за намереното дете. По-скоро искаше да срещне сина на Влад и от него да чуе истината.

– Откъде идвате по това време, мирни пътничета? – заякнал от много работа и с наследен дар да среща хора, ханджията излезе на прага с фенер да види друмниците.

– Тръгнали сме от Заара за Русчук – отвърна Захари Княжески. – Ще ни дадеш ли подслон за тази нощ и за идната?

– Влизайте! Конете оставете на пътя – момчето ми ще ги прибере в яхъра; ще ги назоби и напои; невестата ще ви извърти качамак, ще ви постели одърчета... – Миладин гощаваше с благи думи, та човек и да няма потребност, ще влезе да поседи в хана му.

Анастасия остана в кръстопътя на неизречени думи, поколеба се накъде да върви, тръгна по колцината плевенци, упътени към чаршията, но се върна при човека, комуто трябваше да даде благодарност.

– Ще остана при вас, хаджи Захари, пък утре каквото е речено – то ще бъде!

...Катинарът на школската одая при църквата „Св. Николай“ беше повесен на връвчица до прозореца, а БЕЗБОЖНИЦА, написано на вратата, беше зачертано. Видимо бе, че ръката, отключила катинара, с

много усърдие е заличила и написаното с големи букви. Анастасия, господин Княжески и неговите ученици, застанаха пред мирското школо, ала наставницата не посмя веднага да отиде дотам, да отвори вратата и да види има ли някой вътре.

– Божеее! Ама наставницата се върнала! – Чу зад гърба си женски глас и се обърна – беше млада жена, която помнеше отпреди, но не се сети веднага за името ѝ.

– Ти?... Как беше името ти? – знаеше я с добро.

– Христина се казвам, наставнице, дъщеря съм на чорбаджи Иванчо, дето веднъж те посрами пред хората, но... баща ми почина тази зима – искаше да каже и друго, ала спря.

– Лека му пръст! Така е усещал тогава човекът, така и говореше... Ти разбираш ли се с мъжа си? – искаше да отклони спомена за чорбаджията.

– Защо да не се разбираме? Беше момче неуго и нямащо, ама надарено с добро сърце. Него баща ми прати да добие грамотност в мъжкото школо, пък сега искаме да дадем дъщеря ни в женското школо – найсетне каза това, дето премълча отпреди. – Зная, че лоши хора те пропъдиха далече от Плевен, но ти нали пак ще учиш момичетата?

– Знам ли?... Ако хората имат вяра в мен... Наставницата помоли Захари Княжески и учениците му да останат пред църквата, пък сама тръгна към вратата на школото, изкачи стъпалата, спря, за да чуе сърцето си, да види отблизо ръждивия катинар до прозореца... после натисна с гърди и прекрачи прага.

– Наставнице! – едногласно изрекоха двайсетина девичи уста преди Анастасия да огледа пясъчните сандъчета, полукружките, таблиците, младата, силна снага на Ваклина, застанала пред една таблица.

– Наставнице! – момичето повтори след всички и не намери повече думи, с които да срещне учителката си.

Сред ученичките в одаята имаше няколко, дето Анастасия помнеше отпреди; зад пясъчните сандъчета на първия и втория чин се виждаха моми в различна възраст, дошли за грамотност тази пролет. Наставницата отиде до таблицата, където стоеше Ваклина, поиска ѝ показателната пръчка, после огради кръг във въздуха и рече:

– Ако се случи така, че от утре се загубя за човешкия свет, няма да жаля! Доживях да видя плод от дървото, което в мен отглеждаха други човеколюбиви хора. Доживях да видя, че една мома, отрасла от моето знание, дава бъдеще с мъдростта си на други деца, за да не угасне искрата! – даскалицата сне пръчката и обзе раменете на своята ученичка.

– Наставнице, в твоето школо е даскалица Мита Банкова, но тя боледува от две недели, повика ме да я отменя... Аз обикалям селата край Плевен, там събирам будни моми и доколкото мога, давам им буквите и числата. – Ваклина отвърна с обич на обичта ѝ.

– Стигаше ми да се върна тук, за да чуя това! – учителката склони глава като човек, преведен от непосилна радост. В дългия път от Заара до килията на „Св. Николай“ беше чакала да чуе зад гърба си предишните хули; нощем в просъница виждаше на вратата големия катинар, виждаше и райската купчина пръст от копторчето на Ковача; и писмото на дядо Гънчо беше виждала да се гърчи в огъня... но да види това, което очите ѝ гледаха в този миг, нито веднъж не мина в съня, нито в надеждите и...

Анастасия тръгна към първия чин. Огледа буквите, изписани върху пясъчното сандъче, върна наставническата пръчка на Ваклина и като се сети, че навън я чака Захари Княжески със своите ученици, попита.

– Сладки мои девизи, ще ме изпроводите ли до вратата? Трябва да тръгвам...

Децата обърнаха очи към Ваклина, искаха тя да им каже, че трябва да тръгнат подир даскалицата, пък Ваклина остави пръчката пред нозете на Анастасия.

– Няма ли да останеш при нас, наставнице? От разни градове идваха да те търсят, ето две момичета от Калофер, едно от Котел. Толкова дълго те чакахме... – гласът ѝ бе откровен като звънчето, което баща ѝ направи и окачи до вратата на школската одая, когато Ваклина стана наставница.

– Ще остана при вас, сладки мои момичета. Как може да не остана в Плевен? – отвори вратата, а когато след нея тръгнаха всичките двадесетина моми, Захари Княжески и учениците му се втурнаха да докоснат недосегаемото на този свят – душата на жив огън!

В Плевен Анастасия Тошева и Санда Милкова бяха облекли женските дрехи, с които искаха да се представят и в пансиона на госпожа Василева. Захари Княжески беше донесъл теркове от Одеса, добри шивачи бяха ушили тънки светски одежди, та сега момчетата изглеждаха спретнати, сякаш купени от чужда земя. И момчетата този ден бяха стъкмени в нови дрехи по европейски терк, а в своето превъзходство по осанка и образ, Захари Княжески изглеждаше бляскав!

„Кой ли е този знатен мъж с Анастасия?“ – плевенци питаха на ухо, обръщаха се да видят по-добре непознатия, докато седмината бавно минаваха по чаршията.

„Господинът сигурно е заместител на епископ Агапий в сърцето на даскалицата... Най-после и тя си намери жених!“ – одумваха тихо, ала никой не смееше да я спре, да попита... Както подобаваше, и речта на Захари Княжески беше като облеклото му – чисто, префинено, всяващо уважение. Като усети, че тукашните хора подават ухо за словата му, той рече на Анастасия.

– Госпожице, моят град Заара се слави с имотни стопани, но и Плевен, дето го виждам за пръв път, изпълва душата ми с умиление. Хвала на такива стопани!

– Работни са хората и нравът им е добър – отвърна нарочно, щото приближаваха бояджийския дюкян на Пенчо и Анастасия видя, че има някой вътре...

Господин Захари пак рече по волята на учителката.

– Нравът им наистина трябва да е добър, защото никъде не чух сведи и крамоли, а това, което са сторили с школото... – той замълча. Още мислеше за стореното през есента, но преди малко, като видя, че доброто е надделяло, и в неговото сърце се върна почит. – Това, което училищните настоятели са сторили с школото след твоето заминаване, е препохвално! – той се обърна към децата: – Децата, вие също мислите, че отключването на женското школо е похвално деяние, нали?

– Радостта ни беше голяма! – отвърна Анастас Иванова, най-възрастният от учениците.

Анастасия надзърна през прозорчето на дюкяна, който Влад Петков бе дал на първородния си син. Вътре беше и Пенчо, и хубавата Гергана, и дъщеря им, която дойде на свет, докато даскалицата учеше светски науки в Калофер.

– Боже мили, ама нашата учителка се е върнала! – Гергана първа позна Анастасия и хукна да я посрещне.

– Анастасия ли? – Пенчо попита, остави свитка боядисана прежда на тезгяха, завтече се към вратата, че предвари и невестата си. – Анастасийо, бива ли толкова дълго да се криеш от нас – почудата му беше такава, че не забеляза друмниците от Заара.

– Не съм се крила от добри хора, Пенчо... Миналата есен загубих всичко, а сега, като стигнах отново в града, се питам как съм живяла цяла зима далече от свои – тя се обърна към предводителя на учениците. – Този наставник ми помогна да се възродя от лошите спомени... Той ми даде надежда, че доброто, което е било преди, може да се повтори отново. Не си ли слушал за мъдрочения наставник от Заара, когото русите са нарекли Княжески, името му е Захари.

Тя хвалеше благородника, а когато погледна към Пенчо, видя смут в лицето му. Добродетелният син на Влад Петков сам разбираше, че макар да печели добре от бащиния занаят, той все още няма драгоценния камък на мъдростта – най-смисления дар за хората.

– Драго ми е да видя такъв наставник! – поклони се леко на господин Княжески, а Анастасия се обърна към учениците.

– Това са духовните деца на господин учителя, които той ще отведе в Русия да учат. Виж какъв българин имаме! – не спираше удивлението си, а щом Гергана чу похвалните думи и застана пред господина, подаде ръка да му каже „Добре дошъл“, той се наведе, целуна пръстите ѝ, назова името си... Мъжете, дето излизаха от дюкяна на Пенчо, и жените, дето минаваха по чаршията, се ококориха, невиджали такова чудо преди – мъж за целуне женска ръка!

За да прикрие смута на всички, Пенчо посочи отвъд чаршията, дето в напъпили цветове се виждаше дворът на дядо Гънчо.

– Къщата на твоя ученик-благодетел те чака!... И детето, което остави да расне под твоя закрила, расне здраво, читаво, кротко... Гънчо го именуваме в къщи, ала за кръщенето те чакаме... Каква орисия имат хората, нали, Анастасийо – синът на Влад мислеше хем за момчето, което дядо Гънчо беше спасил, хем за децата, поведени от Захари Княжески към Русия; мислеше и за миналото на Анастасия, и за нейното неизвестно бъдеще. – Да те попитам, добра ни наставнице, щом изпратиш своите гости, нали ще останеш при нас? Момичетата на Плевен те чакат! – той поведе новодошлите към дома на дядо Гънчо и там да разкаже каква е била последната воля на стареца. – Неговата къща да стане училище на моми, че и на безпросветни възрастни!

Този ден докъм пладне гря слънце, по обед се канеше да вали, но следобед доброто огниво се надвеси над дворовете и взе да развива пъпките на дърветата. Като се върнаха в стария хан на Миладин Влахов, пътниците от Заара за Одеса решиха да сменят конете и да тръгнат веднага, нямаха часове за губене. Анастасия ги изпроводи накрай града, после дълго обхожда улиците на Плевен. Имаше се сама. Не сама като пришълец от чуждо землище между другоселци, ами с она усет за уединение след раздяла с близки, когато душата страда от спомени за неповторими мигове... Не тръгна към мястото на бащината си къща, нито към дюкяна на Пенчо. Нозете ѝ бързо свърнаха към дома на завещателя, който искаше одаите му да се превърнат в школо. Отвъд чаршията, от далечината на църковната порта, дойде звън на клепало. Беше вече час за вечерня. Преди да влязат под сводовете на „Св. Николай“, хората се

обръщаха да видят отворената врата на школната одая за ограмотяване на момичета. Колцина от придошлите казаха, че първата даскалица се е върнала в Плевен, затова вратата ще остане отворена, докато мине през прага Анастасия.

Наставницата влезе в двора на дядо Гънчо, огледа дърветата и пръстта, жадни за плодородие, мина по калдъръмената пътечка, а като стигна тежката пътна вратница, сети се, че трябва да влезе през малкото прозорче на избата, за да вдигне дръвцето, с което беше залостила последния ден преди да замине в Калофер. Като отвори прозорците и вратите на трите соби, та да надникне в тях слънцето, приседна на крайчето на миндера, сви ръце пред гърдите си, затвори очи и сякаш се боеше да не я чуе някой, изрече думите си на ум: „Няма никога повече да напусна Плевен! Няма никога да оставя бащината земя и благодатния хляб, с който добри хора хранеха вярата ми. Докато имам сили да дарявам със знания, ще върша това везде в града и селата околоръст... И рече бог – да бъде светлина!“ Одаята с огнището, по-малка от църковната школка килия, беше уютна и светла. По стените ѝ можеха да се окачат полукрузки, над полукрузките да се окачат таблиците... Имаше място и за пет чина. Наставницата вече мислеше до неделя да иде при Ванчо Варджията, да купи от него гасена вар и сама да вароса стените отвътре. Искаше да помоли Пенчо – той да намери добър дюлгерин, който да скове нови сандъчета и да направи полукрузките. Анастасия се опита да си припомни таблиците за прочитане наизуст, но вместо тях от стените долови изневиделица мощния глас на епископ Агапий, дошъл преди години в тази къща, в тази одая, докато наставницата учеше плевенските новести на благонравие.

„Каква бъдност си ми отредил, Господи?“ – едва доловима тревога се върна в гърдите ѝ. Знаеше, че добрите думи на посрещачите заранта бяха честни, ала злосторниците едва ли са измъкнали от душите си тръна, който дълбае дълбоко, кърви, разяжда помислите и делата... Сети се за Хекимина и въздъхна. Мъжката му обич ѝ даряваше сила, бдението на доброто му сърце я окриляше, караше я да вярва на чудеса. Златната монета, дето ѝ даде като амулет – да я пази от лоши хора и лоши пътища, беше вързала на позлатеното синджирче от епископ Агапий... Бързо мушна ръка под дрехите в пазвата си – тук бяха монетата и синджирчето, стоплени от горещата плът над сърцето!

8.

Като излязоха след венчавката от църквата „Св. Николай“, младоженците Божко и Нана, продължителни на два заможни плевенски рода, поведоха подир себе си сватбарите към поляната на сър-пазар – там, където тученишката бара криволичи и се изнизва по пътя за Опанец. Подир сватбарите, дето не се побраха и в двора на църквата, тръгнаха още плевенци от Главинкова махала, заприиждаха хора и от крайните махали, та към обед поляната се изпълни тъй, както малцина са виждали това място даже когато тук пристигат кираджии на жива стока. Чорбаджи Коста и чорбаджи Георги Вутов, родители на младоженците, венчаваха първи рожби, затова искаха знаменития ден да се запомни! Сред моравата бяха стъкмени предълги софри до софрите – трикраки столчета. На тях бе отредено да седнат първи хора от управата на града, чиято дума тежеше в раздаването на имоти. В единия край на поляната горяха огньовете, в бакърени котли над огньовете вреше овча чорба; на всеки новопристигнал, като вадеше от торбата паница, сипваха му от ароматната благина и ако беше човек от по-бедните, канеха го да седне по рогозките, проснати върху тревата. Беше неделя подир Великден. Хората, поизмършавели от дългия пост, гледаха да заякнат за кърска работа и да пийнат от чудотворната вода в бъклиците, докарани тук от чорбаджи Георги... От години в Плевен не се беше вдигала такава сватба. Свирджии с пет гайди, три тъпана, два дудука така издуваха бузи, че къорово и къопаво се хващаше да играе до припадък-сърце.

По едно време, тъкмо слънцето бе започнало да преваля, заловени ръка за ръка сватбарите тропаха дълго хоро, от пътя, дето минаваше край лозята и водеше към градския ров, се видяха къмба прахоляк. Подир малко от прахоляка изскочи каруца, теглена от два алени коня. Конете препускаха лудо към играджиите, сякаш се носеше бърза, важна вест. Каква бе вестта още никой не знаеше, ала сватбарите видяха, че върху конските гърбове стоварва кашмици Емин, брат на жестокия и отмъстителен Яшар ага, който лани бе запалил кошарата на Илия Мусака, щото оня не му продал осем овце. Емин возеше четирима турци, дърпаше настървено юздите на впряга, викаше „я-я!“ на конете и ги насочваше право към хорото.

– Полудял ли е? – хората се разкъсаха и разпищяха, понеже усетиха, че добичетата, даже да искат, не могат да спрат каруцата, без да прегазят с копита рогозките. „Я-я!“ – Емин плющеше с глас и камшик, пък

конете, нали имат повече милост от освирепял човек, свиваха задни крака, пръхтяха, цвилеха, вдигнали ноздри. Какво стана в следващите мигове, никой не можа да разбере, защото из въздуха се носеха фесове и цървули, и дрехи, и ругатни, и цепеници. „Ще ви изколя!“ – Емин крещеше на играджиите, като че всички вкупом му бяха виновни: „Ще ви затрия до крак! Ще ми платите с кръвта си неговата кръв!“ – скочи от ритлите, измъкна от пояса си голям нож; заразмахва го, без да гледа кого докача... Сватбарите още не знаеха какъв бе грехът им този ден, но единият от мюсюлманите, по-кротък човек, пръсна бързо вестта, че Яшар ага е намерен преди час, убит от българи!

– Ами! От българи?

Християните се пулеха и не вярваха на такова деяние, ама турчинът, дето изказа първата вест, без да лъже, добави и друго: През нощта Яшар ага влязъл в къщата на Йорго Грънчаря, избутал стопанина от одъра и му рекъл: „Ти като не знаеш да правиш деца, гледай аз какво мога!“ – и като разкъсал нощната дреха на хубавата Янина, невестата на Грънчаря, я позорил и мачкал в ръцете си, и викал от наслада... Тъй го намерили – с два ножа наръган в гърба, замъкнат в трънаците зад градския ров, пък Янина... тя, клетата, се хвърлила в кладенеца...

Като чуха това, едни от сватбарите взеха да викат: „Хак му е на агата!“, други се кръстеха, и като се плашеха от отмъщението, питаха: „Бива ли за позорена невеста да се отмъщава с кръв?... Бивали?“ Но и чорбаджи Маринчо Петров, почитан от всички за мъдростта му, не можа да отсъди веднага кой-крив, кой-прав.

Бащите на младоженците рекоха да приближат Емин, да го умирят и изкарат извън поляната, щото хората тук бяха невинни, но турчинът, като вдигна ръка и замахна с ножа, порна бузата на чорбаджи Коста и така му остави спомен от сватбата за цял живот! Четиримата мюсюлмани с него видяха, че работата ще стане хептен на беля, хванаха ръцете му, вързаха го и насила го натовариха на каруцата. Тъй...

Откакто по тези места не минаваше строгият Хюсеин паша, от тогава мина доброто време между християни и мюсюлмани.

Влад Петков, вече на възраст, който помнеше и пишеше историята на Плевен ту в църковната кондика на „Св. Николай“, ту в свои тайни тефтери, понечи да върви към турския конак, че да обади на Али бей за случилото се.

– Остави бея, тате, като идвах насам го видях пиян – Пенчо беше дошъл да обади на Влад, че някакви кираджии от Ловеч го търсят в къщата.

Чорбаджи Цочо Минчов и другите чорбаджии, дето допреди четвърт час седяха на столчета край софрата, сега се бяха събрали в един край, искаха да вървят към чаршията.

– Трябва да съберем мехкемето¹⁸, да отсъдим в кого е вината и такива неща повече да не се чуват за срам на града! – чорбаджи Маринчо държеше за добрата слава на Плевен като за своя милост.

– Ако беше жив Осман бей... – Влад Петков, поклати глава, въздъхна, не се доизрече – мъката му беше колкото за предишния мютевеля, сина на Фатме ханъм, толкова и за сговора, който цареше тогава между управниците, пък от тук – и между всички плевенци.

Нали злото не идва само, то води след себе си зла орисия, миналия октомври, откакто във Враца убиха епископ Агапий, след десетина дни пък султанът отне пашалъка на известния с много честност и строгост Хюсеин паша. На негово място за водач на видинския вилает султанът изпрати Семи паша, който на втория ден от пашалъка си вдигна толкова данъците за българи и турци, че веднага спечели омразата на народа. Неделя подир фермана за обирджийството почина Осман бей... А щом за водач на мюсюлманите в Плевен дойде Али бей, когото рядко можеха да видят трезвен, камо ли да отсъди правда, с живите се раздели и Фатме ханъм. Едни турци казваха, че умряла от мъка по своя син, други разправяха, че краят ѝ дошъл от старост; пък Фазли ага, който събираше за пашата данъци и беше родственик на ханъмата, рече това, което простите хора нямаше откъде да знаят: Ханъмата умряла от мъка по лошата участ, която очаква града, щото знаела нрава на новия мютевеля – в спор никога да не зачита правото на християните...

Вестта за убийството на Яшар ага и за деянието на Емин обиколи града преди слънцето да се скрие отвъд баирите. Като се разотиваха, някои сватбари влизаха да запалят свещ в църквата; мохамеданите също се събираха край джамиите и по мегданите да съдят станалото...

Анастасия излезе от църковния двор, помисли да тръгне към мястото на някогашната си къща, но понеже носеше на ръце бебето, оставено от дядо Гънчо, рече да се прибере.

– Наставнице, видя ли заместителя на епископ Агапий? – Мита Банкова дръпна рамото ѝ.

– Не съм видяла владиката... И теб не видях, наследнице моя – първата даскалица се вгледа в лицето на Мита: беше слабичка, неотрасла високо; с евтини, чисти дрехи, под които личеше, че е вече мома.

18. Мехкеме – управление на града.

– Ето там! – малката наставница в църковната килия вдигна ръка, посочи църковния двор.

– Учили сме, девиче мила, че благодарието не ни позволява да сочим някого сред мнозина – скришом погледна към мястото, където ѝ беше посочено, но не видя мъж в духовни дрехи. Мита не се докачи от бележката на наставницата, щото имаше да ѝ каже нещо важно.

– Вчера пристигна в Плевен и отседна в конака... Нали кърската работа сега кипи, нямаше много посрещачи, ама поп Спас се кланяше угоднически и редеше сладки думи във възхвала на негово преосвещенство... И добре, че попът ни знае гръцки, щото владиката не дозема от български... Днес бил сърдит...

– Чувала съм, че новият ни владика е грък – Анастасия искаше да прекъсне махленското брътвене на ученичката си; Мита не мислеше да спира.

– Бил сърдит, че не го поканили на днешната сватба, ама пръст в тази работа има Влад Петков, той не одобрявал владиката с лукавите му сплетни, славени още в Цариград...

– Първенците ни са мъдри хора, знаят кое-как трябва... Ти учиш ли момичетата от първия чин да пишат числата? – наставницата не смееше да каже нещо против владиката, понеже наоколо вървяха плевенци, гледаха пеленачето в ръцете ѝ, надаваха око и ухо да чуят какво ще каже за новия владика.

– Уча момичетата на числата. Вчера с Ваклина те търсихме да те питаме нещо от нравоучението, но нямаше никого – Мита най-сетне разбра, че Анастасия страни от приказки за епископа.

– Вчера ходих на нивата и се прибрах по залез. Много труд имам в къщата и по къра, та не знам ще смогна ли да поема школото след Гергьовден, както ни беше думата...

– Не се кахъри за школото, предрага наставнице, ще дойдеш когато можеш. Как не се сетих да дойда да ти помагам – Мита видя, че Емануил Васкидович върви към тях, навярно пека да каже нещо на двете наставници. Клетият даскал: След трийсет години служене в полза народу, миналия октомври духовници и първенци го прогониха от Свищов и по негова мъдра ученост пуснаха черни хули, разнесоха ги из цяло Българско, че да спре почитта към петокласното му училище. А и към трите твърде полезни книги, писани наедно с Неофит Рилски. Приеха го плевенските първенци и запретиха всякоя лоша дума против наставника.

– Добра среща, добри ми наставници! – даскал Манол, както го именуваха открай време, се поклони на двете, после подаде ръка на

Анастасия. Не се бяха виждали и не се знаеха. Първата наставница премести бебето на лявата си ръка, подаде десница да отговори. Осанката на учения мъж издаваше сила, ала очите му не бяха весели. – Три недели откакто си тук, пък не мина към мъжкото школо да се разговорим, има какво да подкрепим с дело – личеше, че има да й каже друго.

– Около малкия имам грижи, гледам да стегна двора и къщата, голямата одая правя за школко ограмотяване, щото ще събираме и момичета от селата... Ваша ученост навярно знае, че църковната килия от ден в ден умалява за придошлите девици. Вече десет години църковното настоятелство не захваща ново девическо школо. – Сети се, че думите й ще вземат за упрек, затова прегърна бебето, премести и приказката: – С Мита сме се разбрали да наставява момите до май, после ще я отменя.

– Похвално е намислила твоя ученост да обърне къщата в школо и да събира момичета от селата. Щом плевенци не захванаха такова деяние по време на епископ Агапий, надали с този владика ще се преборят – даскал Манол обърна глава към църковния двор, където първенците се бяха скупчили около духовника, затуляха го с гърбове, а от падащата мрачина не се виждаше добре кои са.

– Тези дни ще мина към мъжкото школо да поприказваме... Драго ми е, че срещнах ваша ученост, много препатил от народно невежество – наставницата въздъхна, залюля бебето на ръце, че започна да плаче. – Трябва да вървя...

– Исках да кажа още, че тези дни в Плевен ще дойде протосингелът на владиката, йеромонах Доротей... – трябваше да добави и друго по-важно, но спря.

– Щом има път и дела насам, нека дойде – не искаше да слуша нищо нито за владиката, нито за неговия помощник – какво добро може да чака от тях?

– Защо страни от приказки за духовниците? – даскал Манол, като я отпрати с поглед, попита на глас себе си, но Мита Банкова му отговори.

– Бои се от мълвата на лоши хора. Знаеш ли какво разправят? Че пеленачето, което отглежда сама, имала от епископ Агапий, затова се грижи за него като родна майка.

– Ама... нали всички знаят, че не е вярно! – Върху даскала се стовари гръм от почуда.

– Знаят, я! Но с мижави хора излизаш ли на глава?

Анастасия бързо мина през чаршията, обърна глава към дюкяна на Пенчо да види сложил ли е кепенците, но кепенци нямаше – сякаш току-що от вратата е излязъл някой. Плевенци вече бяха забравили

някогашната ѝ моминска задявка с най-големия син на Влад Петков. Двайсетгодишна вода бе изтекла от това време. За двацет години имотите на Влад и Пенчо растяха, а имането на даскалицата хич не се виждаше; името ѝ ту се чуваше за голямо добро, ту червиви уста го нахапваха като ябълка... Тази вечер от тежкия въздух или от вестта за побоя на сватбата сърцето ѝ се изпълни със смут. Не искаше да спира на нова приказка, гледаше да се прибере в къщата на дядо Гънчо, да залости пътната вратница и да легне с малкия върху одърчето, да чувства до себе си дишането му – чисто, топло, добро, негреховно...

Тъкмо мина под върбалаците на барата и стъпи върху прогнилото мостче, стори ѝ се, че по сокака от Балъклийската махала тича жена на прибежки, крие се зад стоборите, обръща глава назад, побутва нещо... Беше повече здрачно отколкото видело, че Анастасия не можа добре да види коя е, какво носи пред себе си. От шалварите и фереджето разбра само, че е туркния... аха, ханъмата не беше една, ами две, залепени една о друга като майка коза с козленце. Недалеко се чува викове и сенките на жените се свряха в хралупата на големия орех, ударен по-лани от гръм. След виковете се мернаха факли огньове и пак виковете: „Няма ги! Не са насам...“ Личеше, че двете жени се крият от хората с факлите, щото виковете на огненосците бяха на турски и тъй страховити, че Анастасия се върна от мостчето, долепи гръб в голямата върба, притисна към себе си детето, замря... Щом наоколо пак стана тихо, забърза към двора на дядо Гънчо, но току пред пътната порта видя залепени двете жени.

– Анастасийо, не се плаши, аз съм... Халиде – едната рече задъхано, ала тихо – да не я чуят други.

– Какво те доведе тук? – така попита и даскалицата.

– Крия момичето си от Сабри и Али бей, Аллах, Аллах! – жената се свлече до стобора, сякаш до тук бяха силите и.

– Влизайте вътре! Ще ви скрия в избата – Анастасия бутна вратата с крак, тръгна по пътечката, а когато се обърна да каже на друговерките да залостят с дървото, видя, че Фатме тегли под мишниците майка си...

– Емин, като намерил убит Яшар ага, напоил до лудост Сабри и още трима, после минали през сватбарското хоро на сър-пазар – Халиде легна върху рогозка в избата, взе да говори откъслечно това, което помни, а Анастасия се луташе да търси свещта. – От хорото отишли право при Али бей, вече пиян и настръхнал от злост. Сабри казал, че дава Фатме за сина на новия бей, ако той прокуди от Плевен виновните християни... И петимата дойдоха в къщи да видят Фатме...

– Пиянски работи, като изтрезнеят, ще забравят всичко – Анастасия искаше да успокои дружката си, дълго не беше я виждала и не бе чувала нищо за нея. – Не случи с акинджията, че сега и момичето ти тормози... Помниш ли като му четох писмото от Фатме ханъм, вечна ѝ памет...

– И момичето ми... я виж! – Халиде обърна очите си към момата, щото Анастасия вече носеше към нея свещта.

– Боже мили! – наставницата прехапа устни от това, което видя на светнало. – Какво е станало с теб, клета Фатме?

Момичето, седемнайсетгодишно, възнисичко, но набито и яко, по външна прилика повече на Сабри, стоеше с обгорени дрехи, обгорени коси и лице, подпухнало от изгаряне.

– Нищо, добра ми наставнице – отвърна спокойно, сякаш от силна уплаха изгореното не го болеше. – В двора бяхме запалили огън и Али бей ме накара да го прескачам... Отначало огънят беше малък, но беят хвърляше сухи дърва в него, каза, че ще ме вземе в къщата си, ако прескоча огън, по-висок от стрехите... Искаше да изгоря, щото нямаме имоти като неговите, пък бил дал дума, че ще прокуди от християните... избягах с мама... – момичето огледа наоколо да разбере къде е, преследвачите няма ли да почукат.

– Тук ще останете двете! Знаем мехлем против изгорено и ще намажа лицето ти... Тези дни ще ядем каквото дал бог – тук няма да ви потърсят!

Анастасия остави свещта на пода, изниза се през малката вратница да се качи на горния кат и да залости портата.

Сутринта стана рано, уми косите си, изпра и лененото платно, с което увиваше малкия Гънчо, облече се и отиде да вземе от Манчо овчаря две оки овче мляко. Мина ѝ през ума да купи две-три овце и като плаща за паша по сто гроша годишно на Манчо, той да ѝ дава мляко всяка заран... Щом стигна навеса на кошарата, чу гласа на жена му, после него видя седнал на пън да дои овците. Веса Манчовица хвърляше в яслите сухо сено за вечерта и както си беше свикнала да вика, осветляваше го за сватбата, за каруцата на Емин, че и за бягството на Халиде с момичето ѝ.

– Цяла нощ пияниците тършували из турските къщи, но не намерили никого. Сигурно двете се крият по лозята и ще се върнат, като застудят времето – Манчовица надникна да види идват ли облаци, а Манчо не чуваше и гръмогласието ѝ; комшии разправяха, че оглушал от неспирното ѝ бърборене, други казваха, че се прави на глух, понеже още на младини разбрал, че не може да ѝ пререкава. Всичко, което е казала

Веса, е тъй, спор по него не може да има! – Ама Али бей искал да изгори момата на акинджията, затова хвърлял в огъня сухи дърва... Лош турчин бил Али бей! Фатме ханъм – вечна й памет, остана честна и кротка...

Анастасия разбра, че Манчовица няма скоро да спре, затова отиде до овчаря, бутна рамото му, подаде менчето да ѝ налее току-що издоено мляко. Искаше да си тръгне тихо, незабелязано, ала Веса, като се обърна да гребне с вилата сено, забеляза наставницата. Без да даде знак, че я е видяла, млъкна за миг и поде. – Завчера в Плевен пристигна новият ни владика, дето не знае да говори с хората и хич не го е еня за мъките ни... Не знай ли, не знай ли – шом знае да събира владищина, ще ни научи езика негова милост.

Словата „негова милост“ в устата на Манчовица звучаха като маргаритки, поникнали сред щирей.

– Не искал да пее в църквата литургия, щото не го поканили на сватбата на Нана и Божко. Защо да го канят? Как ще се сношава с народа? Тези дни щял да довтаса протосингелът му – оня дребният, дето не мяза на човешки пастир. Боже, боже, защо утрепаха добрия владика Агапий, той милееше за народа, поправяше мостовете и църквите, отвори училище за момичета... – Веса тъкмеше приказките си за пред Анастасия, понеже преди години бе ходила две-три вечери в къщата на дядо Гънчо, дето даскалицата събираше възрастни за огромяване... Никой не можеше да накара Веса да говори това, което не мисли, затова и разкаянието по владика Агапий беше една истина от множеството, вече некрита от хората на епархията.

Наставницата послуша, вдигна пълното менче, обърна се към града – нещо светло и топло нахлу в душата ѝ. Слънцето беше вече високо, денят мамеше надеждите към добро.

Като наближи къщата на дядо Гънчо, видя, че по другия бряг на барата подтичва Мита Банкова. Какво ли можеше да е станало, без да го научи първа Манчовица?

– Наставнице, бързо ела в школото! – Мита не знаеше откъде да подхване, правеше кръгове с ръцете, сочеше към църковния двор.

– Пак ли катинар? – Анастасия остави менчето на земята.

– Не, наставнице, протосингелът пристигнал снощи в късен час и довел две други наставници за момичетата... Преди малко ги въведе в школската одая, та се объркахме...

– Други наставници? И кои са те? – обърса ненадейна пот.

Монахини са от сопотския манастир. Едната е такава върлинеца,

че Доротей изглежда пред нея мъниче; Макрина я зове по име, на възраст е комай колкото теб... Другата изглежда схлупена и безбуквена, ама била родственица на протосингела... Дал им дума, че като наставници ще взимат по хиляда гроша годишно... – Мита изсипа думите като чувал на воденица, наведе глава, стъпи върху камъче, обърна го с ходилото. – Наверно не съм ти достойна заместница? – гласът ѝ трепереше.

– Това не е истина, малката ми. От всички моми, които съм учила, най-добрите и храбрите ме продължиха. Върни се в килията и запомни, че никоя монахиня не е по-силна от теб! – сложи длани върху раменете на момичето, стисна ги, сякаш искаше да ги издигне над целия град. – На протосингела кажи, че ще се забавя някое време, имам къщна работа – сети се, че трябва да свари мляко за Гънчо, за двете жени в избата.

– Той тръгна с владиката и някои първенци към конака, там иди и ти!... Монахините нямат вина, нали? – сърцето ѝ се отпусна.

– Монахините нямат вина, почерпи ги със смокиново сладко.

В големия двор на владишкия конак, цъфнал в многобагрия на овошките и тревите, край висока софра под лозницата бяха насядали важни мъже: чорбаджи Маринчо Петров, чорбаджи Цоно Наков, хаджи Константин, Хаджипаков, даскал Емануил Васкидович. Посивелият и попрегърбен Влад Петков седеше до снажен мъж в духовни дрехи – това трябва да беше епископ Партений. До епископа пък се виждаше малката, сякаш свлечена снага на друг духовник в йерейски дрехи и калимавка – йеромонах Доротей, прочут с това, че е сестрин син на известния Найден Геров, а от тази Нова година – протосингел на владика Партений. Възпълничък, с не дотам одухотворено лице, хаджи Дончо Иванов, както бе мирското име на Доротей, на първи очи малко се отличаваше от народа и народът малко би го тачил като пастир, ама...!

Още първата заран, щом се събуди във Враца, заживя с една жажда – да се види по-скоро с корона и скиптр на владишкия трон! Колкото до мерака, нарисуван дори върху образа му, без да говори за него, епархиотите догадиха бързо какво чака хаджи Дончо, щото той сипеше щедри слова по градовете за велики начинания... Най-чудно остана за всички как владиката и протосингелът се разбират, щом Партений не знаеше български, пък Доротей – гръцки. Епископът можеше най-важното: да брой църковните приходи от бедняшки грошове.

Анастасия прихлопи ковашката вратница, тръгна по калдъръмената пътека към софрата с мъжете, които, види се, трябваше да решават нещо голямо не само около женското школо. Сърцето ѝ замря – в двора на конака не беше влизала повече от година.

– Добър ден на високия архиерей, на йеромонаха и на съгражданите ми – спря на няколко крачки от тях.

– Добър ден, наставнице на момичета, добре си дошла! – уважителният Влад Петков се надигна да я посрещне, но се сети, че в Плевен не се гледа с добро око на възрастен мъж, благочинен към по млада невеста – пък и не беше стопанин в двора на своята къща. – Ела тук да се запознаеш с новия ни владика – Влад я повика с глас и ръка.

– Ето ме, ваше преосвещенство! – отиде до мястото на владиката, поклони се, свила ръце на гърдите. – Чух, че сте достоен заместник на епископ Агапий – каза на гръцки.

– Християнката говори гръцки? – Партений вдигна вежди от изненада.

– На гръцки ме учеше архиерейската майка Евгения и за добро го е сторила. Плевналии разправят, че ваше преосвещенство не говори български – речта ѝ беше бавна, сигурна, без желание да засегне владиката, пък и той не се докачи от истината – виждаше му се гордост да не говори с простите хора.

– Помня и благочестивата архиерейска майка, и моя духовен брат Агапий, царство му небесно! – направи кръст с ръка.

– Много мило е, че го помните, щото народът, комуто владиката стори толкова благодеяния, вече го забрави – Анастасия знаеше, че само Влад Петков, Емануил Васкидович и владиката разбират какво говори, други плевенци не доземаха гръцки.

– Ами... – епископ Партений не чакаше такива храбри думи от наставницата; поиска да я жегне за миналото в белградските вестници. – Храня надежди, че ваша милост няма никога да забрави духовния си баща, той ви благославяше в много молитви.

– Няма никога да забравя епископ Агапий, от него съм видяла само добро. Но онези, които отнеха нечестно живота му, искат да го забравят, за да скрият срама си от безчинството – най-сетне стовари дълготаените думи в душата си. Никога с никого в Плевен не бе смяла да спомене името на Агапий след неговата смърт.

– Още не се знае кой, защо го уби. Търновският митрополит вярва, че един ден ще научи правдата... Защо наставницата не седне? – Партений посочи стол до Васкидович.

Анастасия се поклони, обърна се и отиде до мястото, отредено ѝ от владиката.

– С първенците на Плевен имаме спор за църквата, за данъците, за училищата – думите му излизаха с неохота, гласът му се луташе между

духовната сила и човешката слабост. – Не е ли по-добре господин Васкидович да каже това?

– Аз ще кажа това и ще говоря на български! – отлично от владишкото колебание даскал Манол днес изглеждаше напорист, строг, безпощаден. – Щом владиката иска да вдига волята си над другите и да напътствува народните бъднини, първо трябва да научи езика ни.

Влад Петков наведе глава и не прошушна в ухото на архиеерея какво е казал наставникът. Йеромонах Доротей гледаше клоните на дървесата и се питаше защо седи тук. Емануил Васкидович стана.

– Ето какво: трите дни, в които епископ Партений е тук, ходи между хората, води свещеника Спас да му превежда и пуска хули против училището ни, иска да отлъчи децата... Хаджи Константин Хаджипаков е тук, нека да каже!

Хаджи Константин, мъж в силите си, вече минал трийсетте, обърна честни очи към владиката и тури ръка на сърцето си.

– Бях объркан, изумен от словата на ваше преосвещенство... Бях край училището за петокласна грамотност: там питахте хората и децата, защо ви е такъв нескопосан даскал, когото били пропъдили от Свищов... Смея да кажа, че даскал Манол е най-мъдрочудният наставник, когото сме имали в Плевен, а той така милее за знанието на момчетата, че всяка дума против негова прелестна ученост, мога да нарека грях! Ако в Плевен сторим с даскала туй, което чорбаджиите в Габрово сториха с неговия съратник, Неофит Рилски – да го прокудим – ще умножим греховете си...

Влад Петков говореше подир хаджийското слово, превеждаше на гръцки дума по дума, та владиката го изби пот:

– Такова нещо не съм казал против наставника! – отрече като се видя на тясно. – Не знам поп Спас какво е превеждал, но съм чувал за деянията на българския учител в Свищов.

– Какви са неговите деяния? – Влад не преведе, а направо го попита.

– Вие също ги знаете – задявал млади невести, говорил против тамошните духовници, писал непозволени книги...

– Боже, опази! – даскалът искаше да стовари юмрук върху софрата, но укроти бързо гнева си и се прекръсти.

– Ако народът е непросветен и пуска мълви, защо владиците слушат такива брътвежи? – Влад заговори епископа, нямаше време да превежда на незнаещите гръцки. – За ваше преосвещенство казват, че взема двеста гроша за завещание на имот, пък в кутията на църковно-

училищното настоятелство оставя сто гроша. Къде отиват другите грошове? Вярно, ли говори народът? – гласът му беше изобличителен. И не напразно.

– За владишки конаци, за свещеници, за търновския митрополит, който ме прати тук – отвърна спокойно, понеже вземането на пари за добър живот не му се чинеше грях; той трябва да грее с хубост и сила над народния мрак!

– Значи народът, който яде сух хляб, за да пълни с волни пожертвования църковната кутия... – Влад разтърка с длани лицето си, после косите...

Така беше: Семи паша вдигна данъците на добитите плодове от земята, епископ Партений събираше грошовете на непросветените българи; хазната на султана и неговите пратеници ставаше все по-пълна, духовниците на „Фенер“ живееха все по-охолно, а бедните... Бедните даваха кожата си, ставаха още по-бедни, по-нямащи.

– Ваше преосвещенство навярно иска да ми съобщи важна вест? – Анастасия прекъсна мълчанието на Влад Петков, като попита владиката на гръцки. – Мога ли да я чуя, щото в къщата съм оставила само малко дете.

– Бях чул, че е време наставницата да се задоми, пък тя има вече дете? – Партений беше ли чул измислиците, че малкият Гънчо е от епископ Агапий, или истинска беше почудата му, не се долови, но обърна лице към Доротей. – Протосингелът ми пристигна снощи и доведе две монахини от сопотския манастир. Те трябва да дават знания на плевенските момичета – гласът му взе да се люшка.

– Драго ми е, че ваше преосвещенство мисли с добро сърце за девическото ограмотяване – отвърна хитро. – Преди години бях в калоферския манастир, та... сега с какво мога да помогна на духовните си сестри? – говореше все още на гръцки.

Доротей не разбираше словото ѝ, а прехвърляше между пръстите си кехлибарена броеница.

– Сподвижникът ми решил, че в църковна килия най-добре е монахини да бъдат наставници.

– Училището ни е за светска грамотност, в него момите учат по взаимните таблици на негово високопреосвещенство Неофит Рилски. Наедно с учението за Бога там те запаметяват свещената ни история, аритметика, краснопис, нравоучение. Пазя почит към монахините, доведени от протосингела, ала в манастирите не се дават мирски знания – усещаше се силна, и пак искаше да се защити.

– Не върви, види се, мирски знания да се раздават в църква. Ако наставницата милее за светски науки, нека потърси друг покрив! – думите му излязоха вестма искрени, та се стресна от тях и добави лукаво: – Протосингелът мисли така.

– Не съм молила протосингела да доведе монахините! – гняв дръпна камбаната на гласа ѝ, и извика на български към йеромонаха. – до Гергьовден в килията ще остане наставница Мита Банкова, а от Гергьовден до Димитровден ще ги уча аз! Ваше преподавие трябва да мислят за градеж на ново девическо школо, и да не сеят сред непросветлените страх и смут! – думите ѝ бяха заповедни, сякаш излизоха от устата на владиката.

Доротей мушна в дрехата си броеницата, обърна лице към епископа, после към Анастасия, огледа плевенските първенци.

– Не съм казал, че наставницата ме е молила за това. Преди две-три недели негово преосвещенство ме прати по моя край да търся заместници на даскалицата... Доведох две – Теодосия Петрова и Макрина Няголова.

След думите му настана тишина. Не, не тишина – в клоните на белия люляк една авлига пееше и се кланяше, сякаш искаше да благодари на природата, че я има. Първенци и духовници бяха малки пред божествения ѝ дар да носят сладост на другите. Миротворецът Влад Петков се усмихна, обърна се към владиката, рече на гръцки.

– Какво ще каже ваше преосвещенство, ако монахините отворят училище за момичета в долния кат на метоха в Главинкова махала, дето и ще живеят? Тъй доброто ще бъде и за наставница Анастасия, и за двете духовни сестри, че и за целия град, щото много девизи чакат за огромяване.

– Така да бъде! – Партений нямаше сили да противостои на мнозината, събрани тук, най-вече на равновесния нрав на Влад. И защо да бере ядове за народни дела? Утре отива в Търново при високия екзарх, а животът в митрополията е подреден, чист, смислен, сладък – като гласа на авлигата.

– Ще станеш ли мое дете? Ще ме наречеш ли мама след време? Всички деца започват словцето с „мама“... – беше прегърнала бебето в скута си, говореше му тихичко, бавно; гледаше облото лице с прозрачна кожа, светли очи, светла, тънка коса. Майка му трябваше да е светлокоша... или някой в рода... „Божке, какво щеше да стане, ако дядо Гънчо не е минал край капчука на къщата, дето било хвърлено това човече? Старецът каза тогава, че видял майката изнемощяла от раждане на

много деца, гладна, злочеста в копторче с една одая... Дано утробата й не зачева нов живот!... Прости ми, Господи, греховно е да мисля така, но не е ли по-голям грях да се убива създаден от плътта живот?...“

Не посмя да говори на глас, угризението се промъкваше: ще му каже ли някога къде е намерено, или ще го мами, че е родена?... „Все едно. Искам да те отгледам по свое подобие, да ти дам име и знание като на свое дете...“ – притисна го към гърдите си и чу: „гъ-гъ-гъ“. И:

– Анастасийо, втора нощ ме мори страх от Сабри! – Халиде беше влязла в одаята незабелязано. Слънцето се вдигаше за третия ден от неделята след сватбата на Нана и Божко. – Ще ме убие за бягството.

– Защо не му кажеш? – Анастасия остави Гънчо в люлката. На мен нищо не може да стори.

– Не знаеш колко е страшен в пиянството, милост към никого няма... Гледаше как Фатме прескача огъня и не вдига ръка да спре Али бей. Баща ми беше такъв, помниш ли?

Халиде не доизрече това, което си спомни, защото наставницата наметна дреха, загърна се с платнен шал, каза, че трябва да иде в школото да види Мита...

Да иде в школото да види някого, ама – като излезе от портата, не тръгна към мостчето и чаршията; продължи из калищака все по левия бряг на барата чак до махалата към сър-пазар, дето бяха най-много турски къщи... Без плет, без стобор, имотът на акинджията бе ограден с големи камъни, вбити в пръстта. От камъните натам се виждаха стъкмени лехите на зарзаватчийската градина. Много лук, чушки, домати садеше Халиде всяка година; нали зрънце, зарито в пръстта от ръката на добър човек, дава силен плод, от тази градина купуваха и християни, и мюсюлмани. Отвъд лехите се виждаше къщата на сайбията – добре измайсторена и голяма спротив останалите къщи в крайнината. До сеновала пък беше хамутчийницата му и дюкянът; Сабри вземаше добри пари от конски хамути; гледаше и добитък. Анастасия мина по пътеката между лехите, стигна до къщата, викна, понечи да влезе, ала вратата беше залостена. На двайсетина крачки от къщата се виждаше пепелището от жаравата на неделния огън, който Фатме е прескачала. Анастасия тръгна към сеновала, но като наближи кошарата, чу лай на куче, след лая дотича и псето, след псето някой извика... Акинджията!

– Помага бог, Сабри, отпъди това куче да си чуем думите – първа поздрави на турски.

Мюсюлманинът, брадясал, подут от много ракия и зло сърце, в ръката си държеше гъон и шило. Беше се заловил за работа.

– Какво има? – изглеждаше хем сърдит, хем омърлушен.

– Гледам, че си залостил вратата на къщата, помислих, че си заминал... Щях да искам разсад за чушки – приказваше кротко, благо, да не го разлюти, но да разбере на какъв хал е. – Залостил си, че ако се върне Халиде с момичето ти, да не могат да влязат.

– Разсад. Не гледам и не давам разсад! – последните думи на Анастасия го докачиха, отбягваше да спомене невестата си.

– Разсад щях да искам от Халиде, ама не чух какво е сторила – удавила ли се е, от скалите в Кайлъка ли скочила... Тази заран приказвах на мегдана – безстрастно нареждаше, но видя, че акинджията отвори уста, прочете му ненадейно смениха цвета си.

– Умряла ли е? – изгъгна от страх да не покаже, че сърцето му е сломено.

– Така разправят. Ти по-добре знаеш къде си я пратил, защо го е сторила... – не се смили от пресъхналите му устни.

– Никъде... никъде не съм я пратил... И малката ли? – ръката му изтърва гъона и шилото, преглътна сухо, за да разбере, че думите излизат от неговите уста. – И Фатме ли умряла? – повтори, загледан в устата на Анастасия да чуе какво ще му отговори, но не дочака думите ѝ: захлупи с тялото си земята, заридя от душа така, както може да се разкайва човек, непроронил сълза от рождението си.

След три дни благодатен проливен дъжд небето през май се отвори, сякаш Бог беше хвърлил честития рай на земята! На тазпетъчния пазар кираджии от разни близки и по-далечни градове разправяха, че към тях падали и градушки; другаде правили молебен за дъжд, щото било засух. Но из цялата плевенска кааза, която броеше 42 села с близо 3500 български къщи, в къщите – 4500 венчила – нашир и надлъж – докъдето стигаха синорите, житото се вдигаше за бъдещ хляб, а дърветата връзваха плодове.

Ако всевишният Бог наистина гледаше от очите на майското слънце, той даваше отплата на хората за тържеството им да пазят живота смирен и благочинен; да се обичат и си прощават един другиму; да работят много шест дни в неделята, а седмия да четат молитви и да почиват!

Седмият ден на неделята беше Гергьовден. След Рождество Христово, Цветница и Великден този празник беше най-спорен за народно веселие, щото се падаше в топло време и християните правеха дълги

софри по поляните. Още не съмнало – от фурните се носеше мирис на печени агнета и топъл хляб. Никой не можеше да начене агнето, докато тепсията с курбана на св. Георги не бъде сложена върху руините на някогашната църква „Св. Параскева“ и попът не прочете благослов... Боже мили, колко агнета поръси с китка поп Спас тази неделя! И колко народ се изниза с тави, погачи, бъклицы към поляната на сяр-пазар... Куцията Моно, който пазеше чисто мястото на пазара, метеше след всяко събиране тук, беше шетал целия вчерашен ден, та тази заран хората да не намерят нито едно буренче сред тревата и нито една фъшкия от добитъка на петъчния пазар.

Като прииждаха към поляните и гледаха пепелището, през ума на мнозина минаваше онази шуротия с каруцата на Емин – но никой не я спомена на глас... Какво бяха говорили с Али бей, народът не чу, ала не можеше да не се разчуе как чорбаджи Маринчо и Влад Петков мъдро бранили честта на християните, та мютевелията поомекнал, дал дума повече такива неща да не стават!

Пак свирджии отрано надуха гайдите, плевенци пак насядаха по розки близо до барата. Събираха се и се ограждаха по родове. Родовете на първенците не се делеяха много от по-простите хора, но пак бяха настрана. Родът на Банко Банков, бащата на Мита, седна близо до първенците, сякаш имаше да си говорят нещо. Мита беше викнала при своя род и Анастасия. Като сама жена с дете – най-добре й беше там. Нали нямаше своя кошара и свои овце, беше омесила една пита, опекала беше кокошка, купена от петъчния пазар. Живееше от спастрени грошове, а тази пролет насади на нивата на дядо Гънчо боб и царевица.

– Наставнице, сърдя се, че не ме викна аз да ти изора нивата – бащата на Мита седеше близо до даскалицата. – Що да плащаш на Минчо орача, щом аз не мога да ти се отплатя за Мита – хвалеше с честно сърце, пък и такъв му беше нравът – всичко обръщаше на добро.

– Защо ти да ми се отплащаш? На мен Мита ми се е отплатила – Анастасия все мислеше, че стореното от нея е малко, та да я хвалят. Тъй де – нея бяха ограмотявали наставници в Калофер, тя ограмотява момичетата, които след време ще я продължат.

– Отплатата ти е била дотук, ама... Банко климна глава към рода на Йовчо Терзията, после хвана рамото на сина си и го вдигна. – Стоянчо, иди да викнеш Гего! Днес пак ще си поприказваме...

Мита – мъничка, слабичка, наведе глава, изчерви се. Анастасия не разбра какво е намислил Банко, нещо парна сърцето й.

– Защо само дотук да ми е отплата? Тя и занаяред ще учи

момичета... Такава събудена, благонравна девица не се среща често.

– Затуй де, тъкмо затуй... – Банко задържаеше приказката си, вече изчакваше Гего, тръгнал със Стоянчо насам. – Това момче ще ми става зет. Открай време с Терзията се сватосваме, шом и младите се обичат – да се съберат!

– Мито, защо нищо досега не си ми казала? – Анастасия се обърна към малката даскалица, а очите ѝ се напълниха. – Толкова мило ми е за теб! – стисна ръката ѝ и усети, че трепери цялата.

– Нали до Гергьовден трябваше аз да бъда наставница... Задомя ли се, не мога да ти помагам. Така се разбрах и с тате, и с Гего, ей го, на!

Гего, и той слабицьк, ама жилав, стегнат с ален пояс на кръста, поздравя големия род и се удари по челото.

– Стоянчо, ами ние забравихме бъклицата! Тригодишно вино наля баща ми за днешния ден... Иди да го донесеш!

Стоянчо, вече петнайсетгодишен, обърна гръб с неохота, щото усещаше, че докато се върне, ще се каже нещо много топло и хубаво. Гего постоя прав, погледа Мита, без да чуе приказка от устата на Банко, усети, че ръката на стария хвана потурите му – да сядат до него!

– След сватбата ще отворя хан! – годежарят изглеждаше колкото тих, толкова и наперен. – Тате ще продаде двайсет овце и мерата към кайлъшкия гьол... Ще стана ханджия и ще печеля добри пари – говореше така, та да се хареса, искаше да изглежда по-голям.

– Вервам ти, сине, и от мен ще имаш кесия грошове – Банко не мислеше да остане назад, но не му стана весело. – Значи... момичето ми ще бъде ханджийка, ще шета на далекодрумници, така ще печели пари.

Гего стовари ръката си върху коляното му.

– Какво говориш? Мита ще ми отгледа деца, а като направим нова, голяма къща, една одая ще има за школо. Нали ти казах, че я залюбих откакто разби катинара на църковната килия, че с Ваклина да продължат начинанието. Моята невеста трябва да е над другите! – рече го, сякаш не беше роден, и расъл сред плевналии.

Малко преди да започне дългото ядене и още по-дълго хоро, към розозките на Банковия род дойде и Терзийският с големите бъклицы; че като чуха добрата вест за малката даскалица, към тях се прилепиха и първенци, и по-бедни хора; и този Гергьовден набързо кръстиха Геговден. През мостчето на барата от турската махала минаха две жени в шалвари. Християните, насядали най-близо до десния бряг на реката, отначало помислиха, че мюсюлманките трябва само да минат през поляната на пазара и да продължат пътя си. Тъй, ама като стъпиха към

веселата страна на моста, двете започнаха да оглеждат рогозките, види се, търсеха някого. Търсеха някого или... комай бяха тръгнали да пасат едно агне – шарено, рунтаво, игриво и... таман за тепсия! Турчините се смахмузиха от многото очи, обърнати към тях, затова попитаха нещо Пашо дърводелеца и подир отговора му тръгнаха право към мястото, дето беше насядал родът на Банко.

– Я гледайте, живи ханъми с живо агне! – Банко наистина се учуди, като видя, че жените идват към него.

– Ханъми ли? Всички, които бяха с гръб, се обърнаха натам, дето гледаше Банко.

– Това са Фатме и Халиде – Анастасия позна изсушеното тяло на дружката си от детинство, пък Фатме, като дърпаше връвчицата на агнето и то не искаше да върви напред, наведе се, хвана го с две ръце през краката и го вдигна като малко дете.

– Сигурно са объркали пътя... Или пак е станало нещо за срам – чорбаджи Маринчо плувна в пот от това, дето се върна в ума му.

Ханъмата и момичето не бързаха много, сиреч – не носеха важна вест, но личеше, че вече знаят кого търсят, вървят натам.

– Добър ден на всички и на теб, Анастасийо... – Халиде стигна до наставницата, рече ѝ на български, леко се поклони. – Носим ти това агне за днешния ден – вече заговори на турски. Езикът на християните ѝ се виждаше труден за пред хора, пък и надали знаеше много български думи.

– Защо за мен? – наставницата се обърка, а в душата ѝ беше хубаво да ги види.

– Праща ти го Сабри. Като чу тази заран свирките и като се сети какъв ден е по християнския календар, рече: „Занеси това агне на даскалицата... Нямам време да го коля и печа.“

– Мислех да купя едно агне, ама сама нали не мога... – искаше да спре думите на Халиде. Никому не беше казала как е крила туркинята и момичето ѝ в къщата на дядо Гънчо. В онези дни, когато целият град пламтеше от разновременска ненавист, кому можеше да довери истината? Кого би зарадвало отмъщението към две невинни души?

– Сабри рече, че и Аллах нямало да ни спаси, ако ни е намерил онази вечер, когато ти ни укри, даде ни подслон и храна – Халиде не мислеше, че е грях, като говори истина.

– Защо си му казала всичко?

– Защо да крия от него, щом той от мен не скри: като чул, че съм умряла, разбрал колко е страшно да остане сам, уплашил се и от греха

си...

– Замълчи, Халиде! – не искаше всички да слушат.

– Защо да мълча? Сабри те тачи над всички християни, затова ти праща агне. Ако искаш, остави него тамазлък... Търсихме те с Фатме в къщи, ама като те нямаше там...

– Боже, боже! – някои сред християните, които знаеха турски, започнаха да се кръстят. – Дай ни, Господи, обич и добри бъднини!

Ковачницата на Лукан Пандов беше не много далеко от къщата на дядо Гънчо. Стъпила на отвъдния бряг на тученишката бара, преди години тук беше само работилницата с отбивна вода към огнището. Но откато голямата челяд на Лукан се задоми, той вдигна до ковачницата малка кирпичена къща за себе си и невестата му – Невена.

Доста време беше минало от деня, когато Анастасия заръча на ковача за измайстори полукрузки по подобие на онези в черковната школка одая. Лукан изкова три полукрузки, които беше искала даскалицата, а от себе си направи още три – няма да са хартък за Плевен. Измайстори ги бързо и от все сърце, ама нали започна голямото великденско чистене, че и усилена кърска работа, наставницата не мина да види готови ли са полукрузките за одаята на дядо Гънчо. Чак тази заран – преди да отиде в мирското школо, отиде до огнището на Лукан.

– Даскалице, знаеш ли откога те чакат железата? – той посочи стената, дето бяха подредени полукрузките. – Оставих другата работа, че да направя най-първо заръчаната от теб! – говореше й уважително, помнеше и Димитър Ковача. – Ако беше жив баща ти, сигурно по-хубави щеше да ги измайстори, аз толкова мога.

– Направил си по-прилични полукрузки от другите в одаята, а по майсторлък не отстъпваш на моя баща, лека му пръст! – въздъхна от спомена за детството си; бръкна в джоба на дрехата си да извади кесия: – Колко гроша ти струват?

– Трите, които заръча, са платени. Другите са дар от мен, все някога ще потрябват...

– Платени? Кой е сторил това благодеяние? – през ума и минаха някои хора, които знаеше, но ковачът я изненада:

– Тодор Бежарина, като дойде тук оня ден да вземе синджир за кучето си, видя железата, попита за кого са; аз му рекох – както си е – пък той щом плати синджира, даде и трийсет гроша за полукрузките.

– Тодор Бежаря? – попита, защото не си спомни отведнъж кой е, пък името му знаеше като отличително.

– Онзи, който ходи да се учи в Копривщица при Найден Геров,

после се хвана да съчинява писания... Живее ту при сестра си в Търново, ту при другата във Враца, малко се задържа в Плевен, щото не може сам – клима с едната нога, слаби са му ръцете...

– Гърбавият? – направо попита, но като чу изговорено словото, се прекръсти. – Зная го Тодор! Бог като е отнел силата на тялото му, го е дарил със силен ум.

– Като бил по Великден във Враца, чул, че затворили тамошното училище за момичета, и като иска да подпомогне нашето...

– Затворено е училището на Цвета? – лошата вест блъсна раменете ѝ. – Затворено? Защо епископ Партений не каза?

– Защо да каже? Нали по негова заповедност се вършат тези неща... Ама врачани, като утрепаха добрия владика, пред този нямат очи да се големят – както сториха нашите чорбаджии.

– Ще затворят и моето школо! – от вътрешна горещина развърза забрадката си, разкопча горната дреха.

– Всичко добро, което съгради преподобният отец, искат да сринат, да отречат...

– Може след време от килията да те пропъдят, ама Бекяра каза, че захване ли се градеж на женско школо, ще даде хилядо гроша – знаеш, че е заможен, много грошове останаха от баща му – клонеше приказката си все към Бекяра. – Заможен, разсъдъчен, пък злочест... На възраст е, ала не се задоми, не го хареса някоя наша мома...

– Толкова е умът на плевенските моми – Анастасия долови само последните думи на ковача, мислеше си за училището на Цвета. – Как ли минават дните на врачанската наставница? Хулите против нейната хубост бяха вестма безпощадни...

– Анастасийо, не ми е работа да ти приказвам тези неща, ама живееш сама, без мъжка закрила – Лукан най-сетне дойде на думата си. – И къщната работа вършиш, и момите наставляваш в школото, и детето, оставено от дядо Гънчо, гледаш. Я косите ти избеляват... Тодор не ти е прилика за снагата, ама по ума...

– Да се задомя с Бекяра? – и тази вест я обърка; ядосваха я подмятания за дългото и моминство; вглеждаха се с кой мъж спира да поприказва; кой влиза в къщата да ѝ помага; кой я хвали и кой одумва. Като не виждаха и не чуваха нищо за мъжки задявки – измисляха си, а тя отминаваше, все едно не ги чува.

– Голяма е почитта ми към учения мъж, ала... знаеш къде е сърцето ми; човек върви подир сърцето си – вдигна полукрузките и се упъти към къщата на дядо Гънчо, към чаршията и школската одая, дето я чакаха

плевенските моми, че и новопристигнали от градове...

Беше средата на май, 1850-а. Този ден изпълни трийсет и пет години.

От новото мъжко светиниколаевско училище, дето Димо Грънчарски учеше близо триста момчета по взаимните таблици, Анастасия тръгна за Главинкова махала: там, сред многото схлупени къщици на победни хора, се вдигаше високият двукат покрив на Хилендарския метох. Хилендарски метох плевналии открай време именуваха къщата на йеромонах Павел, който след завръщането си от Хилендарския манастир преди трийсет години наистина беше обърнал дома си в метох, проповядаше нравоучение, събираше момчета от махалата за килийно оgramотяване... По лицето на Анастасия мина усмивка от спомена за йеромонаха, починал преди пет години. Една вечер махленките от съседните къщи заловили духовника както не дава Бог с невестата на Киरो абаджията и... на заранта спрели момчетата си от оgramотяване! Как грешен монах щял да учи на благочинност?... Не стига, че спряха момчетата си, очерниха завинаги живота на духовника, ами нарочиха къщата му – щом в нея се вършат грешни деяния, грешни са и стените ѝ, че мълчат! Но името ѝ остана Хилендарски метох...

На наставницата се прииска да удари земята с камък, че по нея вървят толкова нескопосни хора – за един човешки грях хулят и спират сто добрини!... Като наближи големия двор, Анастасия видя край чемширите високата снага на Макрина; метеше пътечката към вратницата на първия кат и говореше със силен глас на духовната си сестра, която не се виждаше, но навярно беше наблизо, щото и нейната реч се чуваше.

– Нашенци викат, че хаджи Иван Спасов се хвалил, дето щял да даде сто хиляди гроша на търновския митрополит, та след време да тури Доротей за владика.

– За сто хиляди гроша Византиеца може да направи от магарето патриарх! – Макрина го каза баш както мисли, но родственицата на Доротей се докачи.

– Момчето не е лошо, ако на времето да не беше от грамотните. Виж, че сега служи добре на владиката, ходи по градовете, дава дума, че ще започне велики дела.

– В малко тяло голям дух съм срещала често, ама духом малък човек да върши велики дела – не съм виждала! – Макрина, като стърчеше над мъже и жени, все съразмеряваше тялото и душата, дето не се мерят с един аршин.

– Първенците сигурно ще го подкрепят, щото искат българин за

владика – Теодосия или не беше чула, или не бе разбрала какво иска да й каже Макрина, затова излезе от сянката на къщата и продължи. – Тук на закътано ще си живеем по-добре: първенците няма да пращат момите си в нашето школо, няма да берем ядове с тях, пък ще си вземаме грошовете от църковното настоятелство...

Анастасия не искаше да чуе повече думи, щото не чакаше те да са добросърдечни, затова викна:

– Добър ден, благонравни сестри, личи, че женски ръце шетат в метоха – поздрави, направи няколко крачки към чемширите и видя с колко прилежание градината бе подредена: шумата събрана, опалена, цветята оплевени и прекопани, стволите на овошките – прясно варосани. Варосани бяха отвън и стените на метоха, та къщата на Йеромонах Павел от запустение вървеше към цъфтеж.

– Няма ли да влезеш вътре? – Макрина остави метлата, отупа дрехите си, отвори вратата на първия кат. – Не се надахме, че ще дойдеш, ама щом си тук, добре си дошла! – посрещна я хладно, без лошо сърце...

Откакто се видяха в школската одая първия ден след пристигането в Плевен, та препирнята между даскалиците се оправи във владишкия конак – от тогава не се бяха срещали. Анастасия шеташе в нейното школо, те – в своето. Трите одаи на горния кат бяха стъкмили за живеене, а преголямата одая на първия трябваше да превърнат в школо.

– Тук е по-светло и хубаво от светиниколаевската килия! – наставницата за първи път влизаше в метоха – сега чист, пометен, постлан в пъстри черги. – С такова усърдие навярно ще учите и момите... Някои хора вече ме питат кога да пратят децата си...

– Кога да ги пратят ли? – Теодосия с неохота се замисли, хич не й се береше грижа за чужди деца, не търпеше лудориите им.

– Кога? – и Макрина сякаш за първи път се замисли. – След неделя могат да идват, само един стан трябва да сложим, че да се учат на тъкане, на везане, на плетки, Богоучение...

– Ами пясъчните сандъчета? – Анастасия остана права.

– Девиците ще пишат буквите върху восьмични дъсчици с калем – осветли я върху това, което сама беше учила в килията на манастира.

Плевенската наставница отиде до срещуположната стена, натисна я с ръка силно, сякаш искаше да разбере дали няма да падне от удар, удари с все сила с две ръце, остана някое време гърбом на монахините, вдигна глава към тавана, обърна се.

– Дойдох, за да ви попитам, сестри благочестиви, ако имате добра

воля и смирено сърце, не щете ли да изучите таблиците на Неофит Рилски, та по тях да наставлявате девиците? – очерта с две ръце пред себеси полукръг, гърбът ѝ остана залепен о стената. – По стените ще вбием няколко полукрузки, над полукрузките ще окачим таблиците... Вие знаете буквите и числата, трябва само да се доучите, че да станете по-добри от другите даскалицы.

– Да идваме в църковната одая и да се учим с момичетата? – Макрина сякаш сгъна тялото си на две.

– Ще идвате при мен в къщата на дядо Гънчо, вече имам три полукрузки, от Търново ще заръчам два чифта таблици – за вашето и за моето школо... Ще живеем като сестри и ще си помагаме... Новото се начева с мъка и се ражда в неверие... – говореше на Макрина, без да гледа лицето ѝ. Страхуваше се, че монахинята ще откаже. Да учим таблиците на негово преосвещенство Неофит Рилски? – вгледа се в слънчевата градина през отворената врата. – Да учим таблиците? – върна очи към Теодосия.

Онази сви рамене. После сведе глава сякаш да затисне току-що реченото безмълвно, побутна с крак чергата, поколеба се, пак сви рамене.

– Защо да не учим знанието на свят човек?

9.

Снощи Мита Гегова спряла да вика за помощ. Раждането на първата ѝ рожба започнало по обед с толкова мъки, че Николина Банкова и Цена Терзийска събрали седем баби от града: палили свещи, кръстили се, молили Бога да ѝ помогне, ама Бог не помогнал. Родилката лежала в несвоят в горната одая на хана, който Гего купи по-лани, след сватбата... По тъмно бабите се разотишли, двете жени тръгнаха да платят на попа – той да чете молитви! – пък до одъра на Мита оставили Гего.

– Защо беше тази обич и този хан? – опустял му отведнъж целият свят, като разбрал, че Мита диша, но нито чува, нито може да му отвърне...

В хана тази вечер нямало много мъже; десетина пиели на бавни глътки ракия, а единият – чуждоземен, който не говорил много за себе си, ако че от три дни бил в хана – качил се по стълбите в одаята при Гего и рекъл.

– Остави ме с родилката, може да ѝ помогна – започнал да вади от кожена чанта железца, стъкълца, чисти кърпи, голяма свещ.

– Ти ли? – младият ханджия се загледал в лицето му.

– По-лошо от най-страшното, дето чакате, няма да ѝ направя, ама дай да опитам! – отметнал завивките върху Мита, взел да маже и реже, пък Гего... вместо да викне, да спре непознатия, изгубил говор и цвят, свлякъл се без време на пода.

Незнайният залостил вратата!

По кое време отнесъл долу отрочето, никой не се сетил да погледне сахата, щото чакащите бащи и майки не знаели какво първо да гледат: живороденото бебе от Мита или безсънните очи на мъжа, който рекъл, че до три дни и родилката ще е на крака!

По съмнало вече и децата в Плевен знаеха, че Мита е оживяла от молитвите на поп Димитър, а бебето ѝ донесъл един таласъм.

– Кой е той?

– Защо е дошъл?

– Не гледа ли с лоши очи? – питаха през плет, тръгнаха клюки и страхотии – от чаршията до Дачовата чешма, дето беше ханът.

– Хекимин? Откъде идва? – Анастасия беше вече в двора на хана, под клонците на голямата круша, дето родствениците на Гего и Мита се събираха за гощавка.

– Хекимин. Идва от Заара, но не казва накъде отива – Гего не знаеше къде да се дене от радост, че има син и невестата му оцеляла. – Тате даде на хекимина златна пара, пък той я оставил до главата на бебето. Бог ни прати този човек...

– И какво е името му? – наставницата вдигна ръка към гърдите си, разкопча бялата риза, повея си.

– Михал било името му... или Михаил, не го чух хубаво. От година насам овдовял, та тръгнал подир съдбата си.

– Трябва да е добър човек – не знаеше какво друго да каже.

– Малко му е да го наречеш добър – Банко кимна към каруцата до обора. – По душа и златни ръце не мяза на нашенци... Разправя, че туй – да вади дете от майка, научил някъде из Французско, дето и други книги за човешкото здраве прочел, и какви ли не чудеса видял... Сега вози покъщнината си, носел и церове, и потреби всякакви за излечение на болни...

– А децата му? – Анастасия се сети за приказката на хаджи Ана, когато вървяха със Захари Княжески по чаршията в Заара.

– Не спомена за деца. Сигурно вече са задомени, човек на възраст е, около петдесет...

– Как забравих, че сложих дърва в огнището преди да тръгна! – уж

случайно се сети. – Главните могат да паднат на пода, Гънчо ще се изгори! – обърна гръб, като видя, че вратата на хапа се отвори и на прага застана мъж досущ Хекимина.

– Поне зальк от питата и меда! – Гего се засегна.

– Пак ще дойда – подтичваше към Дачовата чешма; сети се, че вчера махленките ѝ разправяха как по вечерно време непознат мъж спрял пред портата ѝ, питали го кой е, кого търси, пък той не отвърнал на питането, правил се на важен...

До вечерта пък целият град узна, че Хекимина носел торба пари, искал да купи голяма къща и да живее в Плевен!

Беше седмият ден от юни 1852-ра.

За какво му е на Хекимина да служи на непрокопсаници, събрани в хиляда къщи? Какво го тегли към това място, лете знойно от горещини, а зиме – камък и дърво се цепа от мраз?...

Откакто за мютевелия се задържа Али Пияницата, а църковната подредба се тъкми от Доротей, народът, като не виждаше нищо добро, изпадна в неверие. Неверието нали е нож за душата, реже разсъдька, за да кове злини. Хората захванаха да вършат всякакви шуротии: потапят нечисти духове по вировете на барата; преследват „вампирияли“ клетници; варят магии в големи бакъри; „убиват“ глогове... Та само за две години момчетата в трите мъжки училища намаляха на половина; монахините Макрина и Теодосия понаучиха нещо от таблиците на Неофит Рилски, но на момите в Плевен четяха само Псалтир, Часослов, Апостола. В църковната школка килия ходеха двайсетина момичета – колкото да се каже, че епископ Партений не е закрил мирското школо на Анастасия. Не го е закрил – сиреч не е турил катинар на вратата, но и от неговите уста излизаха приказки по нейна ученост. Кой какво измисляше и дотуряше, не се знаеше: живеела в чужда къща, щото нямала грошове да си направи своя; мислила се за даскалица над монахините, но по благочестивост не е като тях; дружките ѝ вече ще станат баби, пък тя – мома! Сегиз-тогиз по вечерно време комшии виждали таласъм да влиза през комина на къщата и да ношува в голямата одая, дето спи тя с малкия Гънчо... Видя се вече, че детето няма прилика нито с епископ Агапий, нито с наставницата, ама... за какво ѝ е това чуждо отроче? Гледа го, храни го, носи го из града... понеже не може от таласъм да зачене свое! Тогава да иде при Хекимина да му иска цяр! Две невести ходили вече при него в хана, той им свил бурени разни и прахове от стъкълца... сега невестите чакат! Какво чудо ще излезе от тях, не се знае още, но най-голямото чудо стана, когато попадията спря каруцата в двора на хана и

измежду ритлите изтеглиха поп Спас! Конят се бил сепнал, докато по-път шетал около каруцата, та едното колело минало през крака му. Туй, че се е счупил кокалът под коляното, не било страшно, ами кръвта от счупеното не спирала да тече, докато свещеникът прочел всички молитви към Бога за кръвоспиране.

– Попадийке, поп Спас или е грешен, или не се е молил както подобава – Гего не се смиле от пребледнялото лице на духовника, щото знаеше сплетните му около владиката и даскалиците. – Ако Хекимина спре кръвта, значи е по-благочестив от свещеника.

– Бог чува думите ти и ще те накаже! – попадийката отвърнала люто и надникнала в сандъка на Хекимина, пълен със стъкълца. – Що е това? – уплашила се, като на стъклото видяла знак с три числа 691 и помислила, че лечителят прави магия.

– Това е течно лавандо с отвара от корени на хамедрио – отвърнал ѝ както си пишело на стъкълцето за човек с медицинска грамотност. – Хамедрио има вкус горчив, ухание ароматно – поднесъл стъкълцето под носа на попадийката, после няколко капки сложил на мястото, дето кръви.

– Боже! – облещила се и се прекръстила, като видяла, че кръвта спира, а Хекимина, без да се чуди, продължил да чисти раната от калта, бързо я стегнал с бяла кърпа, турил две дръвчета отстрани на ногата и зачакал попът да се свести.

Поп Спас се върнал на белия свят! Михал му сипал в едно стъкълце няколко капки от опио-лавдано с упойваща сила – да не го боли счупеното. Попадийката го сложила под носа си да усети каква е магията, ама тази магия за първи път разбрал свещеникът, щом го изпил – спряло да го боли!

И ако всички приказки на поп Спас в Плевен вече се гледаха с едно око, то това, че невестата на хаджи Константин се вдигна за една неделя след цяла зима лежане с мъчително главоболие – вече никой не можеше да отрече, че вижда с две очи. Понеже гледаха как Хекимина отива в къщата на хаджията; там притискал с длани тила и челото на болната, забърквал памучно семе с качамак и налагал главата ѝ, давал ѝ да пие отвара от червената дигитале, съединена с трева визикатор...

– Всички деяния върши като с ръката на Бога! – каза хаджи Константин в хана; извади петдесет гроша, даде ги на ханджията. – Имай ги, щото даваш подслон на такъв човек. Ако питаш мен – и в къщата си го взимам! В Плевен не е имало толкова хрисим, несамохвален мъж!

– В твоята къща може да му е по-добре, но ние от хана не го

пускаме! И от Плевен! – Банко Банков ударил по масата, но никой не се сетил да пита къде в този час е Хекимина. Къде?

Вчера заран и тази сутрин съседи гледали как Гето вози Михал някъде надалече, после ханджията се връщал сам...

– Къде водиш лечителя, самодиви ли търси? – устатниците не могли да не питат...

Гето отвръщал, че го возил в гората да цепи дърва – такава му била волята. Да цепи дърва... не бе тъй!

– Защо си тук? – Анастасия се сепна, като видя Хекимина седнал, опрял гръб о ствола на многоплодна ябълка. Почиваше си. Нивата с боа и царевицата на даскалицата беше прекопал сам за два дни.

– Защо ти да се трепеш в тази жега, Анастасийо? – слънцето клонеше към залез, но беше така задушно, че едва се дишаше.

– Трябваше да ти кажа първо добър ден и добре дошъл, ама не чаках, че ще те видя тук – стана й мило от грижата на Хекимина. Идваше вечер по хладно да прекопае две-три бразди, но тези дни се чувствуваше отмаляла, та не дойде на нивата.

– Остави мотиката си и ела да поприказваме! – отпи глътка вода от стомната, подаде на нея. – Пий и ти! Вярвам устата ти е пресъхнала от задух.

Устните на Анастасия наистина бяха пресъхнали, но от нечаканата среща. Остави мотиката си до мотиката на Хекимина, пое стомната, пи дълга глътка, седна на две педи от него.

– Защо тук да си поприказваме, друже? Чух за чудесата, които вършиш в Плевен, драго ми е за теб! – прииска й се да свали забрадката, да обърше потта от лицето му. По залез слънце, след уморителен труд, Хекимина й се виждаше хубав.

– Къде да си поговорим? Ти не смееш да дойдеш в хана, аз не смея да мина край къщата, дето живееш – говореше й честно, спокойно. – Само Гето знае защо съм в Плевен. Той знае нивата ти, той ме докара... – обърна се с тяло към нея, а под разкопчаната риза, на пазвата й видя голямата златна пара, която й беше дал в Заара.

– Не си струва да трепеш тялото и ръцете си – пази се! Ти си потребен на хората – забеляза мехурчета на подутините под пръстите, поиска да ги докосне.

– Не се кахъри за ръцете ми! – улови ръката й, преди тя да пипне неговата.

– Какво правиш? – обърка се, по не изтегли дланта си. – Ако наоколо има хора, целият град ще ни разбере! – огледа се, без да стане, но не

беше срещнала човек, докато идва насам.

– Вече не ме еня от хората!... Като те изпращах по-онази пролет от Заара, мислех, че ще те забравя... Но не можах! – не откъсваше очи от нея, не пускаше ръката ѝ. – Анина умря, момчето си оставих при добри хора на село, а все мислех за теб... Сполай, че и ти ме носиш още! – подаде другата си ръка, с опакото на пръстите опипа там, дето беше монетата; сърцето ѝ биеше тъй, че гърдите ѝ вдигаха пръстите на Хекимина.

– Струва ли си толкова път от Заара? – не смееше да помръдне, да чуе другото.

– Не съм дете, Анастасийо, не се мамя лесно! И тогава ме питаше защо те любя; знам, че и тук ще ме попиташ. – Не искаше да отмести ръката си от монетата. – Най-първо те любя за туй, че вършиш добро на хората. После... не знам! Че слънцето знае ли защо люби земята и я топли с лъчите си? Славейт знае ли защо люби своята славейка и вие за нея гнездо, и я храни, и пее от ранни зори... И защо в дивния свят на многобагрия един sameц обича една самка? – пръстите му погалиха шията ѝ, наведе глава, сложи устни във вадичката на гърдите ѝ; някое време пи задъхана плът. – Не ме отпращай! Не лъжи ни Бога, ни себе си, че искаш да живееш сама! Защо и аз да живея сам, щом душата ме тегли към теб! – устните му се вдигнаха към лицето ѝ, за да види, че е затворила очи, сякаш шептеше в ума си молитва. – Прости ми, Анастасийо! – задъхваше се в неа, нямаше повече думи, усети тялото си силно като на младини, притегли я в себе си силно, дръпна забрадката ѝ, захапа косите...

– Не е ли грях? – чу в ухото си.

– Ще се венчаем идущата неделя... Кълна се във всички богове и богини, че колкото обич и грижи имам напред – твои са! Ще ти помагам да съберем моми за школото, ще те браня от лоши приказки, ще берем лековити билки, и момчето, с което живееш, ще имам за свое... Грях ли е, Господи?

– Искам! – най-сетне чу; тялото ѝ – тръпно, уплашено допреди миг, отведнъж премаля в неговото, вдигна ръка към раменете му, стана ѝ много горещо. – Господи!

Сватбата на Михал Хекимина с наставница Анастасия не беше идущата неделя, а две недели след Петрови пости. Каквито приказки се понесоха дотогава из Плевен – тръгнаха по селата, че и из епархията. Наставницата пак учеше моми в килията, деца от махалата събираше в къщата на дядо Гънчо – да пишат по пясъчните сандъчета и да сричат таблиците... Хекимина се спазари с Гего до венчавката да остане в хана.

Комай всеки ден го виждаха край школската одая да чака избраницата си, да ѝ даде букетче полски цветя, да ѝ каже, че иска да купи нива, или – да я поведе из ливадите с Гънчо да берат лековити билки... И тя ходи из пущинаците с мъж, с когото не е венчана?!... Ама нали Хекимица всеки ден вършеше чудеса с болните и показа добро сърце – вярвах на честта му! Вярваше му даже и поп Спас, който каза, че ще го венчае в църквата, без да му плаща грошове, пък Анастасия рече: „До венчавката ще решим...“ – и покани за кум, кого мислите? За кумове покани Пенчо Влад Петков с невестата му! Шаферка щяла да бъде първородната им дъщеря, която се била намерила в годината на откриване на мирското школо, а сега – най-прилежна мома в това школо!... Нямало да се вдига голяма сватба, понеже и двамата младоженци не са първа младост; само колкото да се пише в църковната книга, че са двама пред бога и да заживеят заедно в къщата на дядо Гънчо. Там Хекимица ще вари билки, ще отвори дюкян в голямата одая с полукружките, пък полукружките ще пренесат в голямата одая на Геговия хан, дето Мита и Анастасия ще събират момите...

– Кога ще бъде венчавката? – Доротей, който от Гергьовден не беше минавал през Плевен, щом научи вестта от Ваклина в Ряхово, дето тя наставляваше тамошните деца, реши, че трябва да иде за знаменателното венчане! Той все още се пишеше протосингел на епископ Партений, ала тези дни, щом баща му, хаджи Иван Спасов даде на митрополита 80000 гроша, Византиеца прати Партений в Цариградската патриаршия невъзвратимо, а владишката корона на врачанската епархия щеше да сложи върху главата на Доротей... в края на тази 1852-ра...

Като сам разбра, че няма нито осанката на епископ Агапий, нито неговата духовна мощ, йеромонахът се захващаше с прости, ама благи работи: купуваше и препродаваше имоти; слухтеше кой какви упречи сипе против митрополита – и срещу добри пари му ги донасяше! Така и сега.

Като довтаса в Плевен три дни преди сватбата, разтършува се нагоре-надолу да събере приказки, да чуе всичко как е било и как ще бъде; разгневи се на поп Спас, че му разказа как го спасил Хекимица; усети честната обич на плевенци към учителя, пък негово преподобие хич не забелязваха... Върза в душата си всички сплетни, както змиите излизат в кълбо на Благовещение, и в събота заран, ден преди сватбата, повика в църковната школка килия кумовете и младоженците.

– Виж какъв мъж пристигнал в Плевен! – лицемерно захвали Михал, щото от всички слова на плевенци очакваше да види мъж снажен,

силен, надут, а осанката на лечителя му се стори вестма малка за подслон на велика душа.

– Човек върви след съдбата си, преподобни отче. Спрях в Плевен, харесах наставницата и вместо да я делея от тукашните моми, реших да остана – осветляваше го свенливо, сякаш е сторил грях.

Гергана и Пенчо бяха седнали на първия чин, Анастасия и Михал стояха прави, че тези дни нямаха време за дълги приказки.

– Преподобният ни отец навярно иска да ни благослови? – даскалицата искаше да разбере защо е тук.

– Не, не... Важна вест имам за четиримата, но най-първо на теб да кажа, че листът с разкривените букви, които бил писал завещателят ти, някъде е затулен, няма го из църковните писмености...

– И какво от това? – Пенчо усети, че тялото му се надига.

– Щом няма лист и никой не знае каква е волята на завещателя, наставницата няма право да живее в къщата му! – рече без пресекулки, но колебливо, щото гледаше Пенчо в очите.

– Листа дадох аз за църковната книга и току-така не може да се затрие... Някой има пръст в тези дела! – не стана, но заканително вдигна ръка с показалец към църквата.

– Не съм бил протосингел по това време, нищо не знам какво са вършили след убийството на негово преосвещенство, вечнопамятния Агапий – събра невинно ръцете си пред гърдите.

– Как предподобният ни отец тъкмо сега се сети да търси листчето? – Гергана също долови хитрината му.

– Ами... като гледах църковните приходи в книгата, забелязах, че наставницата не е платила двеста гроша за прехвърляне на имота, така потърсих листа на завещателя. Няма го!

– Дядо Гънчо ми довери в говоримо слово, че оставя къщата и детето на Анастасия – Пенчо излъга за говоримото слово, като прозря безсилието да се докаже правдата. – Къде ще живее наставницата от утре?

– Ти си чул! И аз много изповеди съм чул от човеци, но щом те не са писани, как да кажа на другите хора, че са истина?... Заветите на Мойсей са живи до днес, защото са писани! – Доротей знаеше, че силата е в ръцете му. А когато в едни ръце има сила, в тях по неволя върви и правдата!

Хекимина бръкна в пояса си, извади кесия с грошове и я подаде на Доротей.

– Вземи тези хиляда гроша и напиши лист, че къщата е на Анастасия! Бива ли?

Очите на протосингела се уголемиха, но не посегна да вземе кесията.

– Хиляда гроша са много. Ние двеста гроша вземаме за завещание на имот, така върви по книгите – ръцете му се люлееха от желание да грабне кесията.

Хекимина най-добре знаеше как да го спечели.

– Купувам къщата за наставницата от теб – мушна парите в ръцете му, извади друга кесия, преброи петдесет гроша, та добави и тях. – Тези грошове имай за църковни разходи по венчавката.

– Ти... май си по-богат от владиката? – такава, щедрост харесваше Доротей, но вместо Михал, Анастасия отвърна.

– Не е по-богат от епископ Партений, ама не свива грошовете в кесия. Дава ги като церове – за своя душа!

Йеромонахът разбра камъните кого замерят, та поиска да ги върне с по-голяма сила.

– Митрополит Неофит като разбра, че наставницата се задомява, прати ме да известя, че не е по волята му невеста да наставлява момите в църковната килия! – удари право в душата й. – Каквото било – било до тук! След сватбения грях – не може! – отсече с ръка и глас. След удара се взриви тишина. Доротей вмъкна кесията в расото си, направи крачки към вратата, почака да чуе какво ще рече даскалицата, а тя гледаше пода и никой вместо нея не вдигна гърди да проговори. Духовникът сложи ръце на кръста, отвърна рамене назад, върна се по-близо до нея, надигна се на пръсти, че да изглежда голям. – Решавай! Или наставница на моми в килията, или жена на Хекимина! – изрече със заповедност.

Анастасия не вдигна глава, не отвори уста да отвърне; и дъхът й сякаш замря.

– Бива ли християни в духовни одежди да спират народно добро? – гласът и тялото на Хекимина се люлееха, не знаеше накъде да тръгне, какво да стори, че то да не е грях... Не поиска да извади още пари на Доротей, щото в този живот беше разбрал: милост и гняв не се купуват с грошове. – Ще си ида в Заара още утре! Още сега... – упъти се към вратата, но Пенчо го стигна, хвана го за раменете и го обърна.

– Ти ще останеш в Плевен и ще живееш с наставницата! – извика със сила, която искаше да запрати срещу йеромонаха. – Още сега ще говоря с баща ми да обърнем дюкяна на школо... До наесен ще събираме волни пожертвования и ще захванем ново женско школо. Градът ще расте от година в година, ще идват момичета и от селата – докога ще се мъчат в тази килия?...

Анастасия огледа училищната одая с полукружките и сандъчетата, пое въздух, поколеба се дали да каже това, което си бе наумила.

– Време е да преместим школото в храм с човеколюбиви стопани... Отче, духовници са живели открай време в Плевен, но Хекимина ни е пръв и по-нужен от всички; няма да го прогоните! – душата ѝ беше изпитала всички мъки на първа жена просветителка. Хекимина трябваше да преживее всички хули и упреци, че е лечител...

Даскалицата стигна до вратата, но се обърна.

– Върни петдесет гроша на Хекимина! Ще ни венчае поп Димитър!

Неделя след сватбата на наставницата с Хекимина, минала скромно, без гълчава и тържество – момите се хванаха да преместят мирското школо в първия мирен дом, дарен от Влад Петков и сина му Пенчо! Преместени бяха и полукружките, и пясъчните сандъчета се вместиха там, и протритите таблици на Неофит Рилски, и похвални книги за нравоучение, и наставницата, и момите, жадни за кирилски букви...

Голямата одая на новооткупената стара къща на дядо Гънчо Хекимина напълни със стъкла лековита отвара, прахове, хапове, потреби всякакви за изцеление или помощ на страдащи хора. Събираше много народ по мегданите да ги учи, че облекчение на всякоя немощ идва от билките, слънцето, обичта – а не от баенето на стари баби и попски молитви.

– Когато минавате край зидовете на къщите, или край купища смет, или по други нечисти места, гледайте дали там не е поникнало растение с отворени листа, черни зърна, прилични на синаповите! Това растение, дете никне по мръсни места и латините са нарекли „свиня“ – има упойваща сила за облекчение на преуморени ръце, нозе, болки в гърдите, корема... на жени, страдащи от ненаситна любов и любовни въображения... – Хекимина говореше тъй, както пише в книгите му, а жените затуляха ушите си, побутваха се. – Това растение можете да намерите и край храма на Минерва в Гърция, но по-първо трябва да го познаете край купчини смет или зидовете на къщите... Утре вкупом ще идем да берем бял равнец, ще търсим червената дигитале – говореше винаги бавно, повтаряше много. Учеше ги да пазят преподобието на живота.

– Разкажи ни за храма на Минерва в Гърция! – момата на Пенчо сядаше най-близо до Хекимина, поглъщаше всяко негово слово, искаше да го слуша дълго, да върви по следите му, както вървеше по дирите на Анастасия. Че един ден, ако спре наставницата ѝ, тя да я продължи...

Полека-лека народът започна да вдига глава...

Но все още много полека и много леко – като страх, че след

познанието идва зло – както мракът идва след светлината. Или тъкмо наопаки – както светлината идва подир тъмата, Денят след Нощта... докато изгрява слънцето.

ПОСЛЕСЛОВ

В „История на града Плевен“ (стр. 236) Юрдан Трифонов, като се позовава на исторически източници и биографични данни за Анастасия Димитрова, пише: „Девическото образование по време на епископ Паисия¹⁹ стоело зле. След като доведените от Доротей монахини Теодосия Петрова и Макрина Няголова се прибрали в Сопотския манастир, общо-девическото училище не съществувало. Двете учителки – първата плевенска и изобщо българска учителка Анастасия Димитрова и нейната ученичка Мита Банкова (по мъж Гегова) преподавали частно в къщите си по на десетина момичета – повечето съседки, и то не толкова за парично възнаграждение, колкото за добрина на душата си... По всичко изглежда, че погълнати от борба с владиците и от грижи за трите мъжки училища, училищните настоятели не помисляли за девиците. Положението се променило, както ще се каже по-долу, едва в 1868 г., когато килията при църквата «Св. Николай» се освободила от учениците на класното училище и когато била повикана от Свищов учителката Теодора...“

След години в Плевен наистина идват наставници, чиито нови знания стоят по-високо от знанията на учителката в първородното женско школо. Но да отвориш училище за момичета във времето на безкнижовна тъма, забрана на женското просвещение; да се бориш за осъзнаването на необходимостта от ограмотяване – стои по-високо от самото впамятаване на буквите и числата.

И до днес в света има народи, чието икономическо и културно развитие е на степената на средновековната изостаналост. И досега на момичетата от някои националности е забранено да учат! В края на XX век за нас това е невероятно, но е истина. И там са потребни други Първи жени, които трябва да се откъснат от общата изостаналост, да пренебрегнат личния си живот в името на едно национално начало.

Анастасия Димитрова доживява до преклонна старост. Няма запазени сведения, че от първия ѝ, единствен брак с Михал Хекимина тя има наследници. Заедно с алхимичната си лаборатория лечителят носи и приказки за градове отвъд Империята, които той е видял в младините си. Учи наставницата и на практическа медицина – така необходима на хората, далече от медицински знания... За съжаление първият лекар на

19. Владика на врачанската епархия след Доротей от 1861 г. – б.а.

Плевен умира само четири години след венчилото си с Анастасия Димитрова, като оставя добър спомен сред хората на града.

Няма запазени сведения каква е участта на момчето, оставено от дядо Гънчо под закрилата на учителката. Би могло да се предположи, че отраснало, детето е намерило своя път да се върне в Бохот при родителите си... или е заминало в друг град... или е останало в Плевен... Ала в историческата памет на града няма известен мъж с име Гънчо, родственик на наставницата. Освен дядо Гънчо – по образ и нрав еднакъв със светците.

Когато Анастасия Димитрова отново остава сама, тя наедно със своите ученички обикаля селата край града; издирва будни момичета, убеждава родителите им да ги пуснат в пансиона на новопостроеното женско училище, издигнато с волни пожертвования и мъчнотии едва през 1870 година.

Невежеството отстъпва бавно. На отделни личности са били нужни много духовни сили и вяра в бъдещето, за да се откъснат от окръжаващото ги настояще. Ученичките на Анастасия Димитрова – Параскева Нейкова в Ловеч, Цвята Кръстенякова във Враца, Пелагия в Свищов – също изпитват тежестта и силата на просветителското време през Възраждането. Мъката, недоверието към новото образование преживява и Анастасия Тошева, завърнала се от Русия в Заара през 1857 година и отворила класно училище за момичета... Но огънят на първото светско девическо училище в Пленен е пръснал добри искри, за да се запалят от тях нови огънове.

В тежките месеци на обсадата на Плевен по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) Анастасия Димитрова, вече прехвърлила шейсетте, обхожда улиците на града, с милосърдието си помага на ранените войници, на бедстващите от глад и студ... А когато заглъхва последният залп на Епопеята, тя търси под руините на Плевен оцелели деца, тъй потребни за живота на Нова България.

Какви са подбудите на старицата Анастасия, току встъпила в осемдесетте си години, да замине през 1894 година за Ерусалим – можем само да гадаем. Пред отказа ѝ да приеме монашеско име в калоферския манастир стои мотивът, че „зидовете на светата обител не пълнят душата ми с човеколюбие“... Твърде възможно е желанието ѝ да е свързано с почитта към незабравимата майка Евгения, приела монашеско име няколко дни преди смъртта си в Плевен. Или чувството за самота, неизменно съпътстващо възрастния човек? Или желание да намери покой... Плевенската старица в Ерусалим иска да се върне при свои хора

на родна земя, но жизнените сили я напускат бързо и тя остава зад зидовете на руския девически манастир, приела монашеско име Анна.

В писмото си от 1896 година до родолюбивия плевенски гражданин . Ю. – автор на статията в сп. СВЕТЛИНА (кн. II, 1897 г.) Анастасия Димитрова пише за архиерейската майка Евгения, за благоподобния епископ Агапий, Райно Попович, Ботьо Петков – чиито памет и дела не трябва да бъдат забравени от историята, от народа. За себе си наставницата разказва малко – както подобава на хора, изпълнили дълга си пред обществото с усета, че все още малко са дали, за да бъдат сред незабравимите.

Нека преди времето и ветровете да заличат напълно името ѝ върху камъка, останал в двора на руския девически манастир в Ерусалим, поколенията ни го запомни и пренесе в грядущето.

КРАЙ

© 1990 Мариана Тинчева Еклесия

Източник: <http://bezmonitor.com/>, 1 март 2009

Издание:

Издателство „Иван Вазов“, София, 1990

Художник: Мариана Генова

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/10566>]